

F O N S

(Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

XVII. évfolyam

2010. 4. szám

Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtdományok)
Lapinformációk

Alapítás: A folyóiratot 1993-ban alapította a Levéltáros Hallgatók Egyesülete és a Szentpétery Imre Tudományos Diákkör (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtdományai Tanszék).

Első évfolyam: 1994

Megjelenés: Évente négy alkalommal (összesen 30 ív).

Publikációs kör: A történelem segédtdományai, forrásfeldolgozások, forrásközlések, illetve ezekben a témákban módszertani kérdések, könyvismertetések, műhelybeszámolók.

Cél: A történeti segédtdományok, a Magyarország történetére vonatkozó források feldolgozása, ismertetése és népszerűsítése a széles olvasóközönség számára, valamint a szakterület kutatói részére.

Kiadó: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 1139 Budapest, Teve utca 3–5.
Az Alapítvány Kuratóriumának elnöke: OBORNI TERÉZ, titkára: POLONKAI ÉVA.

Szerkesztőség: KENYERES ISTVÁN főszerkesztő. DRESKA GÁBOR, OROSS ANDRÁS, SARUSI KISS BÉLA, SIPOS ANDRÁS szerkesztők, Polonkai Éva szerkesztőségi titkár.

Székhely: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtdományai Tanszék.

Postacím: Fons Szerkesztőség, 1139 Budapest, Teve utca 3–5.

E-mail: kenyeresi@bparchiv.hu, dreska@vipmail.hu
siposa@bparchiv.hu, sarusikb@bparchiv.hu
oross.andras@mol.gov.hu, polonkai@bparchiv.hu

Recenziók: A publikációs körbe tartozó kiadványok recenziós példányait a szerkesztőség címén várjuk (ismertetési kötelezettség nélkül).

Kéziratok: A folyóirat számára készített kéziratokat e-mailen a Windows valamely változatában kérjük benyújtani. A kéziratok formai követelményeit a hátsó borítón, a jegyzetelés szabályait a Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267. oldalain foglaltuk össze, kérjük szerzőinket, hogy az ott leírtakat alkalmazzák.

A megjelent cikkek tartalmáért a szerzők felelnek, címük a szerkesztőségben. A Fons másodközlésre nem vállalkozik. Újrakiadás csak a szerkesztőség engedélyével történhet. Kéziratokat és lemezeket nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Különlenyomat: A szerzők 20 különlenyomatot kapnak.

Korábbi számok: Korlátozott számban beszerezhetők a terjesztő címén.

Terjeszti: Budapest Főváros Levéltára, 1139 Budapest, Teve utca 3–5. tel.: 298-7517

BÓDY ZSOMBOR

KÖZELÍTÉSEK BUDAPEST KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI TÁRSADALMÁHOZ A FOGYASZTÁS TÖRTÉNETÉN KERESZTÜL

A fogyasztás története egyre nagyobb figyelmet kap a nemzetközi történetírásban. A különböző társadalmi csoportok eltérő fogyasztási sajátosságai nem csak arra alkalmasak, hogy segítségével megragadjuk e csoportok jellemzőit. A modern korban maguk a társadalmi különbségek is nagyon nagymértékben a fogyasztáson keresztül teremődnek. A fogyasztás, mint társadalmi helykereső, identitásmegfogalmazó gyakorlat éppen a polgárság, illetve a polgári minőség tekintetében tűnik döntőnek. Ez igaz az először mintaadó angol polgárságra,¹ hasonló megállapításokra jutott a szakirodalom Németországgal kapcsolatban is, s mint Gyáni Gábor felhívta rá a figyelmet, Magyarországon szintén megállapítható, hogy a „polgárság” nem ilyen vagy olyan változók által körülhatárolható státuszcsoporthoz, mint a munkás, a nemes, stb., hanem olyan minőség, amelyhez több státuszcsoporthoz is kapcsolódni akarhat, elsajátítva a „polgári” életmód és viselkedés normáit.² Ahhoz, hogy a fogyasztás, mint társadalomszervező, csoportokat integráló és megkülönböztető gyakorlat általánossá válhasson, szükséges volt, hogy megelőzőleg kialakuljon az élelmiszerek és hétköznapi fogyasztási javak elosztásának szabadpiaci rendszere, hiszen ez teszi lehetővé, hogy az egyének vásárlói döntéseiken keresztül alakítsák önképüket és viszonyulásukat a „másnak” tekintett csoportok felé. A szabadpiaci fogyasztás, bár történetileg először a polgárságban vált dominánssá, utóbb már a társadalom széles rétegeit jellemezte.³

---

1 *Colin Campbell*: A 18. századi angol fogyasztói forradalom okai. In: Replika 21–22. (1996. május) 99–115. p.

2 *Gyáni Gábor*: Fejezetek a polgárság hazai történetéből. In: Múltunk 45. (2000) 3. 52–85. p.

3 Áttekintő célú tanulmánykötet: Hannes Siegrist–Hartmut Kaelble–Jürgen Kocka (Hg.): Europäische Konsumgeschichte. Zur Gesellschafts- und Kulturgeschichte des Konsums (18. bis 20. Jahrhundert). Frankfurt/New York, 1997.; Jól rendszerezett áttekintés a kutatás állásáról *Michael Prinz*: „Konsum” und „Konsumgesellschaft” – Vorschläge zu Definition und Verwendung. In: Der lange Weg in den Überfluss. Anfänge und Entwicklung der Konsumgesellschaft seit der Vormoderne. Hrsg.: Michael Prinz. Landschaftsverband Westfalen-Lippe, Paderborn – München – Wien – Zürich, 2003. 11–34. p. További vonatkozó munkák: *Michael Prinz*: Brot und Dividende. Konsumvereine in Deutschland und England vor 1914. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1996.; *Toni Pierenkemper*: Haushalt und Verbrauch in

A gyáripar elterjedése és a városok méretnövekedése nyomán Észak-Amerikában és Európában mindenütt sokasodott azoknak a városi családoknak a száma, amelyek a munkahely és a lakóhely szétválása és a munkahelyen töltendő szigorúan kötött munkaidő kialakulása nyomán nem csak saját maguk nem termeltek élelmiszert vagy ipari árut, de életvitelükbe az sem fért bele, hogy otthon nagyobb készleteket tárolva vezessék háztartásukat. Számukra a mindennapos élelmiszervásárlás vált szükségessé, mint ahogy a tárgyi környezet kialakításában is az iparcikkek boltbeli beszerzése vált kizárólagossá. Az ő kiszolgálására jött létre a modern háztartási és ruházati cikkek kereskedelmi forgalmazásának kiterjedt üzleti szervezete, illetve az az élelmiszer-kiskereskedelem, amely a vásárok, hetipiacok helyére lépett.⁴ Ezzel párhuzamosan a városok feladták az alapélelmiszerek piaca feletti ellenőrzés újkorban szokásos eszközrendszerét – az ellátásról való gondoskodás kikerült a közületek kompetenciájából, és az árak felett sem gyakoroltak többé kontrollt – e területen is a szabad kereskedelem elvei érvényesültek. A hétköznapi javak szabadpiaci beszerzése, az ennek megfelelő kereskedelmi hálózat működése, s velejárójaként a reklám hamar oda vezetett, hogy az egyének/családok társadalmi hovatartozását a jövedelmeik forrásának minemősége mellett – azaz a hagyományos értelemben vett társadalmi státuszuk mellett – egyre inkább a jövedelmeik elköltésének módja határozta meg. Nyilván nem véletlen, hogy ennek egyik első elméleti leírását egy amerikai

---

historischer Perspektive. Zum Wandel des privaten Verbrauchs in Deutschland im 19. und 20. Jahrhundert. Scripta Mercaturae Verlag, St. Katharinen, 1987.; *Wolfgang König*: Geschichte der Konsumgesellschaft. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2000. (Beiheft Vierteljahrschrift für sozial- und Wirtschaftsgeschichte) (a továbbiakban *König*, 2000.); *Karl-Heinz Landau*: Bürgerlicher und proletarischer Konsum im 19. und 20. Jahrhundert. Ein kultursoziologischer Beitrag zur Sozialgeschichte Schichtspezifischen Verbraucherverhaltens. Böhlau, Köln–Wien, 1990.; *Roman Sandgruber*: Die Anfänge der Konsumgesellschaft. Konsumgüterverbrauch, Lebensstandard und Alltagskultur in Österreich im 18. und 19. Jahrhundert. Oldenburg Verlag München, 1982. (a továbbiakban *Sandgruber*, 1982.); Hans Jürgen Teuteberg (Hrsg.): Durchbruch zum modernen Massenkonsum. Lebensmittelmärkte und Lebensmittelqualität im Staedewachstum des Industriezeitalters. F. Copenrath Verlag, Münster, 1987 (a továbbiakban Teuteberg, 1987.); *Armin Triebel*: Zwei Klassen und die Vielfalt des Konsums. Haushaltsbudgetierung bei abhängig Erwerbstätigen in Deutschland im ersten Drittel des 20. Jahrhunderts. Berlin, 1991. (a továbbiakban *Triebel*, 1991.). Utóbbi munka a század első felében keletkezett német háztartás-statisztikai felvételek levéltári anyagainak feldolgozását tartalmazza.

- 4 Ez utóbbiaknak a háttérbeszorulása egyébként a városok méretnövekedéséből is következett, mert húszezres lélekszám felett a hetipiacok rendszerével már nem lehetett megoldani egy város élelmiszerellátását. Hans Jürgen Teuteberg: Zum Problemfeld Urbanisierung und Ernaeherung im 19. Jahrhundert. In: Teuteberg, 1987. 1–36. p.

társadalomtudós, Thorstein Veblen adta közre a XIX. század végén, mert ott váltak először az egyének vásárlói választásai a társadalmi hovatartozást kifejező, illetve alakító tényezőivé.⁵

Az 1920-as évek magyar fővárosának társadalmá a megelőző társadalmi fejlődés eredményeként ebben az értelemben már fogyasztói társadalom. Népeségének döntő része élelmiszerszükségletét és egyéb igényeit kizárólag kereskedelmi úton szerezte be, tehát nem saját termelés útján állította elő. A termelés túlnyomóan elvált a háztartástól, a háztartások csak mint fogyasztók jelentek meg a piacon. Jelen dolgozat Budapest néhány társadalmi csoportjának fogyasztási gyakorlatáról, mint a társadalmi különbségeket jelző sajátosságokról szeretne egyrészt statikus képet adni, másrészt pedig a fogyasztási különbségek mögött rejlő preferenciák működését a maguk dinamikájában megragadni. Azaz azt szeretnénk vizsgálni, hogy a társadalom különböző közegeiben – adott jövedelemszint mellett – melyek voltak a lehetséges fogyasztói választások, s azok közül megfontolásaik, igényeik, viszonyításaik, illetve érzelmeik nyomán mit valósítottak meg az egyes családok. Azaz voltaképpen az a kérdés, hogy fogyasztói döntéseiken – a rendelkezésre álló árukinálat egy részének elutasításán, más részének pedig maguk számára való kiválasztásán – keresztül miként formálták meg önmaguk képét és különítették el ezzel magukat más csoportoktól. Mindehhez az 1920-as 1930-as évek fordulójának egy eddig még ki nem aknázott forráscsoportját hívjuk segítségül.

I. 1928–1931-es fővárosi háztartásstatisztikai felvételek keletkezése és eddigi elemzéseik

A Fővárosi Statisztikai Hivatal az 1920-as évek végén rendszeresen készítette háztartásstatisztikai felvételeket. Ezeket 1927-ben – egy hasonló németországi felvétellel egy időben⁶ – kezdték meg, először kísérleti jelleggel, csak kevés háztartásra kiterjedően, majd pedig több éven át, több száz háztartás bevonásával

---

5   A fogyasztói társadalom kutatásának elméleti kereteiről részletesebben lásd: *Gyáni Gábor*: A fogyasztás forradalmától a fogyasztói társadalomig. Historiográfiai vázlat. In: *Múltunk* 53. (2008) 3. 4–16. p.; *Bódy Zsombor*: A vásárlás és a történések. A fogyasztás története a politikátörténet, a gazdaságtörténet és a társadalom/kultúrtörténet metszéspontján a német nyelvű történetírásban. In: *Múltunk* 53. (2008) 3. 17–39. p.

6   *Die Lebenshaltung von 2000 Arbeiter-, Angestellten- und Beamtenhaushaltungen*. Berlin, 1932. (Einzelschriften zur Statistik des Deutschen Reichs 22. 2 Bde.).

folyt a felmérés.⁷ E vizsgálatokkal a hivatal a társadalmi feszültségek akkor korszerűnek tekintett kutatói megközelítéséhez csatlakozott. A szociális feszültségek azonban a felvétel kapcsán Magyarországon sajátos fogalmi nyelven jelentek meg. A kezdeményezés a jelek szerint Dr. Török István nyugdíjas miniszteri tanácsostól indult ki.⁸ Úgy tűnik, ő kezdeményezte a Fővárosi Statisztikai Hivatalnál háztartási vizsgálatok lebonyolítását. A statisztikai hivatal ügyviteli iratai között található rövid írásában vázolta a hasonló külföldi kutatások történetét, majd így vélekedett: „A kispolgári és munkásosztály érdeke, hogy megdönthetetlen adatokkal bizonyítsa az államférfiak előtt, hogy mily magasak a közterhek azoknak a társadalmi rétegeknek a vállain, amelyek fokról fokra való pusztulása valósággal tetemrehívás azokkal a társadalmi rétegekkel szemben, amelyek a szemében porhintéstől elvakított állam elnézéséből vagy éppen támogatásából duzzasztják jólétüket.”⁹ Azokon kell segíteni, akik szorongatott helyzetben vannak, nem azokon, – véli – akik könnyen szerzik jövedelmüket és „normális emberi igények mértékén felül élnek”. „A feltárt adatok győzni fognak úgy a hazafiatlan irányok megtévesztő adataival, de azoknak a vezérférfiaknak rövidlátásával szemben is, akik nem látják vagy nem akarják elhinni a veszélyt, ami az elhanyagolt társadalmi rétegek feltűnő süllyedésében rejlik [...]” „Ezek az adatok élő szemrehányások lesznek azokkal a kategóriákkal szemben is, amelyek napról-napra, szinte rajonkint szaporodó tömegekben eresztik útnak utcáinkon a le nem tagadható jólétet jelentő autókat, míg a becsületes keresztény munka a gyalogjáró sápadt forgatagában keshegt cipővel tapossa az élet kálváriáját.” A szöveg, amely, mint látható, végül egy antiszemita ressentiment-nal telített képzavarba torkollott, morális problémaként érzékelt a fogyasztásban megnyilvánuló különbségeket, egyértelműen csak bizonyos társadalmi csoportok szemszögéből szemlélte a kérdést, s az államtól várt segítséget. Török elsősorban a fix fizetésű magán és közalkalmazottakat (XI–VIII. fizetési osztályig), valamint a munkásokat tartotta bevonandónak a vizsgálatba. Javaslatára szerint a kereskedők

---

7 Egyes családokról rendszeresen közöltek szórványos adatokat, pl.: Budapest Székesfőváros Statisztikai és Közigazgatási Évkönyve. 1928. Szerk. Illyefalvi I. Lajos. Bp. 1928. 740–741. p.; majd már egy négytagú és egy öttagú család hasonló adatait közölték: Budapest Székesfőváros Statisztikai és Közigazgatási Évkönyve. 1929. Szerk. Illyefalvi I. Lajos. Bp. 1929. 608–611. p.

8 1917-ben miniszteri titkár a Belügyminisztérium Közjótékonyági főosztályára beosztva és a Ferenc-József rend tulajdonosa. Lásd Magyarország Tiszti Cím és Névtára. Bp. 1917.

9 1927. V. 25-ére datálva. Budapest Főváros Levéltára (=BFL). IV.1419.a. (=Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának iratai. Általános iratok.) 27. doboz. 1927. évi iratok, „Háztartási statisztika”. Itt szeretnék köszönetet mondani Héjj Csaba levéltárosnak, hogy felhívta a figyelmet a felvételhez kapcsolódó ügyviteli iratokra.

és iparosok kihagyandók, mert náluk az üzletvitel bevételeit és kiadásait nehéz elválasztani a háztartási kiadásoktól. A kutatás megszervezését alapvetően személyes kapcsolatok révén képzelte el. Török hangsúlyozta, hogy a fent idézett előadásának szellemében kell a családok tájékoztatását megtartani, mert véleménye szerint ilyen jellegű előadásainak köszönhetően lehet a háztartási könyv vezetésére megnyerni a családokat. Mint Török megállapította „a hazafias feladatot aligha fogják épen azok a kispolgári családok vállalni, akiknek szorít a cipőjük, holott ezekre volna nekünk tulajdonképpen szükségünk.”¹⁰ Ezért véleménye szerint jutalmazni kellene a könyvek vezetőit valamivel, talán tüzelőutalvánnyal, vagy hasonlóval. 1927 decemberében a statisztikai hivatal igazgatója javasolta is a fővárosi tanácsnak, hogy a kutatás sikere érdekében fizessenek 50 pengőt azoknak a családoknak, melyek legalább egy éven át vezetik a háztartási könyvet.¹¹ Ilyen család akkor 300 volt, s ezt a javaslatot a tanács el is fogadta, engedélyezve, hogy maximum 300 családnak ezt az összeget kifizessék.

A tényleges felvétel során a résztvevő családokat néhány szervezeten és e szervezetek tagjainak személyes kapcsolatain keresztül érték el. Az első közreműködő szervezet a Keresztény Magyar Asszonyok Párttömörülése volt. Ezt a szervezetet még 1927 májusában kérték föl a közreműködésre. Segítségükkel csoportvezetőket jelöltek ki, akik személyes, vagy munkahelyi ismeretségi körükben toboroztak családokat a felvételhez. 19 csoportvezető neve és lakcíme található az iratok közt, akik e szervezet révén csatlakoztak a vizsgálathoz. A 19 csoportvezető alá összesen 151 család tartozott, ez a 300-nak csak a fele, tehát a statisztikai hivatal a vizsgálatba nem csak e szervezeten keresztül vont be háztartásokat. Találhatóak utalások „az antialkoholisták” egyesületének és valamilyen „magántisztviselő” szervezetnek a részvételére is, sajnos pontosabb megjelölés nélkül. Ez arra utal, hogy a Török által megjelenített ideológia nem kizárólagosan képezte a felvétel eszmei hátterét, a statisztikai hivatalban láthatólag más megfontolások is érvényesültek.

A 19 ismert csoportvezetőből 15 személy azonosítható az 1928-as *Budapesti cím és lakjegyzék* alapján. Közöttük csak egy férfi van, egy dohánygyári osztályvezető. A nők közül nyolc nem saját személyében szerepel a lakcímjegyzékben, hanem ott csupán férje található meg. Hat viszont saját maga, valamilyen saját foglalkozási megjelöléssel szerepel a címjegyzékben. E megjelölések: magántisztviselőnő, banknyugdíjas, magánzó, polgári iskolai tanárnő, posta-segédtnisz, posta-ellenőr. Azoknál, akik csak férjük

---

10   BFL IV.1419.a. 27. doboz. Török levele 1927. V. 11-én Illyefalvihoz.

11   Uo. Illyefalvi jelentése 1927. dec. 16.

révén azonosíthatóak, a következő foglalkozási megjelölések szerepelnek a lakcímjegyzékben: MÁV főfelügyelő, magántisztviselő, egy orvos, aki polgári iskolai tanár, nyugdíjas tanfelügyelő, nyomdász, állami tisztviselő, ezen felül két kissé nehezen feloldható rövidítés: „vill. áll. vez. Főtiszt” és „ny. orsz. pénzt. titk.” E foglalkozási megjelölések többségükben – de nem kizárólag – az államhoz kötődő egzisztenciákra mutatnak (valószínűleg ideértve a két nehezen feloldható rövidítést is), tehát minden bizonnyal azt a réteget képviselik, amelyet Török eredetileg el szeretett volna érni. Ugyanakkor, mint már utaltam rá, a statisztikai hivatal nem követte mindenben a „munkálatok társadalmi vezetőjeként” emlegetett Török elképzeléseit, hiszen más szervezeteken keresztül is bevont családokat a kutatásba, és kereskedők, iparosok is bekerültek végül a mintába, ugyanúgy, mint nagy számban munkások is.

Mint az iratokból kitűnik, az 1927 őszén elindult felvételek – miközben a résztvevő családok köre folyamatosan változott – 1931 ősziéig biztosan folytak. Ügyeltek arra, hogy a könyveket rendszeresen vezessék, a családokat részletekbe menően instruálták, előfordult, hogy egy csoportvezetőt kizártak a vizsgálatból, mert úgy találták, hogy az általa leadott könyvek ugyanannak a kéznek az írásával vannak kitöltve. 1930 októberétől elvileg csak minimum háromfős háztartások részvételét fogadták el.

Az 1928 ősztől 1929 ősziig tartó időszakból közölt adatokat Illyefalvi I. Lajos összesen száz családra vonatkozóan, azonban minden részletesebb elemzés nélkül.¹² Az ötven „polgári” és ötven „munkás” családra vonatkozó adatközlést már elemeztem, elsősorban azt vizsgálva, hogy a korabeli statisztikusok által kialakított „munkás” és „polgár” kategóriák mennyire, illetve milyen összefüggésben tekinthetők relevánsnak. Az adatokat elemezve megállapítható volt, hogy míg a „munkások” 50 családjá – egy jövedelmi skálán való szóródás ellenére – meglehetősen homogénnek mutatkozott a fogyasztás, illetve ebből következően az életmód tekintetében, addig az ötven „polgári” család közül el lehetett különíteni egy olyan kisebb csoportot, mely a hagyományos, még a dualizmus idejéből öröklött kritériumok szerint is középosztályi életvitelt folytatott (12 család): cselédet tartottak, legalább háromszobás lakásban laktak, s

---

12 *Illyefalvi I. Lajos*: A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Bp. 1930. 412–439. p.; *Uő.*: A főváros polgári népességének szociális és gazdasági viszonyai. Bp. 1935. 442–471. p. Annak magyarázata, hogy az összes háztartási napló feldolgozása elmaradt, s közülük csupán száznak az adatait tették közzé, egy statisztikatörténeti munka szerint, egyszerűen a munka- és költségigényesség lehetett. Lásd *Baranyai István*: A háztartási költségvetési adatfelvételek történeti áttekintése. In: Emlékkötet. Szemelvények a magyar háztartás-statisztika történetéből. Bp. 2000. KSH. 11–31. p.

polgári kulturális fogyasztási minták jellemezték őket. A „polgárok” többségének életmódja azonban ettől eltért. Csupán egy- vagy kétszobás lakásban lakott, nem tartott cselédet, nem járt bérkocsival vagy taxival, nemigen fordult meg színházban, és kávéházi költségek sem akadtak kiadási tételei között, mint ahogy biztosítási díjakat sem igen fizetett. Ez az előbbihez képest szerényebb jövedelmű, a korban mégis a „polgáriak” közé sorolt, ám életmódjában nem a korábbi középosztályi életvitelt követő csoport azonban a munkásságtól mind lakásviszonyaiban, mind étkezésében markánsan eltért. E csoportban az átlagos lakbér több mint kétszerese a munkások lakbérátlagának, s a lakás minőségével kapcsolatos további kiadási tételek (villany- és gázszámla) is arra utalnak, hogy a lakásra vonatkozóan körükben más normák érvényesültek, mint a munkásoknál. Az étkezésben is megfigyelhetőek különbségek köztük és a munkások között, mivel a „polgárok” több húst, gyümölcsöt fogyasztottak és kevesebb kenyeret, mint az utóbbiak. Feltűnő volt a kiadások szintje közötti differencia a higiéniai és egészségügyi kiadások terén, mivel erre a „polgári” rétegben egy főre vetítve is többet költöttek, mint a „munkásoknál” egy családra. Igen lényeges különbségnek mutatkozott még, hogy ezek a családok rendszeresen törlesztettek hiteleket, amelyek a bútorzattól ruhaszámláig sok mindenhez kapcsolódhattak (átlagosan évi 334 pengőt törlesztettek részletekben). A munkások számára – nyilván bizonytalanabb jövedelmi viszonyaik, kétségesebb fizetőképességük miatt – nem volt lehetséges a részletre vásárlás.¹³ Újságra, könyvre is majdnem kétszer annyit költöttek a „polgárok”, mint a „munkások”. Az elemzés végeredményben azt mutatta, hogy a korabeli „munkás” és „polgári” kategóriák – az egyes családok minden variabilitása ellenére – a társadalom különböző zónái közt létező különbségeket ragadtak meg. A „polgári” réteg ugyanakkor jelentős részben nem a klasszikus polgári életvezetést folytató családokból állt, hanem olyan családokból, amelyekben egy formálódó új társadalmi csoport képviselőit láthatjuk, mégpedig az Európában ekkortájt kibontakozni kezdő fogyasztói társadalom széles középrétegének képviselőit (akikhez majd a munkásság is

---

13 A fogyasztói társadalom kialakulása szempontjából a részletre vásárlásnak nagy jelentősége volt, mert sok család számára elérhetővé tette olyan fogyasztási cikkek beszerzését, amelyeket máskülönbben nem tudtak volna megvásárolni, s így a luxusárak folyamatosan tartó demokratizálásának egyik elősegítője volt. *Ursula Hansen– Mathias Bode: Marketing und Konsum. Theorie und Praxis von der Industrialisierung bis ins 21. Jahrhundert.* Verlag Franz Vahlen, München, 1999. 144. p.

asszimilálódni fog, amikor a zártabb munkás életmód felbomlik, és ők is átveszik az új fogyasztói értékeket).¹⁴

E száz család adatainak közlésén túl további szisztematikus adatközlésre a felvétel eredményeiből nem került sor. Az adatok elemzése félbemaradt. Amikor a világgazdasági válságnak a Fővárosi Statisztikai Hivatalt is érintő megszorító hatásai elmúltak, nem vették elő újra az 1920-as – ’30-as évek fordulóján gyűjtött anyagot (háztartási naplók vezetése még 1931-ben is folyt). Csupán egy évtizeddel később és akkor is csak elnagyoltan és bizonyos szempontok szerint elemezték az akkor felgyűlt adatmennyiséget. Ezen elemzéseknek csak egy részét hozták nyilvánosságra.

A publikált elemzésekben a legalább egy éven át naplót vezetett 365 családból – 26 „egyéb” kategóriába sorolt háztartás elkülönítése mellett – ismét a „polgári” (158 család) és a „munkás” (181 család) háztartások csoportjait alakították ki, és két kérdést vizsgáltak meg esetükben. Az egyik arra a korabeli háztartásstatisztikában ismert törvényszerűsége vonatkozott, hogy a jövedelem növekedésével párhuzamosan, bár nő az élelmezésre fordított kiadások összege, de aránya az összjövedelmen belül mégis csökken. Ezt az összefüggést ez esetben is igazolva látták.

1. táblázat

Munkás- és polgári háztartások élelmezési kiadásainak összege és aránya jövedelem nagyság szerint

Évi kiadás egy fogyasztási egységre* (P)	Munkásháztartások			Polgári háztartások		
	Családok száma	Össz-kiadás** (P)	Élelmi kiadás*** (P) (%)	Családok száma	Össz-kiadás** (P)	Élelmi kiadás*** (P) (%)
3001-	1	2244	765 34%	10	3341	888 26%
2001-3000	2	1956	760 38%	28	2224	726 32%
1501-2000	19	1501	587 39%	36	1633	609 37%
1001-1500	57	1079	536 49%	55	1198	550 46%

14 A részletes elemzést lásd: *Bódy Zsombor: Polgárok és munkások 1929-ben. Adalékok a fogyasztás történetéhez.* In: *Korall* 10. sz. (2002. december.) 187–199. p. (a továbbiakban *Bódy, 2002*)

Évi kiadás egy fogyasztási egységre* (P)	Munkásháztartások				Polgári háztartások			
	Családok száma	Össz-kiadás** (P)	Élelmi kiadás*** (P)	Élelmi kiadás*** (%)	Családok száma	Össz-kiadás** (P)	Élelmi kiadás*** (P)	Élelmi kiadás*** (%)
751-1000	49	807	432	53%	19	853	446	52%
501-750	42	591	369	62%	9	594	356	60%
-500	11	444	287	64%	1	347	226	65%
Átlag	181****	841	441	52%	158****	1475	577	39%

* A fogyasztási egység fogalmát a nemzetközi statisztika nyomán azért vezették be, hogy standardizálhassák az adatokat. Egy felnőtt férfit tekintettek 1 fogyasztási egységnek, a felnőtt nőt 0,8-nak, a gyermekeket pedig nemüktől és koruktól függően 0,3-tól 0,8-ig osztották be, Longsworthy módszere szerint.

** A családok átlagos összes kiadása.

*** A családok átlagos élelmiszerkiadása összegben és az összkiadás százalékában.

**** A családok száma.

Figyelemre méltó, hogy a két legalsó jövedelmi kategóriában a „polgári” családok abszolút értékben kevesebbet költöttek élelmezésre, mint a munkások. Erre a jelenségre az elemzés során később visszatérünk.

A másik megvizsgált kérdés hasonló természetű. A korabeli háztartásstatisztika feltételezte, hogy a lakbérre fordított összeg aránya az összjövedelem csökkenésével párhuzamosan nő. Ezt a tételt szintén sikerült igazolni a rendelkezésre álló anyagban, ugyanakkor további figyelemre méltó különbségeket is észleltek a „munkás” és a „polgári” kategóriák között. Ugyanazon jövedelmi sávba eső „munkás” és „polgári” családok közül a „polgáriak” mindig számottevően többet költöttek lakásra. Például az évi 3000 és 4500 pengő összjövedelmű munkáscsaládok kiadásai között 14%-ot tett ki a lakbér, ami átlagosan 449 pengőnek felel meg, míg az ugyanezen jövedelmi sávba eső „polgári” családok 786 pengőt adtak ki lakbér fejében, ami összkiadásaik 22,7%-a volt. A tanulmány ismeretlen szerzője e jelenséget így kommentálja: „A lakásigény mindig egyéni,

a közfelfogás szellemében azonban a polgári jólét kifejezője. Innen származik, hogy egyes polgári háztartások e téren erejükön felül költekeznek.”¹⁵

Nem kevésbé érdekesek a '40-es évek elején készült nem publikált elemzések. Ezek ugyanis az elfogyasztott élelmiszerek összetételét vizsgálták, alapvetően a bevitt kalóriamennyiséget, ennek állati vagy növényi eredetét, illetve a fehérjebevitel nagyságát firtatva, megint csak megkülönböztetve növényi és állati eredet szerint. E vizsgáladások célja az 1940-es évek elején a háborús jegyrendszer tudományos megalapozása volt, annak megállapítása, hogy a népesség milyen élelmiszerforrásokból fedezi tápanyagszükségletét. E számítások szerint nincs számottevő különbség az egyes társadalmi csoportok között az elfogyasztott kalóriamennyiség tekintetében. A legtöbbet evő köztisztviselőkhöz képest a legkevesebbet fogyasztó önálló kereskedők – ők még az egy szinten lévő önálló iparosok és munkások értékénél is kicsivel kevesebbet fogyasztottak – csak 10%-kal kevesebb kalóriát vettek magukhoz. (Ez utóbbi valamivel több, mint napi 2100 kalória, ami, ha tekintetbe vesszük, hogy a folyadékok kalóriaértékével minden jel szerint nem számoltak, nem tekinthető kevésnek.) Némi eltérés mutatkozik azonban a bevitt kalóriamennyiség forrását illetően, mert a munkásoknál ennek 32%-a származott állati eredetű élelmiszerből, a többi növényiből, a szabadfoglalkozásúaknál viszont már 42% volt az állati eredetű kalória aránya. A többi csoport e két érték között helyezkedett el, az iparosok, kereskedők, kereskedelmi alkalmazottak, és még a legzsírosabban táplálkozó altisztek is inkább a munkássághoz közel, a köz-, és magántisztviselők pedig a szabadfoglalkozásúak közelében.¹⁶

A korabeli statisztikusok által elvégzett és részben kiadott elemzéseknel jóval részletesebb és árnyaltabb vizsgáladást tesznek lehetővé a felvételnek Budapest Főváros Levéltárában fennmaradt anyagai. A feldolgozás során – a végül soha el nem készült összegzéshez – készített különböző, köztes eredményeket tartalmazó táblázatok számos felhasználható adatot tartalmaznak, s megmaradt 12 háztartási napló is (Budapest Főváros Levéltára a háztartási könyveket leselejtezte, s csupán egy tucatot őrzött meg, a levéltári logika alapján, mintának). Itt lényeges adatok a „munkás” –, „polgár” csoportosításnál sokkal részletesebb felbontásban találhatóak

---

15 Törvényszerűségek a budapesti háztartások élelmészési és egyéb kiadásaiban. In: Statisztikai Értesítő 1942. december. 279–284. p. (Szerző nélkül. Az idézett mondat: 284. p.)

16 A csoportok egészére találhatóak meg évre összesített kalória-fogyasztási adatok, amelyekből a létszám ismeretében ki lehet számítani az egy főre jutó értékeket. Forrás: BFL IV.1419.1. (=Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának iratai. Háztartási statisztikai felvételek és feldolgozások iratai.) 1928–1929. 1. doboz.

meg. A munkás kategória mellett ugyanis – amelyet figyelemre méltó módon nem tudtak felbontani, csupán a közszolgálati altiszteket emelték ki közülük¹⁷ – az önálló iparosok, kereskedők, a kereskedelmi alkalmazottak, magántisztviselők, köztisztviselők és szabadfoglalkozásúak csoportjaiban összegezték a háztartási naplóból nyert adatokat.

II. A háztartásstatisztikai felvétel elemzése

Miről is tudósítanak a táblázatos formába foglalt jövedelmi és kiadási adatok, amelyeket a korabeli statisztikusok az egyes ismert társadalmi csoportok neve alatt összegezték? Az adatfelvétel, keletkezését tekintve, nyilvánvalóan messze áll bármilyen értelemben vett reprezentativitástól. Kérdéses lehet az is, hogy mennyiben relevánsak a korban kialakított társadalmi csoportok. Sajnos arra nincs lehetőség, hogy a korabeli kategóriákat felbontva, családi szintre visszamenve elemezzük az adatokat.¹⁸ Kérdés, hogy a statisztikusok által használt kategóriák milyen mértékben és milyen módon feleltethetőek meg a társadalom valamely változók mentén megragadható, vagy éppen a közismeretben reprezentált és/vagy öntudatban létező csoportjainak. Bár mindegyik fogalom a statisztikán kívül is ismert volt a jogban és/vagy a közbeszédben, ám korántsem ugyanolyan mértékben tekinthetőek a közismeretben meggyökerezett, s főleg nem az oda soroltakat az önkép által is összekapcsoló csoportoknak. Egyik csoportmegnevezés sem ír le

---

17 Ebben szerepet játszhat az, hogy a munkások mintába került csoportja valóban homogénebb réteg volt a „polgári” név alatt összefogott konglomerátumnál, amit valószínűsíthetünk, ha tekintetbe vesszük, hogy a felvételbe a munkásság felsőbb rétegéből sikerült családokat bevonni. De számolhatunk azzal is, hogy a középszintű statisztikusoknak nem volt „szeme” a munkásságon belüli különbségekhez.

18 Rendelkezésre áll a felvételben résztvevők neve és címe, más táblázatokban pedig bizonyos adatok háztartásonkénti bontásban találhatóak meg. E két táblázat összekapcsolása sajnos nem lehetséges. A családokat számmal jelölték meg, azonban valamilyen okból később átszámolták őket. Létezik olyan táblázat is, ahol régi és új számmal egyaránt szerepelnek a háztartások, s ennek segítségével elvileg összekapcsolható lenne a név és lakcím a családra vonatkozó bizonyos adatokkal, ám ezek a számok ceruzával írtan, elmosódva, a töredezett papír szélén sokszor olvashatatlanul állnak. Ráadásul az összekapcsolás, ha egy almintánál hozzávetőleges sikerrel megoldható volna is (erre mintegy 40 család esetében kísérlet tettünk) nem vezetne el éppen a legérdekesebb fogyasztási adatokig. Azok a családi bontásban lévő adatok, amelyeket így névvel, lakcímmel lehetne összekapcsolni, ugyanis nem a fogyasztás legfontosabb adatai, hanem a családszerkezetre vonatkozó információk (családtagok és életkoruk), illetve az összjövedelem. Ezért a továbbiakban a korabeli statisztikusok által aggregált adatokkal dolgozunk.

egy szilárd kontúrokkal körülírható csoportot, s nem feltételezhetjük azt, hogy a családoknak bizonyos külsődleges jellemzők alapján történt együvé sorolása, amit a korabeli statisztikusok végrehajtottak, valódi homogenitásra utalna. Ugyanakkor a különböző csoportmegnevezések alatt összegzett adatok, az átlagok mögött rejlő minden variabilitásuk ellenére, tekinthetőek úgy, mint tudósítások a társadalom különböző zónáiban megfigyelhető fogyasztási gyakorlatokról. Ez egyben természetesen azt jelenti, hogy feltételezzük, a fogyasztási gyakorlatok a társadalom különböző közegeiben jellegzetesen eltérő mintákat mutatnak. Célunk ezeknek az eltérő gyakorlatoknak a bemutatása és a gyakorlat alapján az eltérő fogyasztói döntések mögött rejlő eltérő motivációkra való következtetés.

II. 1. Jövedelmek

A családok jövedelmének vizsgálatánál itt nem térünk ki arra az egyébként nyilvánvalóan fontos kérdésre, hogy a bevétel egyetlen keresőtől származott-e, vagy több családtag is hozzájárult a család létfenntartásához, illetve, hogy hányféle forrásból, fő és mellékállásokból származott a jövedelem.¹⁹ Meg kell említenünk azonban a jövedelem formáját illető egy lényeges különbséget. A 12 háztartási napló bevétel-rovataiban – az összegszerű eltéréseket megelőzően – feltűnő különbség a családfő fizetésének heti vagy havi felvétele. Ez a bizonytalanabb állások és a tisztviselői munkák határát jelöli. Ez nyilvánvalóan olyan tényező, amire a kereseteket havi összesítésben egybevető statisztikai hivatali kimutatások elemzésénél figyelni kell, mert a mennyiségi különbségeken túli minőségi differenciákra utal. A munkásokat (a szakmunkásokat is) napibérben fizették, amit rendszerint a szombati munkanap végén adtak ki. Jobb szakmákban havi összesítésben ez gyakran nem maradt el a tisztviselői fizetésektől. A tisztviselői jellegű állásokban viszont havi fix fizetés volt (s ezekhez egyébként némi munkajogi védelem is kapcsolódott, amennyiben volt felmondási idejük, végkielégítésük). A heti jellegű kereseteket túlórák egészíthették ki, a havi fizetésekhez pedig negyedévente lakbérpótlék és karácsonykor vagy újévkor külön juttatás társulhatott. A fix fizetés megléte vagy hiánya a munkavállalók között egy éles horizontális határvonalat jelentett, amely az életmód lényeges jegyei tekintetében is meghatározónak mutatkozik elemzésünkben.

---

19 Erre nézve lásd *Bódy*, 2002., valamint *Pogány Ágnes*: Háztartások jövedelemszerkezete a két világháború között Magyarországon. In: *Történelmi Szemle* 42. (2000) 1–2. sz. 115–127. p.

Jövedelemátlagok társadalmi rétegenként.²⁰

	Családok száma	Jövedelem háztartásonként	Jövedelem egy főre	Jövedelem egy fogyasztási egységre
Munkások	168	2728 p	699 p	911 p
Altisztek	13	3113 p	793 p	975 p
Iparosok	14	2608 p	730 p	951 p
Kereskedők	3	3465 p	866 p	971 p
Ker. alkalmazottak	19	3742 p	1001 p	1158 p
Magántisztviselők	39	3989 p	1244 p	1545 p
Köztisztviselők	44	5392 p	1511 p	1881 p
Szabadfoglalkozás.	2	10303 p	1873 p	2453 p

Ezeket a jövedelmeket összehasonlíthatjuk azzal, amit a kor kiadott statisztikai forrásai közölnek az egyes kategóriák keresetéről. Nehéz pontosan meghatározni, hogy a mintába került családok évi jövedelme hol helyezkedik el az egyes kategóriák jövedelmi skáláján, mivel rendszerint egyéni bér- és fizetésadatok állnak rendelkezésre. Mindenesetre a különböző kategóriák hozzáférhető egyéni bérátlagai alapján úgy tűnik, hogy a minta családi összjövedelmei általában a fővárosi átlag körül mozoghatnak. A munkásoknál talán valamivel magasabb a minta átlagjövedelme a tényleges budapesti munkás kereseti átlagoknál.²¹

20 BFL IV.1419.i. 1. doboz

21 1927-ben az ipari munkásság évi átlagbére Budapesten 1569 pengő volt. Az átlag mögött jelenté- nyek volt a szórás: a nyomdaiparban 2604 pengő az átlag, a fonó és szövőiparban 1224 (ez a legala- csonyabb). Az összes többi iparág a textilipar átlaga és 1700 pengő között szóródik. Persze jelentős a szóródás munkáskategóriák szerint is, mert egy egyszerű munkás ugyanazon szakmában a kéthar- madát kapta annak, amennyit egy szakmunkás keresett. *Szádeczky-Kardos Tibor*: Adalékok a bu- dapesti ipari munkabérek statisztikájához. Bp. 1930. (Statisztikai Közlemények 59/1.) 258–284. p. Más adatok alapján: Az ipari munkásnők átlagos heti bére kisüzemben 1929 febr- ruárjában, 25,59 pengő, férfiaké 35,83 pengő. Ipari munkásnők heti bére nagy- üzemben 1929 februárjában 22,05 pengő, férfiaké 36,12 pengő. *Illyefalvi I. La-*

Amint a táblázat adataiból látható, a szabadfoglalkozásúak jövedelmei jelentősen meghaladták a többi, alkalmazotti helyzetű csoportok, de az önálló kereskedők és iparosok jövedelmeit is. Az ő jövedelmük majdnem kétszerese a hozzájuk legközelebb álló köztisztviselőkének és ilyen nagy ugrás más „szomszédos” kategóriák között nem is figyelhető meg. Hasonló arányú különbség éppen a munkások és a köztisztviselők között létezett, utóbbiak keresete nagyjából éppen kétszer akkora, mint az előbbieké, a többi kategóriák pedig e két csoport között helyezkednek el. (A szabadfoglalkozású családok a nagyobb jövedelem birtokában, úgy tűnik több gyermeket vállaltak, és így az egy főre, illetve egy fogyasztási egységre vetített bevételt nézve a különbség már nem olyan nagy. Ugyanakkor, mivel csak két szabadfoglalkozású család található a mintában, messzemenő következtetéseket nem lehet levonni.) Az önálló iparosok átlagos jövedelmei a munkások átlagjövedelmével azonos szinten mozognak, sőt alatta is maradnak. A jövedelem alacsony voltát az iparosok a család létszámának korlátozásával kompenzálták, s így egy főre, vagy egy fogyasztási egységre vetítve a bevételt, már a munkásságnál magasabb szintre kerülnek.²² A munkásoknál és az iparosoknál jobban keresnek a közszolgálati altisztek. Ez nem meglepő, hiszen közismert, hogy ezek az állások a korban nagy vonzerővel bírtak mindazok számára, akik biztos kiegészítenciára törekedtek, illetve módjukban állt ilyenre törekedni. A kereskedők jövedelme mind egy családra, mind egy főre vetítve felülmúlta az előbb említett három csoportét, amiben semmi meglepő

---

jos: A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Bp., 1930. 214. p. A kereskedelmi alkalmazottakra és magántisztviselőkre nézve: kisüzemben a női irodai alkalmazottak bére a különböző beosztások átlagában, az igazgatótól díjnokig átlagosan 172 pengő volt 1929-ben. A cégvezetőnök átlaga 445 pengő, a gyakornoknőké 81 pengő, 1932-re az átlag a világgazdasági válság hatására 158 pengőre csökkent. Ugyancsak kisüzemeknél a férfi irodai alkalmazottak átlaga 347 pengő volt, ami 1932-re 308 pengőre csökkent. Kisüzemeknek számító cégnél dolgozó női kereskedősegédek átlagfizetése 1929-ben 136 pengő, férfi kereskedősegédeké 188 pengő, 1932-re a nők átlaga 121 pengőre, a férfiaké 160 pengőre apadt. Nagyüzemben női irodai alkalmazottak átlag keresete 207 pengő volt 1929-ben és 198 pengő 1932-ben. A férfiaké 430 pengő 1929-ben és ez 413-ra csökken 1932-re. Kereskedelmi alkalmazott nők átlagfizetése nagyüzemben az 1929-es 159 pengőről csökken 122-re 1932-re. Férfi kereskedelmi alkalmazottak átlagkeresete nagyüzemben 220 pengő 1929-ben, s ez három év alatt 188-ra csökken. *Illyefalvi I. Lajos*: A főváros polgári népességének szociális és gazdasági viszonyai. Bp., 1935. 326–327. p.

- 22 Hasonló tendencia figyelhető meg általában is az iparosok és munkások gyerekszámával kapcsolatban. Lásd *Gyáni Gábor*: Magyarország népesedése a Horthy-korban. In: *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Szerk.: Nagy Mariann. Pécs, 1997. 385–397. p.

nincs. Váratlan talán, hogy a kereskedelmi alkalmazottak jövedelme mind egy családra, mind egy főre vetítve meghaladta az önálló kereskedőkéét. Ez talán azzal magyarázható, hogy a mintába került kevés számú kereskedő – mindössze három – e kategória legszegényebbjei közé tartozhatott. A táblázat további csoportjai, a magántisztviselők, köztisztviselők mind további egy-egy lépcsővel magasabb jövedelmi szinten álltak a megelőző csoportnál.

Az egyes csoportok átlaga között mutatkozó különbségekről alkotott képet árnyalja, ha figyelembe vesszük a jövedelmek szóródását az egyes kategóriákon belül. Erre a korabeli statisztikusok által felállított bontásban van lehetőség.

3. táblázat

Munkások jövedelmi megoszlása a mintában 1928/29.²³

Pengő	Családok száma	családtagok száma	fogyasztási egységek száma
–2000	35	124	87,3
2001–3000	75	271	209,6
3001–4500	53	240	188,9
4501–6000	5	20	17
6001–8000			
8001–10000			
10001–			

---

23   Az alábbi táblázatok forrása: Élelmiszerfogyasztási statisztika BFL. IV.1419.i. 1. doboz.

4. táblázat

Közszolgálati altisztek jövedelmi megoszlása 1928/29.

Pengő	Családok száma	családtagok száma	fogyasztási egységek száma
–2000			
2001–3000	7	27	21,8
3001–4500	5	20	16,5
4501–6000	1	4	3,2
6001–8000			
8001–10000			
10001–			

5. táblázat

Önálló iparosok jövedelmi megoszlása 1928/29.

Pengő	Családok száma	családtagok száma	fogyasztási egységek száma
–2000	3	12	8,3
2001–3000	8	27	21,5
3001–4500	2	6	5,2
4501–6000	1	5	3,4
6001–8000			
8001–10000			
10001–			

6. táblázat

Önálló kereskedők jövedelmi megoszlása 1928/29.

Pengő	Családok száma	családtagok száma	fogyasztási egységek száma
-2000			
2001-3000	1	4	3,8
3001-4500	2	8	6,9
4501-6000			
6001-8000			
8001-10000			
10001-			

7. táblázat

Kereskedelmi alkalmazottak jövedelmi megoszlása 1928/29.

Pengő	Családok száma	családtagok száma	fogyasztási egységek száma
-2000	1	3	2,6
2001-3000	4	10	8,3
3001-4500	9	30	25,4
4501-6000	3	12	10,9
6001-8000	2	16	14,2
8001-10000			
10001-			

8. táblázat

Magántisztviselők jövedelmi kategóriái 1928/29.

Pengő	Családok száma	családtagok száma	fogyasztási egységek száma
–2000	1	2	1,8
2001–3000	11	32	26,2
3001–4500	16	53	42,7
4501–6000	8	24	19,2
6001–8000	2	8	5,5
8001–10000	1	6	4,6
10001–			

9. táblázat

Köztisztviselők jövedelmi megoszlása 1928/29.

Pengő	Családok száma	családtagok száma	fogyasztási egységek száma
–2000			
2001–3000	5	12	10,1
3001–4500	12	38	29,6
4501–6000	13	48	37,1
6001–8000	9	37	30,3
8001–10000	3	11	18
10001–	2	11	8,7

Szabadfoglalkozásúak jövedelmi megoszlása 1928/29.

Pengő	Családok száma	családtagok száma	fogyasztási egységek száma
–2000			
2001–3000			
3001–4500			
4501–6000			
6001–8000	1	6	4,5
8001–10000			
10001–	1	5	4

A jövedelmek szóródásából látható, hogy bár az egyes kategóriák átlagai különböznek, ám bizonyos jövedelmi sávokban bőven van átfedés az egyes kategóriák között. A mintába került munkáscsaládok mintegy egyharmada rendelkezett például évi 3000-4500 pengős jövedelemmel, s ugyanebbe a sávba tartozott a kereskedelmi alkalmazottak közel fele, a magántisztviselő családoknak több mint harmada, s még a köztisztviselőknek is több mint negyede. Persze a munkásoknál a felső egyharmad esett ebbe a sávba, míg a többi kategóriának az alsó harmada, negyede. A foglalkozási különbségek tehát, amint az jól ismert, nem jelentenek automatikusan jövedelemkülönbségeket is, ám a különböző társadalmi csoportok azonos jövedelmi nívón élő családjai, mint látni fogjuk, nagyon is eltérő fogyasztási mintákat valósíthattak meg.

II. 2. Kiadások

Vizsgáljuk meg a bevételek után a kiadásokat. Először nagy vonalakban a fontosabb kiadási tételeket mutatjuk be.

11. táblázat

Átlagos évi kiadás társadalmi rétegek szerint az 1928/29-es háztartási számadások alapján fogyasztási egységre számolva.²⁴

	mun- kások	Köz- szolgá- lati altiszt	Iparo- sok	Keres- kedők	Keres- kedelmi alkalma- zottak	Magán tiszt viselők	Köz tiszt viselők	Szabad foglalko- zásúak
Családok száma	168	13	14	3	19	39	44	2
Családtagok száma	655	51	50	12	71	125	157	11
Fogyasztási egységek száma	503	41	38	10	61	100	126	8
Élelmezés (P, %)	438 p 52,5%	478 p 51,1%	469 p 50,8%	379 p 44,4%	517 p 48%	571 p 38,3%	639 p 36,7%	679 p 27,2%
Ruházat (P, %)	95 p 11%	113 p 12%	76 p 8%	116 p 13,6%	129 p 12%	173 p 11,6%	229 p 13%	280 p 11,2%
Lakbér (P, %)	105 p 12,5%	101 p 10,8%	122 p 13%	206 p 24%	189 p 17,5%	256 p 17,2%	232 p 13,3%	397 p 16%
Fűtés világítás (P, %)	50 p 6%	51 p 5,4%	60 p 6,4%	68 p 8%	64 p 6%	94 p 6%	96 p 5,5%	91 p 3,6%

24 BFL IV.1419.i. 3. doboz. Kihagytam a nyugdíjas, vagyonából élő és egyéb, ismeretlen foglalkozású kategóriákat.

	munkások	Közszolgálati altiszt	Iparosok	Kereskedők	Kereskedelmi alkalmazottak	Magántisztviselők	Közisztviselők	Szabad foglalkozásúak
Egyéb (P, %)	143 p 17%	187 p 20%	195 p 21%	86 p 10%	178 p 16,5%	396 p 26,6%	553 p 31,7%	1101 p 44%
Összesen	834 p	934 p	924 p	853 p	1078 p	1488 p	1739p	2494 p

Forrás: BFL IV. 1419. 3. doboz

* A táblázat adatait egy fogyasztási egységre számították.

Mindegyik társadalmi csoportban valamivel kevesebb kiadás jut egy fogyasztási egységre, mint amennyi bevétel. A közszolgálati altiszt és az iparos kategóriáknál a különbség az átlagos bevétel és kiadás között nem jelentős, a többi csoportban azonban nagyobb, 100-200 pengő közötti összeg, vagy legalábbis 100 pengőt közelít (a munkásoknál). Ennek magyarázata részben az esetleges megtakarításokban kereshető, valószínűbb azonban, hogy a különbséget jórészt az magyarázza, hogy a kiadások között csak azt vették figyelembe a Fővárosi Statisztikai Hivatal munkatársai, amit rendszeresnek tekintettek, és bizonyos rendkívülinek, egyszerűnek minősített kiadásoktól eltekintettek.²⁵ Az ilyen kiadások nagysága a kereskedők esetében jelentősen módosítja más csoportokhoz képest a pozíciójukat, hiszen míg a bevételek alapján jobb módúak a közszolgálati altiszteknél és az iparosoknál is, addig a kiadásokat tekintve csak a munkásokat múlják valamivel felül.

Az elvárható tendenciának megfelelően a bevettnek tekintett társadalmi hierarchiában felfelé haladva csökken az élelmezésre fordított kiadások aránya az összjövedelemhez képest. A munkások még bevételeik több mint felét (52,6 %), a szabadfoglalkozásúak már csak egynegyedét (épp 25 %-ot) költik élelmiszerre. Ez a tendencia teljesen megfelel annak, amit e kérdésről a nemzetközi szakirodalom megállapít. Az egy főre vetített élelmezési kiadásoknál épp ezzel ellenkező irányú a tendencia. A munkások – noha összkiadásaik százalékában a legtöbbet költik élelmezésre – abszolút számokban, egy főre számítva majdnem a legkevesebbet adják ki táplálkozásra. Még náluk is alacsonyabb szinten találjuk a minta – e

25 Erre utal legalábbis, hogy a sokféle táblázatos összesítés között olyan is akad, amely az élelmezési kiadáson túli egyéb költségeket kettébontja „valódi” és „átmeneti” kiadásokra. BFL IV.1419.i. 1. doboz

tekintetben úgy látszik különösen takarékos – kereskedőit. A leggazdagabban a szabadfoglalkozású és a köztisztviselő családokban táplálkoztak. Utóbbiakhoz képest a munkások 31 %-kal kevesebbet költöttek élelmiszerre (438 pengő szemben 639 pengővel). A különbség tulajdonképpen az erre költött pengőösszegek tekintetében sem jelentéktelen, az életmód egészére nézve pedig még jelentősebb, hiszen az élelmezésre többet költő csoportoknál ezek a kiadások az összjövedelem kisebb hányadát teszik ki, mint a munkásoknál, iparosoknál, altisztéknél és kereskedőknél. Figyelembe kell venni azt is, hogy nyilván eltérő minőségű táplálékok állnak a különböző csoportoknál a kiadási tételek mögött. Erre a kérdésre később visszatérek.

A lakbér esetében nagyjából hasonló tendenciát figyelhetünk meg. A munkásoktól kiindulva egyre nagyobb összegeket költöttek lakbérre. Kivételt itt a közszolgálati altisztek és a köztisztviselők csoportja képez, amelyek lakbérre fordított kiadásait talán az esetleges szolgálati lakások megléte mérsékelte. A kereskedőknél talán az magyarázza a feltűnően magas lakbérkiadást, hogy esetleg az üzlethelység bérleti díja is bekerült a lakbérre fordított kiadások közé. A jobb módú kategóriáknál – magán-, és köztisztviselők, szabadfoglalkozásúak – a magasabb lakbérösszeg az összkiadásnak már valamivel kisebb arányát teszi ki, mint a kereskedőknél, vagy kereskedelmi alkalmazottaknál.

A fűtés és világítás költségei aránylag csekély változatosságot mutatnak, fokozatosan emelkednek a lakbér összegével párhuzamosan.

Az egyéb kiadások arányai, mely kategória a közlekedés költségein túl a lakberendezésre, higiéniaira, kultúrára és szabadidőre, egyleti tagdíjakra fordított kiadásokat, valamint a törlesztő részleteket tartalmazza – vagyis mindazt, amit a korabeli statisztika a létfenntartáson túli költségeknek tekintett – igen sokatmondóak. Legkevesebb pénze ilyen célokra a kereskedőknek maradt, nyilván azért, mert aránylag csekély jövedelmükből viszonylag magas lakbért kellett kifizetniük. Az ő takarékoságuk már az étkezésnél is feltűnő volt. A kereskedőknél még a munkások is többet fordíthattak ezekre a kiadásokra mind abszolút értékben, mind pedig az összjövedelmen belüli arányt tekintve. A kereskedelmi alkalmazottak és a közszolgálati altisztek majdnem azonos összeget fordítottak egyéb kiadásokra, ez azonban az összkiadáson belüli arányt tekintve utóbbiaknál jelent nagyobb hányadot, náluk csekélyebb lévén az összkiadás nagysága. A magántisztviselők, köztisztviselők már jelentősebb kiadásokat fordíthattak az egyéb tétel alatt összefoglalt célokra, a szabadfoglalkozásúak pedig már kiadásaik közel felét (44%) áldozhatták ilyesmire.

A közvetlen létszükségletre (élelmezés, lakás, fűtés, ruházat) fordított kiadásokon túli egyéb kiadások arányának már a kortárs statisztikusok is nagy

jelentőséget tulajdonítottak, s a szakirodalom is – miközben azt feltételezi, hogy a nagyobb arányú szabadon elkölthető jövedelemmel rendelkezők aránya az ipari forradalomtól kezdődően fokozatosan nőtt a legutóbbi időig – sokszor az egyéb kiadások arányában véli megragadhatónak a polgárságot az alattuk állóktól elválasztó osztályhatárokat is.²⁶ Persze, a társadalmi különbségeket a szabad felhasználású összegek nagysága önmagában nem írja le teljesen, figyelembe kell venni azt is, hogy a létfenntartási szükségletek kielégítése sem azonos formákban és azonos költségekkel történt a társadalom különböző közegeiben, akár a lakásról, ruházkodásról vagy az étellemezésről van szó.

Az étellemezésre fordított összegek kapcsán például sajátos különbségeket figyelhetünk meg. Az aggregált adatok szintjén is mutatkoznak csoportspecifikus különbségek a különböző étellemszerfajták fogyasztásában. A különböző csoportok eltérő minőségű táplálkozására utal a Székesfővárosi Statisztikai Hivatal munkatársainak egy összeállításában, amelyben a legfontosabb étellemszerekre nézve egy fogyasztási egységre vetítve számolták ki az elfogyasztott mennyiségeket.

12. táblázat

*Évi fogyasztás egyes fontosabb étellemszerekből átlagban egy fogyasztási egységre. 1928/29.*²⁷

	Húsfélék kg	Tej liter	Liszt kg	Kenyér kg	Burgonya kg
Munkások	38,2	126,5	43	131	71
Altisztek	45,3	139	38	117	56
Iparosok	36	142	44	113	87
Kereskedők	32	122	39	119	46
Ker. alkalmazott	47	148	39	113	67
Magántisztv.	48	167	32	112	60

26 Angliában 1800-ban mindössze a népesség 10%-a rendelkezett szabadon elkölthető jövedelemmel, 1900-ban már 40%-a. Bécsben a munkások az 1920-as évek végén, budapesti társaikhoz hasonlóan, kiadásaik felét fordították étellemezésre, s a létszükségleten túli célokra kiadásaik kevesebb, mint 20%-át szánták. *König*, 2000. 121–131. p.

27 BFL IV.1419.i. 3. doboz. Kihagytam a nyugdíjas, vagyonából élő és egyéb, ismeretlen foglalkozású kategóriákat.

	Húsfélék kg	Tej liter	Liszt kg	Kenyér kg	Burgonya kg
Köztisztv.	56	170	36	105	60
Szabadfoglalk.	39	192	40	85	76

Jól látható, hogy a munkásoknál s hozzájuk hasonlóan az iparosoknál egy fogyasztási egységre vetítve lényegesen több fogyott kenyérből, illetve lisztből, valamint burgonyából, mint a magasabb jövedelmű társadalmi csoportokban (a magán-, és köztisztviselőknél, a szabadfoglalkozásúakat a csekély elemszám miatt figyelmen kívül hagyhatjuk), s ugyanakkor lényegesen kevesebb tej, s valamivel kevesebb hús szerepel a kiadásaik között. Tudjuk azonban, hogy a húsfajták megválasztásában is markáns különbség mutatkozik a munkások és a középosztályinak tekintett csoportok között. Utóbbiaknál nem fordul elő például lóhús vásárlása, ami nagy arányt tesz ki a munkásoknál. Ugyanakkor feltűnő a munkásoknál a borjúhús hiánya, ami gyakori a köz- és magántisztviselőknél, szabadfoglalkozásúaknál.

III. Az egyes rétegek fogyasztói magatartásának összehasonlítása

Mielőtt az egyes rétegek fogyasztási gyakorlatát közelebbről megvizsgálánk, két lényeges észrevételt kell tennünk. Az egyik gender-szemponútú, a másik az alkalmazott módszerre vonatkozik. A szakirodalom egy része abban a tényben, hogy a feleségeknek a polgári rétegekben, de sokszor a jobban fizetett szakmunkások családjában sincs saját kereső foglalkozása, a nők férjektől való függőségének bizonyítékát látja.²⁸ A fennmaradt háztartási naplók révén megismerhető családok nagy részére is igaz, hogy bennük a feleségek a férfiak által megkeresett pénzt költötték. Nem egyértelmű azonban, hogy ez hatalmi viszonyt is jelent-e, vagy ha azt jelent, akkor mi a hatalmi viszonyok iránya. A háztartási naplókat ugyanis, ahol volt a családban feleség, ott kivétel nélkül ő is vezette. Nyilvánvalóan azért, mert az ő feladata volt a család otthoni

28 *Andrea Ellmeier*: Das gekaufte Glück. Konsumentinnen, Konsumarbeit und Familienglück. In: Familie: Arbeitsplatz oder Ort des Glücks? Historische Schnitte ins Private. Hg.: Monika Bernold – Andrea Ellmeier – Johanna Gehmacher – Ela Hornung – Gertraud Ratzenböck – Beate Wirthensohn. Picus Verlag, Wien, 1990. 165–201. p.; *Kádár Judit*: „Otthonod az uradé”. Három 20. századi magyar képes hetilap nőképe. In: Médiakutató, 2002, tél, 78–94. p.

fogyasztásának kézben tartása. A naplók egyértelműen arra utalnak, hogy az élelmiszer és egyéb beszerzések feletti döntés a háziasszonyok kezében volt. E területen nyilvánvalóan rendelkeztek bizonyos önálló kompetenciával, saját döntési térével, amelyhez a férfiaknak nem volt hozzáférése. Erre utal már az a tény is, hogy az egész adatfelvétel megszervezésekor a Fővárosi Statisztikai Hivatal, legalábbis részben, női szervezetekre és személy szerint szinte kizárólag nőkre támaszkodott. A nőknek, mint a fogyasztás szakértőinek elismert szerepe a családban is figyelemreméltó módon jelentkezett. Ennek nyomát láthatjuk abban, ahogyan a férfiak saját személyes kiadásai megjelennek a naplókban. A fix fizetéses állásban lévők havi keresetének bevételként történő bejegyzését ugyanis rendszeresen követi kiadási oldalon egy kisebb tétel rögzítése „zsebpénz” vagy „villamos, cigaretta” megjelöléssel. Ez a kiadási tétel, amely a fennmaradt naplókban öt és negyven pengő közötti összegekre rúg, nyilván azt a pénzt jelenti, melyet a családfő az otthon falain kívül elkölthetett. Ez az az összeg, amellyel valóban teljesen szabadon rendelkezhetett, minden egyéb kiadás, tehát nem csak az élelmezés, hanem a ruházatközlési, lakással kapcsolatos és lakberendezési, szabadidős és kulturális célú kiadások is a feleség kompetenciájába tartoztak, mint ahogy általában is neki lehetett áttekintése a rendelkezésre álló havi keret alakulásáról. Mindez arra utal, hogy a feleségek önálló jövedelemszerzésének hiánya nem feltétlenül a függés jele, a házastársak között kompetencia-megosztás érvényesült, s partneri viszony állhatott fenn.

A második megjegyzés az elemzés során alkalmazott módszerre vonatkozik. Az egyes társadalmi csoportok fogyasztási szerkezete mögött rejlő életvezetési preferenciákat összehasonlítás segítségével próbáljuk megvilágítani. Az egyes csoportok különféle kiadási tételeinek összegszerű összehasonlítása, ahogy azt fentebb bemutattuk, önmagában nem teszi lehetővé a fogyasztói döntések mintázatokba rendeződésének megértését, s pláne nem a fogyasztói választások motivációinak megközelítését. Ezért a különbségek statikus leírásán túlmenően, az összehasonlításnak olyan módját választottuk, ami lehetővé teszi, hogy az életvezetésben megmutatkozó preferenciákat is feltárjuk. Ennek érdekében minden társadalmi csoportra nézve kiszámoltuk – átsúlyozva kiadásaik szerkezetét – hogy miként alakulnának kiadásaik, ha azok valamely másik, karakteresen eltérő csoport kiadási struktúrája szerint oszlanának meg. E módszerrel minden lépésben két-két csoport fogyasztás-szerkezete mögött rejlő preferencia-struktúrákat tudjuk egymásra tükrözni, s így az őket rendező logikát azonosítani, mert láthatóvá tehető, hogy milyen más lehetséges fogyasztási gyakorlatokkal szemben valósították meg a sajátjukat. Lássuk először a munkások és köztisztviselők összevetését. Miként

költötték volna el jövedelmüket a munkások, ha a köztisztviselők fogyasztási mintáit követték volna?

13. táblázat

Munkások hipotetikus kiadásai a köztisztviselők kiadási szerkezetére szerint²⁹

	Tényleges kiadások		Hipotetikus kiadások	
	Index	Pengő	Index	Pengő
Élelmezés	100	438	69,3	304,3
Ruházat	100	95	114,1	109,4
Lakbér	100	105	104,8	110,8
Fűtés-világítás	100	50	90,3	45,8
Egyéb kiadás	100	143	184,3	263,5
Összes kiadás		834,04		833,8*

* A valódi és a hipotetikus kiadási szerkezet összegének eltérése a törtek kerekítéséből adódott a számítás során

Először is lényeges megállapítanunk, hogy a hipotetikus kiadási szerkezet lehetséges lett volna, azaz nem ütközik semmilyen abszolút létminimum korlátba, így valóban az életvezetésben megmutatkozó eltérő preferenciákat tükrözi. A munkások, ha kiadásait a köztisztviselőknek megfelelően osztották volna be, ételmezesi kiadásait redukálták volna és egyéb célú – itt a higiéniai, kulturális és szabadidősnek tekinthető kiadások összegződnek – ráfordításait növelték volna meg igen számottevő mértékben. A két csoport összehasonlításának természetéből adódik, hogy ha a számítást az ellenkező irányba végezzük el,

29 Wy(q) y társadalmi csoport szükségletintenzitása q termék esetében c összehasonlító csoportra vonatkoztatva

$$100 \times \frac{Q_c}{q_c} \times \frac{q_y}{Q_y} = Wy(q)$$

Q_c A c összehasonlító csoport összkiadása
 q_c a c összehasonlító csoport kiadása az adott q termékre
 Q_y az y társadalmi csoport összkiadása
 q_y az y társadalmi csoport kiadása a q termékre

(Triebel, 1991. 43. p.)

vagyis a köztisztviselők hipotetikus kiadásait számoljuk ki a munkások kiadási szerkezete szerint, akkor inverz eredményre jutunk, azaz azt láthatjuk, hogy a köztisztviselők sokkal többet költenének élelmiszerekre és lényegesen kevesebbet egyéb kiadásaira, ha a munkások kiadási szerkezete szerint oszlanának meg kiadásaiik.

14. táblázat

Köztisztviselők hipotetikus kiadásai a munkások kiadási szerkezete szerint

	Tényleges kiadások		Hipotetikus kiadások	
	Index	Pengő	Index	Pengő
Élelmezés	100	639,16	143,1	914,9
Ruházat	100	229,91	87	200
Lakbér	100	232,72	94,7	220,4
Fűtés-világítás	100	96,28	109,9	105,8
Egyéb kiadás	100	553,58	53,8	298,2
Összes kiadás	100	1739,48		1739,31

Hogyan magyarázhatjuk ezt a feltűnő különbséget? Figyelembe kell vennünk, hogy a köztisztviselőknél az összkiadáson belül arányában jóval szerényebb élelmezési kiadások, abszolút számokat tekintve jelentősen nagyobb összegek annál, amit a munkások élelmezésre tudtak fordítani. Köztisztviselők számára nem lett volna értelme még tovább növelni az élelmezésre fordított összegeket, mert bár mindig lehet még kifinomultabb, még drágább ételeket beszerezni, ezek már sem élvezeti értékben, sem a társadalmi státusz alátámasztása szempontjából nem adnak annyit, hogy megérnék a ráfordítást. Miközben a köztisztviselők tehát bőségesebb étkezés mellett is megengedhetnek maguknak jelentősebb kiadási tételeket a szabadidővel és a kultúrával kapcsolatban, addig a munkások életmódjába ez úgy tűnik, hogy nem fért bele. Egy munkáscsalád számára nyilván nem lett volna értelme igen puritán étkezést vállalva megnövelni a szabadidős és kulturális kiadásokat, amit a köztisztviselők kiadási szerkezetének az átvétele jelentett volna. Így esetükben logikus, hogy táplálkozásukat nem minimalizálták a lehetséges legszerényebb szintre, hanem csekély jövedelmükből – a jobb

lakásra, vagy szabadidős szórakozásra való törekvés helyett – inkább bőségesen táplálkoztak.

Talán többet mond a munkások életvezetési preferenciáiról, ha kiadásait egy a köztisztviselőknél jóval szerényebb anyagi nívón álló, de már fix fizetéses csoportéval vetjük össze. Erre a célra a kereskedelmi alkalmazottak kínálkoznak, hisz náluk az egy fogyasztási egységre számolt éves kiadás körülbelül 200 pengővel haladja csak meg a munkásokét. (Míg a köztisztviselők több mint kétszer annyit költhetnek évente egy fogyasztási egységre számolva, mint a munkások.)

15. táblázat

Munkások hipotetikus kiadásai a kereskedelmi alkalmazottak kiadási szerkezte szerint

	Tényleges		hipotetikus	
	Index	pengő	index	pengő
Élelmezés	100	438,69	91,2	400,29
Ruházat	100	95,93	104	99,81
Lakbér	100	105,68	138,2	146,15
Fűtés világítás	100	50,74	98,5	49,99
Egyéb	100	142,99	96,3	137,77
Összes kiadás		834,04		834,01

Amint azt a táblázat mutatja, a munkások kiadási szerkezte, ha a kereskedelmi alkalmazottak preferenciáit követnék, igazán jelentősen a lakbér tekintetében változna. Erre sokkal többet költenének, kisebb mértékben a ruházatkölségei is emelkednének, s az étkezésre, illetve az egyéb kiadásokra adnának ki kevesebbet. Mivel ez a hipotetikus kiadási szerkezet is lehetséges lett volna, azaz nem ütközött volna a létminimum abszolút korlátaiba, ismét a két csoport preferenciáinak különbségeit jelzik az eltérések. A kereskedelmi alkalmazottak láthatólag óriási jelentőséget tulajdonítottak lakásuk milyenségének a munkásokhoz képest. Más szóval, a munkásokat nem érdekelték azok az igények, amelyek a kereskedelmi alkalmazottakat lakásuk helyének és méretének megválasztásánál vezették. A munkások a kereskedelmi alkalmazottakkal összevetve „hedonistának”

mutatkoznak, hiszen többet költenek étkezésre és egyéb kiadásokra, s lakásukkal kapcsolatban nem törekednek az anyagilag elérhető legmagasabb színvonal megvalósítására. A munkássággal kapcsolatban több esetben megállapították már, hogy részben mentalitásbeli okokból, a létminimumon túli jövedelmüket inkább bőséges táplálkozásra költötték.³⁰ Az adatok ilyen értelmezését támasztja alá az is, hogy a munkásoknál az egy fogyasztási egységre jutó élelmezési kiadások nem jelentettek valamiféle létminimumot, hiszen a mintában szereplő kereskedők családjában, ahol úgy tűnik igazán puritán életmódra kényszerültek, vagy kényszerítették magukat, az egy fogyasztási egységre jutó élelmezési kiadás még a munkások – kereskedelmi alkalmazottak kiadásai alapján számolt hipotetikus – élelmezési kiadásainál is jelentősen alacsonyabb (379 pengő négyszázzal szemben). Vagyis a munkások is mérsékelhették volna élelmezési kiadásait, ha a lakás és ruházkodás szempontjai a kereskedelmi alkalmazottakhoz hasonló fontosságúak lettek volna számukra.³¹ Amennyiben egy munkáscsalád fogyasztási egységenként körülbelül évi negyven pengővel csökkentette volna élelmezési kiadásait, akkor – ha 2,5 fogyasztási egységből áll a család – az a lakbérre fordított kiadások megduplázódását jelenthette volna, tehát valódi minőségi változtatást tett volna lehetővé a lakás tekintetében.³² A munkásokat azonban racionális megfontolások is távol tarthatták attól, hogy többet áldozzanak lakásra. Egy a munkás szintnél magasabb igényeket képviselő lakás megszerzése számukra nem jelentett volna társadalmi emelkedést, hiszen a „magasabb” státusz egyéb kellekei (iskoláztatás, megfelelő ruházkodás, havi fixes állás) és a megfelelő viselkedési kompetenciák továbbra is hiányoztak volna. Így egy „jobb” lakás megszerzése esetükben csak státuszinkonzisztenciára vezetett volna, ami a saját munkás

---

30   Az I. világháború előtti Bécsben a munkások kiadásai között az élelmiszer, élvezeti cikkek és dohányáru aránya 66%-ot tett ki. Az ezen és a lakáson, ruházkodáson túli egyéb kiadásokra mindössze 12%-jutott. 1929-ben már némileg kevesebbet 58,6%-ot tett ki az élelmezési és élvezeti cikkekre jutó kiadás, miközben 20%-ra nőtt az egyéb higiéniai, művelődési és szabadidős kiadások aránya. (A lakásra fordított összegek a Bécsben a világháború után – ellentétben Budapesttel – a még ekkor is fennálló kötött lakásgazdálkodás miatt jelentősen alacsonyabbak voltak, mint 1912-ben.). *Sandgruber*, 1982. A számadatok: 385. p. A munkás hedonizmusról: Uo. 249–251. p.

31   A köztisztviselők és munkások összevetése nem mutatott ekkora különbséget a lakbér tekintetében. Ennek minden bizonnyal az az oka, hogy a köztisztviselők között akadtak, akik szolgálati lakásban éltek, ami ennél a csoportnál az egy fogyasztási egységre jutó lakbér átlagos összegét lejjebb vitte.

32   E számítás mintegy 2000 pengős évi összbevétel mellett állja meg a helyét. Ekkora jövedelemmel pedig nem kevés munkás háztartás rendelkezett, lásd: 3. táblázat.

közegüktől esetleg eltávolította volna őket, anélkül, hogy valamely „magasabb” csoportba igazán integrálódhattak volna.³³

A munkásság életmódjáról az összehasonlítás alapján általánosságban mondottakat három háztartási napló elemzésével tudjuk konkretizálni. A levéltár által megőrzött egyik háztartási napló egy olyan munkáscsaládtól maradt fenn, amelynek összjövedelme bőven elérte az alacsonyabb fixfizetéses kategóriák keresetét is.³⁴ A házaspárból, öt gyerekből és egy nagymamából álló háztartás havi összjövedelme 300 pengő körül ingadozott meglehetősen nagy szóródással, egyszer került 200 pengő alá, egyszer pedig 400 pengő fölé az összjövedelem. A havi átlagjövedelem 283,65 pengő volt. A fő bevételi forrást az apa – minden valószínűség szerint egy lakatos – keresete képezte, mely heti 25–40 pengő között mozgott. Ehhez azonban nem teljesen rendszeresen, de kiegészítésként hozzájött még a három gyerek ingadozó, az apáénál csekélyebb keresete. Továbbá a család tavasztól ősziig két zöldséges bódét is üzemeltetett valamelyik piacon, s innen rendszerint feltüntettek üzleti bevételt, a legmagasabbat júniusban, ám a bevallott haszon, ami az árubeszerzésre fordított összegek után fennmaradt, a legnagyobb forgalmat hozó nyári hónapokban sem volt több 60–70 pengőnél. A piaci árusítás egyik alapja egy telek, ahol gyümölcs és zöldség termett, de természetesen távolról sem ez volt az eladott áruk fő forrása. A telek és az, hogy a villamosköltségek feltüntetésénél gyakran azt írják, hogy „villamos Pestre”, arra utal, hogy valahol a város belső területein kívül laktak. Októberben eladták két piaci bódéjukat, összesen 80 pengőért. További bevételt jelentett, hogy a háztartási

33 Érdekes összehasonlítást tehetünk a bécsi munkásháztartásokkal, amelyek kiadásai a következőképpen alakultak az összkidás százalékában:

Évelem	élvezeti cikk	dohány	ruhamosás	lakás berendezés	fűtés	világítás	egyéb
1912/14	52,5	13,4	8,8	14,2	1,3	4,5	12%
1929	48,6	8,6	1,4	13,2	3,9	3,9	4,6
							21

(Forrás: *Sandgruber*, 1982. 385. p.) A bécsi adatok alapjaiban hasonlóak a budapestiekkel. Az I. világháború előtti időkhöz képest az 1929-es adatoknál változást jelent a lakbérre fordított kiadások nagyon alacsony aránya. Ennek magyarázata, hogy Bécsben – ellentétben a magyar fővárossal – a világháborús évek kötött lakásgazdálkodását nem oldották föl, azaz a lakbéreket hatóságilag alacsony szinten tartották. A felszabaduló jövedelem nagy része az egyéb kiadások közé került át. A magyar statisztika kategóriarendszerében itt találhatóak a higiéniai kiadások is, az osztrákban azonban jelentős részben nem, mivel külön kezelték a ruhamosást. Így az egyéb kiadások itt nagyrészt szabadidős és társasági valamint egyesületi költségeket tartalmaznak, ami arra utal, hogy az osztrák főváros munkássága számára ez fontosabb volt, illetve több lehetőséggel rendelkezett e téren, mint a budapesti.

34 BFL IV.1419.i. 4. doboz. 567. számú család.

könyvet vezető háziasszony öccse rendszeresen náluk ebédelt, s ezért heti öt, napi egy pengőt fizetett. Ebből a jövedelemből a család „kispolgáris” jólétben élt. A karácsonyt a fennmaradt háztartási könyvek más munkás családjainál gazdagabban bonyolították le, s egyébként is rendszeres volt a gyerekeknek a színes ceruza, írka, sütemény vásárlása és feltehetően miattuk vettek sok tejet. Étkezésre 1930 novemberében – az aktuális havi 280 pengős – bevételük 41%-át költötték. Táplálkozásuk gazdag és változatos volt, de valószínűleg nem túl egészséges, mert a télen vásárolt déligyümölcsök, főzelékfélék mellett sokszor vettek szalonnát, töpörtyűt, rendkívül sok zsírt, s sertéshúsokat. Sok bor is fogyott ugyanakkor (literenként egy pengő), és cigaretta. A gyerekek néha moziba mentek. A kispolgári jóléthez tartozott, hogy – a sok kenyér mellett – gyakran vásároltak zsömlét (darabja öt fillér), valamint valódi kávét (de persze ők is ittak Frank pótkávét, aminek ára negyede volt a valódinak), kakaót, továbbá az újság vásárlása hétvégére, néha Tolnai Világlapjának a beszerzése, s az, hogy az apa minden heti fizetés kézhezvétele után látogatást tett egy borbélynál (40 fillér). A viszonylagos jólétet a család létszámához képest azért nem túl nagy összjövedelem mellett valószínűleg az tette lehetővé – mintha csak a munkás hedonizmus szakirodalomban található állítását, illetve a munkások lakásukkal szembeni igénytelenségének tételét illusztrálnák –, hogy lakbérként csupán havi húsz pengőt fizettek ki, ami a család létszámához képest igencsak kicsi lakásra utal. Ugyanakkor már a fix fizetéses családok szokásai felé mutat kiadásaik között két tétel: az egyik a hetente rendszeresen fizetett, bár rendkívül kicsi, két pengős ruharészlet – a részletre vásárlás a fix keresetű rétegek gyakorlata, illetve számukra volt hitel a közeli fűszeresen kívüli boltokban is – a másik pedig a rádió tartása, amiért havi 2.60-at adtak ki. Ennek a családnak a viszonylagos jóléte azonban törékenynek bizonyult. Az apa betegsége szeptemberben még nem vezetett a bevételek csökkenéséhez, mert a heti 22 pengős táppénz mellett 10–11 pengős mellékeresetre is szert tudott tenni. Korábban is előfordultak táppénzes időszakok, ez akár – a mellékeresettel kombinálva – tudatos stratégiának is tűnhetne. Októberben azonban a rosszul lett apához kihívott orvosnak tíz pengőt kellett adni, majd másnap két pengőt az elhunytat felöltöztető asszonynak. Sajnos a háztartási napló itt – éppen egy év elteltével – megszakad, s nem tudjuk, hogy a család hogyan élt a családfő halála és keresetének kiesése után.

Persze akadtak a munkásság sorában olyan családok is, amelyek egészen nyomorúságos jövedelmi helyzetük miatt nem követhették a táplálkozás-orientált fogyasztási mintát, illetve általában is messze elmaradtak attól, amit a fenti család „munkás jóléte” jelentett. Az 582-es számon nyilvántartott családban a családfő mellett az ő édesanyja és 8–9 éves fia élt, anya nélkül. A családfő az egy évre szóló

feljegyzések ideje alatt mindössze két hétben – a legelső kettőben – rendelkezett heti fizetéssel, 36 pengővel, ami elég jó munkás fizetésnek számított. Ezután azonban munkanélküli lett, s a feljegyzések további ideje alatt csupán alkalmi munkákból tudott csekély – havi 1–2 pengőtől 20 pengőig terjedő – keresetre szert tenni. A család egyetlen rendszeres bevételi forrása a családfő édesanyjának nyugdíja volt, ami havi 30 pengőt tett ki. Ezt azonban szinte teljesen elvitte a havi lakbér, ami 28 pengőre rúgott. Az idős asszony fehérenemű foltozással, varrással keresett még némi pénzt, ez azonban soha sem érte el a 10 pengőt. Ezeket a csekély összegeket egészítették még ki a sógortól érkező kölcsönök – 10–20 pengős tételek, amelyek bizonyára gyakorlatilag inkább ajándéknak számítottak (visszaadásuknak nincs nyoma a kiadások között), húsvétra például három kg sonka – és különféle tárgyak eladása, illetve zálogba adása. Először ruhadarabok, majd ágynemű, több ág- és aszalterítő kerültek zálogba, illetve eladásra, majd pedig Jókai-, és Mikszáth-kötetek, végül utánuk a könyvszekrény is, utoljára pedig egy állótükrök. Bár a megjelölt alkalmi munkák arra vallanak, hogy a családfő lakatos volt, azonban nem csak a 30 pengő értékű kézimunka terítők, a könyvek, hanem az eladott ruhák között szereplő régi zsakett – és talán maga az a tény is, hogy a nagymama nyugdíjat kapott – arra vallanak, hogy a család már korábban a középosztályból lefelé tartva érthette el azt az időpontot, amikor a világgazdasági válság munkanélküliséggel sújtotta a családfőt. Bárhogy is volt, ezzel elég szegénnyé váltak, noha lakásukat végig megőrizték. A feljegyzések első két hetében elég magas a cigaretta-költség, majd a munka elvesztése után legelőször ez csökken minimálisra. Sokszor napokon át csak tej és kenyér szerepel a kiadási tételek között. Rendszeres azért a burgonya, a hagyma és a káposzta beszerzése is, és ezt az étkezést tette változatosabbá néha a lencse, bab, búzadara vásárlása, havonta néhányszor pedig hús – leggyakrabban lóhús – vagy szalonna fogyasztása, majd a nyár beköszöntével néha a friss gyümölcsök beszerzése. Túlélés érdekében egy idő után albérlőt fogadtak lakásukba, aki heti öt pengőt fizetett a szobáért. A lakásuk bére, havi 28 pengő, eleve is elég szerény összeg, tehát valószínűleg maximum szobakonyhás lakásról lehetett szó. Az albérlő segítségével havi 80–100 pengő közötti szinten tudták stabilizálni a háromfős háztartás bevételeit. Ehhez járult még egyszer 25 kilogramm burgonya egy állami segélyakció keretében.³⁵

---

35 BFL IV.1419.i. 2. doboz. 582 számú család. Számukra nagy jelentőségű volt a háztartási könyv előző évi vezetéséért 1931 januárjában kapott 50 pengő. Ebben a hónapban megugrott a hús-fogyasztás, s a nagymama néhányszor süteményt sütött, legalábbis erre lehet következtetni a hozzávalók beszerzéséből.

A zöldséges munkáscsalád és a munkanélküli család közötti anyagi szinten élt egy háromtagú család, amelyet egy munkás foglalkozású apa, felesége és egyéves kislányuk alkotott.³⁶ Ez a család tehát a családi életciklus kezdetén tart, szemben a legelőször tárgyalt népes családdal. A családfő itt kb. 95 pengőt keresett havonta, részletekben, s állandó bevételforrásnak számított az udvartakarítás, amit nyilván az asszony végezett. Ezért a havi 30 pengős lakbérből elengedtek 15 pengőt a családnak. Némi csekély mellékkeresetet jelentett még a zárjavításért és alkalmi munkákért kapott 1–2 pengős, inkább borraavalószzerű jövedelem. E jövedelem mellett elég rendszeresen szorult kölcsönkérésre a család. Április elsején például az asszony kölcsönkért egy pengőt és ebből vett fél liter tejet, két zsemlyét, két dkg kávé (16 fillér), negyed kiló cukrot, fél kiló tarkababot. A 110–150 pengő között szóródó havi jövedelem azért lehetővé tette a rendszeres tea fogyasztást, citrommal, az olcsóbb húsok rendszeres beszerzését és néha a legszükségesebb ruhadarabok megvásárlását. 1930 novemberében 63,66 pengőt költöttek összesen ételmezésre, ami e havi jövedelmük 53,4%-a. A lakberendezésre fordított kiadásokat viszont egész évben mindössze egy papír falvédő beszerzése jelentette. Luxustételnek tekinthető a valódi kávé rendszeres, de nagyon kis tételekben történő beszerzése.

A munkások fogyasztási gyakorlatának bemutatása után egy hozzájuk aránylag közel álló kisebb csoport, a közszolgálati altisztek kiadásait vizsgáljuk meg közelebbről, őket is a jövedelem nagyság tekintetében hozzájuk legközelebb álló fix fizetéses réteggel, a kereskedelmi alkalmazottakkal hasonlítva össze.

16. táblázat

Közszolgálati altisztek hipotetikus kiadásai a kereskedelmi alkalmazottak kiadási szerkezte szerint

	Tényleges		Hipotetikus	
	Index	Pengő	Index	Pengő
Ételmezés	100	478,77	93,6	448,32
Ruházat	100	113,68	98,3	111,79
Lakbér	100	101,89	160,5	163,69
Fűtés világítás	100	51,97	107,7	55,99

---

36   BFL IV.1419.i. 4. doboz. 509. számú család.

	Tényleges		Hipotetikus	
	Index	Pengő	Index	Pengő
Egyéb	100	187,87	82,1	154,31
Összes kiadás		934,14		934,10

Az eredmények ebben az esetben is egy lehetséges kiadási szerkezetet mutatnak, vagyis az eltéréseket a két csoport különböző preferenciastruktúrája magyarázza. A különbségek e két csoport összehasonlításában is jelentősek. Úgy tűnik, hogy a munkásoknál jobban kereső közszolgálati altisztek (100 pengővel több kiadás jut náluk egy fogyasztási egységre évente) magasabb jövedelmük ellenére szintén „hedonista” életvitelt folytattak, a kereskedelmi alkalmazottak viszont hozzájuk mérten is óriási jelentőséget tulajdonítottak a lakásnak. Hiszen utóbbiak preferenciái szerint a közszolgálati altisztek kétharmaddal többet költöttek volna lakásukra (bár ebbe a rendkívül nagy arányba beleszámíthatott, hogy esetleges szolgálati lakás megléte levitte a lakbér összegét az altiszteknél), s ennek megfelelően valamivel többet világításra és fűtésre is, s a szükséges összegeket az étkezésből és az egyéb – higiéniai, kulturális és szabadidős – kiadásoktól vonták volna el. Az altisztek azonban nem tartották olyan fontosnak a lakás minőségét, hogy ennek érdekében meghozzák ezeket az áldozatokat.

A közszolgálati altisztek életvezetési normáit illusztrálhatja, kifejezetten felfelé törekvő változatban, egy alacsony beosztású MÁV-alkalmazott családja. A férj a fizetését ingadozó összegekben, legtöbbször előleg címén bejegyezve, hetenként kapta. Ehhez a tételhez a bevétel oldalán albérlőktől származó jövedelem járult még. A feleség kézimunkákat készített, ebbe valószínűleg 17 éves lányuk – aki egyetlen gyerek – is besegített. Az eladott kézimunkák is bevételt jelentettek. Valamennyi bevétel, a férj keresete, az albérlés és a kézimunkából származó jövedelem is meglehetősen nagy ingadozást mutatott – utóbbi néha tíz pengőnél is kevesebb volt, de előfordult, hogy 20 pengő fölött volt – s így az összjövedelem is meglehetősen ingadozó, 150–250 pengő között mozgott. A havi átlag 171 pengő volt. A család a maga igényeivel az anyagiakat tekintve mégis szilárdan állt a lábán. Valahányszor a férj fizetést kapott, tehát hetente, 3, 5, 10, ritkán 15 pengőt „spóregyletbe” tettek. Decemberben ennek eredményeként több mint 160 pengőt kaptak onnan, s a férj karácsonyi segélyével együtt ebben a hónapban így a 365 pengőt is meghaladta a bevételük. A kiadásokat tekintve is átgondolt és visszafogott életvitelt látunk. Helyzetüket nagyban megkönnyítette, hogy vidéki

rokonoktól havonta rendszeresen kaptak nagy mennyiségű és változatos tartalmú élelmiszerajándékot. Rendszeresen vásároltak hajat, amiből zsír olvasztottak. Így lakbérük relatív magasabb lehetett, havi 45 pengő, ami köztes összeg az igazi munkáslakások és az igazi polgári otthonok bére között. Lakásuk hagyományos bérházban lehetett, mert előfordul kapupénz a költségek között. A gazdag és kiegyensúlyozott étkezés mellett maradt keret ruházkodásra is. Különösen sokat költöttek a talán középiskolás lányukra. Neki vásároltak a leggyakrabban ruhadarabokat – és külön neki divatlapot –, hajat a fodrász rendszeresen ondolálta, s a tandíjon felül a tánciskolájáért is fizettek egy alkalommal 16 pengőt. Volt rádiójuk, előfizettek a Pesti Hírlapra, néha megvették Tolnai Világlapját. Időnként moziba is mentek, egyszer kedvezményes jeggyel színházba. Feltehetőleg a lány zenetanulására utal három hegedűhúr beszerzése egy alkalommal. Kedvezményes fürdőbelépőhöz is hozzájutottak. Vidéki rokonaiknál többször megfordultak, nyáron pedig néha strandra mentek. Rendszeresen adtak szegényeknek 10–20 fillért, és néha dobtak a templomi perselybe is. Takarékoság és kispolgáris jólét jellemzi tehát életvitelüket.³⁷

Az iparosok fogyasztási szerkezete sok szempontból a munkásokéra hasonlító mintázatot mutat, ha összehasonlítjuk a hozzájuk legközelebb álló fix fizetéses csoporttal, azaz ismét csak a kereskedelmi alkalmazottakkal. Az egy fogyasztási egységre jutó éves kiadások különbsége a két csoport között hozzávetőleg 150 pengő.

17. táblázat

Iparosok hipotetikus kiadásai a kereskedelmi alkalmazottak kiadási szerkezete szerint

	Tényleges		Hipotetikus	
	Index	Pengő	Index	Pengő
Élelmezés	100	469,52	94,4	443,49
Ruházat	100	76,29	144,96	110,59
Lakbér	100	122,49	132,19	161,92
Fűtés világítás	100	60,08	92,2	55,39

---

37 Uo. 265. sz. család

	Tényleges		Hipotetikus	
	Index	Pengő	Index	Pengő
Egyéb	100	195,69	78	152,64
Összes kiadás		924,07		924,03

Az iparosok kereskedelmi alkalmazottak kiadási szerkezete szerint átsúlyozott fogyasztási mintájával ismét olyan költségmegoszlásokhoz jutottunk, amelyeknek nem lett volna gyakorlati akadály. A különbségek azonban e két csoport között is nagyak mutatkoznak. Különösen nagy a távolság a lakás esetében, és még inkább a ruházkodásnál, ahol úgy tűnik, az iparosok különösen igénytelenek voltak, viszont a kereskedelmi alkalmazottak erre láthatólag nem sajnálták a pénzt. Az iparosokat nyilván nem érdekelte a „polgári” ruházat és a „magasabb” igényeknek megfelelő lakás sem (alig költöttek többet erre, mint a munkások), inkább többet adtak ki táplálkozásra és szabadidős, illetve kulturális célokra. Egy három fogyasztási egységet kitevő iparos családban a lakbérkiadások megnövelése a kereskedelmi alkalmazottak igényei szerint, már megduplázták volna a lakásra fordított összegeket, tehát lényeges minőségi változást okozott volna, miközben még mindig többet fordíthattak volna élelmezésre és egyéb kiadásokra, mint a munkások.³⁸ Az iparosok azonban nem hozták meg ezt az áldozatot a lakásuk (és öltözködésük) „polgárivá” tétele érdekében.

Az iparosok életmódjának illusztrálására egy szabó családjának háztartási naplója áll rendelkezésünkre. B.R. szabó és családja, – szülőpár és egy nyolcéves kislány – nem rendelkezett igazán nagy összjövedelem felett. A kizárólag mellények előállításával foglalkozó szabó természetesen nem rendelkezett fix havi keresettel. Jövedelme a piaci viszonyok szerint ingadozott. A család összjövedelme a jó hónapokban meghaladta a 200 pengőt is, sokszor azonban inkább csak 120–140 pengő körül járt, sőt a legrosszabb hónapban, augusztusban, amikor nyilván nem volt kereslet mellényre, csupán 50 pengő volt. Éves összbevételükből számolt havi átlag jövedelmük 149,74 pengő volt, ami az iparosok között inkább szerénynek számított. A megfontolt, takarékos életvitelre utal, hogy kiadásaik azokban a hónapokban is 120–130 pengő körül alakultak, amikor bevételeik magasabbak voltak. Nyilván ez tette lehetővé, hogy

38 Ez a számítás évi 2700–2800 pengős jövedelmet feltételez, ami az iparos háztartások között már magasabbnak számít, de még egyáltalán nem elképzelhetetlen, lásd: 5. táblázat.

a rosszabb hónapokban is tartásuk a megszokott szintet. Egyszer-egyszer vannak nagyobb kiadásuk, amikor nagyobb mennyiségben vásárolnak tüzelőt, illetve ruhaanyagokat a szabómesterség folytatásához.

E csekély összjövedelem mellett azért élhetett a család mégis a kispolgári viszonyokat megközelítő körülmények között, mert saját házukban laktak. Így nem csak a laktérpénzes terhével mentesültek, de a kertben termelt zöldségek és a tartott tyúk is hozzájárultak élelmezésükhöz, sőt néha tojást vagy csirkét is eladtak. Ez azonban maximum havi 10 pengő plusz bevételt jelentett, és nem is fordult elő minden hónapban. Mindenesetre ez az összjövedelem, nagymértékben a laktér hiányának köszönhetően (hiszen csupán 5 pengő házadót fizettek negyedévre), lehetővé tette a rendszeres, kb. heti egyszeri-kétszeri húsfogyasztást – bár néha csak kifejezetten olcsó húst vásároltak – és a maga idejében a friss zöldségek, gyümölcsök beszerzését, sőt ritkán pörkölt kávé vásárlását (de természetesen nagyobb mennyiségben ittak Frank pótkávé). A család hétköznapi luxusához tartozott a tea citrommal. 1930 októberében 57 pengőt fordítottak élelmezésre, nem számítva a saját előállítású élelmiszereket. Ez havi átlagos jövedelmük 38%-a, tehát nem túl magas arány. A változatosabb étkezés mellett egyéb kiadásokra is futotta. Karácsony kapcsán például beszereztek diót, mákot, karácsonyfát, díszeket, gyertyát, csillagszórót, két mesekönyvet, egy férficipőt (olcsót, 4 pengőért), két matyó kézimunkát, 1 kg. szaloncukrot, gyerekkesztyűt, hajszalagot, és egy szoknyát az asszonynak (szintén olcsót, 2.50 pengőért), valamint harisnyákat. A szabó családjában az ünnepektől függetlenül is időnként megengedték maguknak egy-egy ruhadarab vásárlását, egy női kalap beszerzését a nyár elején. Kulturális vagy szabadidős célú kiadásuk között rendszeres egy 6 filléres újság vásárlása, vagy kikapcsolódásként mozilátogatás, nyáron fagyaltozás, de előfordul kisfröccs is. A család kulturális arculatát jelzi még egy dalárdába – nyilván a családfő után – fizetett szerény tagdíj.

Áttérve immár a fix fizetéses kategóriák fogyasztásának vizsgálatára, elsőként a kereskedelmi alkalmazottakat vesszük sorra, akik már amúgy is összehasonlítási alapként szolgáltak a korábbiakban is.

*Kereskedelmi alkalmazottak hipotetikus kiadásai a munkások
kiadási szerkezetére szerint*

	Tényleges		Hipotetikus	
	index	pengő	index	pengő
Élelmezés	100	517,59	109,5	567,23
Ruházat	100	129,07	96,1	124,03
Lakbér	100	188,98	72,3	136,64
Fűtés világítás	100	64,65	101,48	65,6
Egyéb	100	178,1	103,78	184,88
Összes kiadás		1078,44		1078,38

A hipotetikus kiadási szerkezetek arányai ez esetben is lehetőségek lettek volna, abban az értelemben, hogy nem ütköznek semmilyen abszolút létminimum-korlátba. Tehát valóban az egyes kategóriákra jellemző preferenciális különbségeket sejthetünk a hipotetikus és a valódi adatok eltérései között. Amint a korábbi összehasonlítások, ahol a kereskedelmi alkalmazottak kontroll-csoportként szolgáltak, már sejtették, ez a kategória a drágább lakás és ruházkodás érdekében a lehetségeshez képest visszafogta élelmezési kiadásait és a szabadidős, illetve kulturális költségeit. Feltűnő, hogy a kereskedelmi alkalmazottak mennyivel többet adnak ki lakásra, mint azt a munkások preferenciáit követve tennék. Minden jel szerint számukra az életmód leginkább státuszt meghatározó elemei, a lakás és a jól látható öltözködés, oly fontosak voltak, hogy ennek érdekében inkább takarékoskodtak az élelmezés és az egyéb kiadások terén a munkásokhoz – de egyébként az altisztekhez és iparosokhoz – képest is. Különösen feltűnő, hogy higiéniai, szabadidős és kulturális célokra nem csak relatíve, hanem abszolút számokban kifejezve is kevesebbet költöttek a kereskedelmi alkalmazottak az iparosokhoz és a közszolgálati altisztekhez képest (178 pengő szemben 187 és 195 pengővel), nyilván azért, mert eszközeiket a lakásra és ruházkodásra fordították.

A kereskedelmi alkalmazottak tehát határhelyeztű csoportnak tűnnek. Köztük és a munkások, valamint a közszolgálati altisztek között nincs túl nagy távolság anyagi lehetőségeiket illetően, hiszen egy fogyasztási egységre vetítve a munkások

csupán 23%-kal költenek kevesebbet, a közszolgálati altisztek pedig 13%-kal kevesebb kiadással rendelkeznek. A kereskedelmi alkalmazottak e tekintetben közelebb állnak e két csoporthoz, mint a magántisztviselőkhöz, hiszen utóbbiak egy fogyasztási egységre eső kiadási szintjénél 28%-kal kevesebbet fordíthatnak létfenntartási és egyéb céljaikra. Ugyanakkor életmód-preferenciáikat tekintve mégis inkább a tisztviselői csoportokhoz igyekeznek hasonulni, s ezért bizonyos területeken relatív aszkézist vállalva, az életmód meghatározó eleme, a lakás számára biztosítottak nagyobb ráfordítást. Természetesen az aszkézis relatív, hiszen élelmezésre így is többet költöttek az összehasonlításban szereplő két kategóriánál, a lakásra fordított nagyobb áldozat pedig csupán aránylagos, hiszen így sem érik el a magántisztviselők átlagos lakbér-kiadásait. A különbségek azonban határozottan arra utalnak, hogy a kereskedelmi alkalmazottak – életmódjukban világosan más mintákat követve, mint a munkások és altisztek – a magán- és köztisztviselőkhöz hasonló preferenciákkal rendelkeztek, s ez, mivel a tisztviselői csoportoknál alacsonyabb jövedelemmel rendelkeztek, alakította ki sajátos kiadási szerkezetüket. A kereskedelmi alkalmazottak a relatív jobb lakás és ruházkodás, valamint a kielégítő étkezés árát a kulturális, szabadidős, higiéniai kiadások erős visszafogásával fizették meg.

A kereskedelmi alkalmazottak fogyasztási sajátosságaihoz hasonló mintázat rajzolódik ki – magasabb jövedelmi szinten – a magántisztviselők és a munkások kiadási szerkezetének összehasonlításából is.

19. táblázat

Magántisztviselők hipotetikus kiadásai a munkások kiadási szerkezte szerint

	Tényleges kiadások		Hipotetikus kiadások	
	Index	Pengő	Index	Pengő
Élelmezés	100	571,97	136,85	782,79
Ruházat	100	173,72	98,5	171,17
Lakbér	100	256,2	73,6	188,5
Fűtés-világítás	100	94,26	96	90,5
Egyéb kiadás	100	396,09	64,4	255,14
Összes kiadás	100	1488,26		1488,1

Az átsúlyozás eredményeit itt már nagymértékben befolyásolja, hogy a két csoport jövedelmi színvonala között jelentős a különbség. Egyrészt jól látható, hogy a magántisztviselők, ha a munkások mintáját követték volna, jelentősen redukálták volna lakásukkal szembeni igényeiket, miközben erőteljesen megnövelik élelmezési kiadásait. Ennek nyilván nem lett volna értelme, hiszen az ő jövedelmi szintjük mellett az arányában kisebb élelmezési kiadások is a munkásságénál jobb táplálkozást jelentettek (571 pengő szemben 438-cal). Ugyanígy, az átsúlyozás azt mutatja, hogy a magántisztviselők az egyéb – tehát kulturális, szabadidős, higiéniai – kiadásait is igen jelentősen visszafogták volna, ha a munkások kiadásainak arányaiban osztják be költségeiket. A mutatkozó számottevő különbség magyarázata azonban ez esetben vélhetőleg nem pusztán a preferenciák különbségében rejlik, hanem abban, hogy a magántisztviselők magasabb lakbérek mellett is mind abszolút értékben, mind arányában több szabadon felhasználható jövedelemmel rendelkeztek, mint a munkások.

Hasonló tendenciák figyelhetők meg a köztisztviselők és munkások összehasonlításakor is (lásd: 14. táblázat). Ez esetben is az élelmezési kiadások nőnének meg, ha a köztisztviselők a munkások fogyasztási mintáit követnék, ami bár lehetséges, de értelmetlen lenne, hiszen a köztisztviselők amúgy is jóval drágábban – azaz bőségesebben és változatosabban – táplálkoztak az eddig tárgyalt csoportoknál. A lakbér tekintetében ebben az összevetésben kevés különbség mutatkozik az átsúlyozás nyomán, aminek az a magyarázata, hogy a köztisztviselőknél a szolgálati lakás megléte egyes esetekben leviszi az egy fogyasztási egységre jutó átlagos lakbért.

Mindhárom fix fizetéses csoport esetében az válik láthatóvá, hogy kiadásai szerkezetében az élelmezés súlya nőne meg, ha a munkások (és az altisztek vagy iparosok) kiadásainak preferencia-struktúrája határozná meg őket. A lakbér és a ruházkodás költségei viszont csökkennének. Ez – az összehasonlítást szolgáló számítás módszeréből következően – egyszerre vet fényt a munkások (valamint iparosok és altisztek) és az összehasonlításban szereplő fix-fizetéses csoportok bizonyos sajátosságaira. Egyrészt arra mutat, hogy a munkások nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a táplálkozásnak, amelynek bőségesége a korábbi népi kultúrában presztízsértékkel bírt, s lakásukra akkor sem áldoztak többet, ha ezt megtehették volna.³⁹ Másrészt arról tanúskodik, hogy a munkásokhoz

---

39 Hasonló következtetésekre jut Triebel is, amikor megállapítja, hogy a munkásoknál kevés a takarékoság, a lakásra pedig akkor fordítanak többet, ha a család nagysága ezt szükségessé teszi, és nem akkor, ha jövedelmükből telne rá. Az élvezeti cikkekre és élelmiszerre való kiadások terén azonban a német munkások az I. világháború után valamelyest takarékosabbak-

mérten a kereskedelmi alkalmazottak, a magántisztviselők és a köztisztviselők egyaránt – és nem feltétlenül magasabb jövedelmük révén – nagyobb fontosságot tulajdoníthattak és tulajdonítottak is a lakásnak és a ruházkodásnak, vagyis az életmód leginkább státuszjelölő elemeinek.⁴⁰ A három fix-fizetéses kategória közül a legalacsonyabb jövedelemszinttel rendelkező kereskedelmi alkalmazottak azonban e tekintetben csak annak árán tudták megközelíteni a magán- és köztisztviselőket, hogy jelentős áldozatot hoztak az élelmezés és főként az egyéb (kulturális, szabadidős) kiadásaiak redukálásával. A magán-, és még inkább a köztisztviselők viszont a drágább lakást és ruházkodást nem csak bőségesebb táplálkozás mellett engedhették meg maguknak, hanem számukra mindemellet még a többi csoportnál nagyobb összegű kulturális és szabadidős kiadásokra is futotta.

A továbbiakban a fix fizetéses rétegek életmódját néhány e körbe tartozó, de nem mindig pontosan behatárolható foglalkozású család háztartási naplóján keresztül próbáljuk megvilágítani. A nagy létszámú és piacozással is foglalkozó munkáscsaládnál nem sokkal nagyobb jövedelemmel rendelkezett a 633-as számon nyilvántartott magántisztviselő család, mégis sok szempontból más életformát tükröz kiadásai és bevételeik szerkezete.⁴¹ A családfő havi fix fizetése eleinte 150 pengő volt, majd ez – nyilván a világgazdasági válság árszint

---

ká váltak, s a házon kívüli társas életre is kevesebbet költöttek, ami munkásszolidaritás egyik alapját jelentő hagyományos férfi munkás szórakozási formák visszaszorulását jelzi. *Triebel*, 1991. 391–416. p. Az 1920-as évekre jellemző elmozdulás a takarékoság irányába egybevág a korábban idézett bécsi adatokkal is.

- 40 A budapesti munkásság öltözködésének elmaradása a polgári igényektől a külföldi szemlélőnek is feltűnt. Amikor Albert Thomas, francia szocialista politikus a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal igazgatójaként 1927-ben egy hetet Budapesten töltött, és a nagyobb szakszervezetek központjait is végiglátogatta, feljegyzéseiben a következő megállapítást tette a magántisztviselő szervezet központjának elegáns, polgári miliője kapcsán: „Plus qu’ en d’ autres pays. ils se distinguent des manuels par leur air bourgeois. Le contraste est d’ autant plus frappant qu’ a la différence des pays de l’ Europe occidentale, la classe ouvrière ne semble pas avoir connu ce progrès dans le vetement et dans la tenue extérieure qui a marqué l’ après-guerre.” (A tisztviselők, még inkább, mint más országokban, polgári stílusuk révén megkülönböztetik magukat a fizikai dolgozóktól. Ez a kontraszt annál élesebb, mert a Nyugat-európai országoktól eltérően a munkásosztály itt nem látszik ismerni azt a haladást az öltözködésben és külső megjelenésben, ami a háború utáni időszakot jellemzi.) Archives historiques, Bureau international du Travail (BIT) Cat 5-38-2.
- 41 Az adatfelvételre vonatkozó ügyviteli iratok között található egy jegyzék a vizsgálatban részt vevő családokról. Ezen a listán valamikor bekarikázták azon családoknak a sorszámat, amelyeknek a háztartási naplóját a levéltár a selejtezéskor megőrizte. E lista szerint a 633-as számú család feje magántisztviselő. BFL IV.1419.i. 2. doboz. 633. számú család.

csökkentő hatásával és a cégek, illetve az állam által végrehajtott bérredukciókkal összefüggésben – csökkent. Kezdetben a fizetést még heti 5 pengő villamospénz egészítette ki, azonban ez is hamar elmaradt. Lakbérpótlékot nem kapott. A családfő keresetéhez azonban már a lányuk havi 20–50 pengő között ingadozó keresete is hozzájött még, valamint a bejegyzéseket vezető asszony nővére is – aki időszakosan a családnál lakott vagy legalábbis étkezett – hozzájárult a háztartás költségeihez. Összességében így néha 200 pengő felett, többségében azonban inkább alatta volt a család összjövedelme, a havi átlag jövedelem 189 pengő. Tehát alatta marad az említett nagy létszámú munkáscsaládénak. Ez a család azonban mindössze háromfős, tehát a csekélyebb összjövedelem mégis magasabb egy főre jutó jövedelmet jelent, hiszen a piacozó munkáscsalád körülbelül 100 pengővel nagyobb összjövedelme egy nyolctagú háztartásban oszlott meg. Az ottani öt gyerekkel szemben az egy gyerek vállalása ebben a magántisztviselő családban nyilván nem véletlen. Itt a sok gyerek megléte lehetetlenné tette volna magasabb igények kielégítését, s keresőként sem tudtak volna olyan fiatalon hozzájárulni a háztartás költségvetéséhez, mint a munkásgyerekek, hiszen a középosztályi igényekből fakadóan hosszabb ideig tanultak. Az eltérő igényeket jelzi a kiadásoknak a munkáscsaládokétól eltérő szerkezete. Lakbérre havi 60 pengőt fordítottak, tehát hozzávetőleg háromszor annyit, mint a munkáscsaládok. Így tulajdonképpen alig maradt több elkölthető pénzük, mint a már tárgyalt szegényebb, háromtagú munkáscsaládnak. Táplálkozásra 1930 novemberében 96,66 pengőt költöttek, ami e havi jövedelmük 44%-a. Ebből elég változatosan, de azért a takarékosagra törekedve étkeztek, körülbelül úgy, mint a nagy létszámú munkáscsalád, bár néhány „kifinomultabb” vagy szokatlanabb élelmiszer is előfordult náluk (pl. gyömbér, makaróni). Különbség, hogy zsír helyett többnyire vaját használták. Rendszeresen vettek húst, gyakran kis negyed kilós tételekben, de ellentétben a munkáscsaláddal nem csak sertéshúsokat, hanem szárnyast is. Előfordult az asztalukon főzelék, zöldség, gyümölcs (nem csak azokban az időszakokban, amikor olcsó), de sonka helyett csak sonkatörmeléket vettek, lóhúst ugyanakkor azért nem ettek, s maradt még néhány pipereszerre (püder, szappan), illetve elég sok (mindig markánsan jobboldali) újság megvásárlására is keretük. Természetesen vásároltak ruhaneműt, illetve finomabb anyagokat, amelyekből ruhát varrattak – ez olyasmi, ami hiányzik a munkás-háztartásoknál. Ez a család is rádió-előfizető, ezzel azonban véget is ért a szórakozásra, szabadidőre fordított kiadási tételek sora. Nem fordultak meg moziban, nem étkeztek házon kívül, és sohasem utaztak. Nyilván ilyesmire már nem maradt a jobb lakásra, a jobb ruházkodásra és a kielégítő táplálkozásra fordított kiadások után.

Jóval nagyobb, elvileg középosztályi szintű keresettel rendelkezett L.T. magántisztviselő háztartása, amely rajta kívül feleségéből és 7 éves kislányukból állt.⁴² (Egy 75 éves férfi rokon rendszeresen náluk reggelizett). A családfő keresete az év folyamán eleinte 284 pengő volt, majd háromszázra emelkedett. Nem kapott viszont lakbérpótlékot, ami hozzájárulhatott volna a lakásáért fizetett 322 pengős negyedévi lakbérhez. Viszonylag tehát drága – a munkáslakásoknál mintegy négyszer-öttször drágább –, feltehetően nagy lakással rendelkeztek, amelyben a másutt is előforduló villany mellett gáz is volt. E lakásba azonban albérlőt (időnként kettőt) is fogadtak, s ezektől ingadozóan havi 50–100 pengő bevételük is volt. A férj itt zsebpénzt kapott – „cigaretta, villamos stb.” zárójeles megjelöléssel – mégpedig havi 40 pengőt, ami relatíve soknak mondható. A korábbi családokhoz képest tehát aránylag jómódban élhettek, ez azonban nem látszódott meg életvezetésük minden dimenziójában. Jövedelmüket valószínűleg állandóan szűkösen érezték, mert gyakran vettek fel kisebb kölcsönöket, a férj előleget a munkahelyén, s ezeket azután minden hónapban törlesztették, így a fizetés teljes összege sohasem állt rendelkezésükre készpénzben. Hónapról hónapra állandó tétel volt a különböző vásárolt ruhaanyagok törlesztő részlete is, ami rendszerint meghaladta a 20 pengőt, de ezen felül is elég rendszeresen vásároltak ruhadarabokat. Voltak további „középosztályi” kiadási tételeik is, nem csak a rádió és az újság-előfizetés – ami, mint láttuk, nem kizárólag a középosztály sajátja – hanem a családfő németórára járása és az, hogy minden hónapban 15 pengőt költöttek mosónőre. Ez utóbbi olyan kiadás volt, ami nem csak a munkás-háztartásokban, de a csekélyebb fix fizetésű családoknál sem fordul elő. A szabadidősnek tekinthető kiadások között mozi, néha kabaré szerepel, esetleg ide sorolhatjuk az aránylag rendszeres borvásárlást is. Nyáron viszont ez a család nem nyaralt, csupán lányukat küldték hosszabb időre vidékre. A házaspár nyáron egyszer tett egy kirándulást, amiről két hajójegy és strandbelépő tanúskodik a kiadási tételek között. Jövedelmükhöz képest elfutó kiadásait az étkezésen próbálták megfogni. Úgy tűnik, kifejezetten minimalista táplálkozást folytattak, összehasonlítva a többi „polgári” háztartással. 1930 novemberében mindössze 90.92 pengőt költöttek étkezésre, ami ekkori jövedelmüknek mindössze 26,7%-a. Rendszeres alapélelmiszerek a vaj, zsír, liszt, kenyér, krumpli, alma, szalonna és a tej voltak. Rendszeresen vettek természetesen húst is, de sokszor például lóhúst, ami inkább a munkás-háztartásokra volt jellemző. Aránylag kevés zöldséget és – még nyáron is – kevés gyümölcsöt vásároltak. Ilyesmit, mint ahogy édességet

---

42   BFL IV.1419.i. 2. doboz. L. T. család.

is – cukorkát, kakaót – inkább csak a gyerek kapott. Sajátos tétel viszont, hogy a kenyeret az otthon elkészített tésztából péknél süttetik.

Egyértelműen „polgári” életvezetést mutat, bár annak egy alacsonyabb jövedelmi szinten megvalósított példája a kisjövedelmű fixfizetéses kategóriába tartozó M.M-né, aki özvegyként felnőtt lányával, majd az év közben annak hozzájuk költöző férjével élt együtt. Fizetése mindössze havi 128 pengő, s ez az egész időszakban változatlan volt. Negyedévente kapott 110 pengő lakbérpótlékot, s ebből a 175 pengős – tehát a munkások lakásainál kétszer-háromszor drágább – lakásának bérét a lányától erre a célra kapott kiegészítéssel együtt ki tudta fizetni. Lányáék ezen felül azonban nem járultak hozzá a háztartás napi költségeihez. A kiadások szigorú rendszerességgel ismétlődtek. Minden hónapban 5 kg zsir fogyott, 35–36 liter tej, fél kiló pörkölt kávé, stb. Egyébként változatosan étkeztek, húsfélék, zöldség-főzelékfélék és gyümölcsök is szerepeltek étrendjükben. Kiegyensúlyozott gazdálkodásuk lehetővé tette, hogy az élelmiszerek között megengedjenek maguknak olyan apró luxusokat, mint keksz vagy sütemény vásárlása. A nyári hónapokban nagyobb tételben tettek el elsősorban paradicsomot. Néha vásárolt M.M néni egy-egy ruhadarabot, s bár viszonylag drágábbat (női kabát 70 pengő), de sosem részletre. Lánya és veje ruházkodása és házon kívüli kiadásai nem terhelték a M.M. költségvetését, így a havi 128 pengő bevétel lehetővé tette a szerény jólétet.

Egy másik példa a „polgári” életvitel felé törekvő, de ehhez túlságosan kevés jövedelemmel rendelkező, átmeneti helyzetű családot mutat. A 632-es család egy anyából és három gyerekből állt. A gyerekek közül kettő már keresett, a legkisebb, Jenőke után pedig havi 35 pengő tartásdíjat kapott a család. Férj nem volt jelen a háztartásban, tehát megbillent egzisztenciájú családról lehet szó. Az összjövedelem 200–300 pengő között alakult havonta, általában inkább közelebb a kétszázhoz. Az anyának nem volt keresete, a gyerekek foglalkozása nem ismert, de mindketten kaptak szerény újévi juttatást, és úgy tűnik havi fix fizetéses állásban voltak, bár egyikük keresete idővel ingadozni kezdett, s előfordult, hogy csak két hetet dolgozott a hónapban. A család lakása a jobb munkáscsaládok színvonalán állhatott, mert lakbére mindössze 80 pengő egy negyedévre. Ugyanakkor a család egy 1100 pengő árú bútor részleteit nyögte hónapról hónapra, amihez további ruha, fehérnemű és tüzelőrésztetek járulnak. A törlesztendő részletek havonta 80–150 pengő között ingadoztak, ami – tekintve a család összjövedelmét – azt jelenti, hogy kifizetésük után néha alig 100 pengő maradt a négytagú család havi megélhetésére. Így azután nem csoda, hogy rendszeresen kölcsönkértek – amit persze azután megint csak törlesztettek –, illetve rendszeresen megfordultak zálogházban, elzálogosítva az évszaknak nem megfelelő ruhadarabjaikat. Az sem

meglepő, hogy hol a fűszeresnél maradtak adósok, hol egy-egy részlet maradt el. E kiadások természetesen szerény táplálkozásra kényszerítették a családot. Étkezésük kenyéren, liszten, burgonyán, tejen alapult. Időnként vásároltak húst, de általában olcsót, illetve olcsó helyen, a községi húselárúsító üzemben. Gyümölcsöt is aránylag keveset vásároltak. A család tehát átmeneti helyzetű lehet a középosztály és a munkásság között. Munkáslakásnak megfelelő otthonban éltek, amit azonban igen drágán rendeztek be, és középosztályi igények szerint öltözködtek. Öltözködési és étkezési kiadásaik különösen aránytalanok voltak.

A „köztisztviselő” családok közül az 505-ös számon nyilvántartott családban az apa állampénztári ellenőr, aki feleségével és édesanyjával élt egy háztartásban.⁴³ Lánya és unokája is megjelent a kiadásokban, de ők feltehetően nem éltek már a szülőkkel. A családnál étkezett viszont rendszeresen a „keresztapa”, aki ezért heti 7,50-et fizetett, és időnként egy sógornő is, aki ilyenkor szintén hozzájárult a költségekhez. A családfő fizetése 175 pengő, amihez negyedévente ugyanekkora lakbérpótlék társult. A rokonoktól az étkezésért kapott összegeken kívül „tanítványoktól” is volt bevételük, ez 27 pengő, illetve néhány hónapban csak 15. Összesítésben a legkevesebb havi bevételük is 250 pengő körül volt, de sokszor jelentősen meghaladta ezt az összeget a havi összjövedelem. Lakásuk szerény lehetett, de egyértelműen meghaladta azért a munkáslakás szintet (minimum duplája a lakbér a munkáslakásokénak), bére negyedévre 178 pengő, tehát szinte azonos a lakbérpótlék összegével. Cselédet nem tartottak, de mosónővel mosattak, és évente kétszer, a tavaszi és őszi nagytakarítás idején takarítónő is jött hozzájuk. Ruhaszámlákat részletekben törlesztettek, volt rádiójuk, és előfizettek újságra. Nem jártak viszont el otthonról, nem mennek moziba, fürdőbe és nem utaztak. Nyáron nem tettek el télire. Étkezésük kifejezetten gazdag és változatos volt, például megengedhették maguknak, hogy egész kacsát vásároljanak öt pengőért. Mai szemmel nézve – mint minden család, amelyikről fennmaradt háztartási könyv – sok zsírt vásároltak, ők azonban kifejezetten sokat vettek akkor újnak és drágának számító felvágottakat is, mint a párizsi és a szafaládé. Rendszeresen sütöttek süteményeket, amint arról az alapanyagok beszerzése tanúskodik. Az élelmiszerek jó részét – tejet, péksüteményt – havi mennyiségben szereztek be, és havonta egyszer fizették ki. Élelmezésre összesen 185,26 pengőt költöttek 1930 novemberében, és ez jövedelmük 69%-a volt ebben a hónapban, tehát kifejezetten sok.

---

43   BFL IV.1419.i. 2. doboz. L. T. család.

Már egyértelműen középosztályi színvonalon élt egy nyugdíjas köztisztviselő és családja.⁴⁴ A családfő nyugdíja kezdetben 178 pengő volt, később ezt több lépésben leszállították azzal párhuzamosan, ahogy a szolgálatban lévő köztisztviselők illetményét is csökkentették a válság miatt. A nyugdíj mellé azonban negyedévente még 200 pengő lakbérpótlékot is kapott, valamint családi pótlékot. E fix jövedelemhez képest a családfő havi zsebpénze mindössze 3–5 pengő volt. Három fia közül kettő már bizonyosan dolgozott, az egyik mentőorvosként, a másik ismeretlen minőségben, ám ez utóbbi rendszeresen – több részletben – minden hónapban komoly összeggel járult hozzá a háztartás fenntartásához, általában valamivel többel, mint amennyi az apa nyugdíja volt. További bevétele a családnak, hogy Vecsésen volt egy házuk, amelyért negyedévente 140–150 pengő bért kaptak. A vecsési házzal persze költségek is jártak, nem csak a házadó, hanem negyedévente 36 pengő törlesztés is egy banknak, bizonyára azért a hitelért, amelynek segítségével a házat vették vagy építették. Saját lakásuk negyedévi bére 200 pengő volt. A háztartás így összességében nem kevés pénzzel gazdálkodhatott egy hónapban, azonban ez jelentős részben a gyerekek hozzájárulásából származott. Havi átlag bevételük 451 pengő volt. Mindenesetre megengedhették maguknak a cselédtartást – havi 30 pengő – és azt, hogy rendszeresen jöjjön mosónő és takarítónő a házhoz. A változatos és kiegyensúlyozott táplálkozás mellett (sok és sokféle húst ettek, sőt gyümölcsöt is, még akkor is, amikor az drágább volt), amelyben olyan „refináltabb” élelmiszerek is előfordultak, mint a parmezán sajt, futotta higiéniai, testápolási kiadásokra is. Élelmiszerkiadásai 1930 novemberében 103,39 pengőt tettek ki, ami a havi bevételeiknek mindössze 21%-a volt. A Köztisztviselők Szövetkezetének tagjaiként rendszeresen fizettek oda részleteket ruhaanyagokért, s megfordul náluk szabó, varrónő is. Bizonyos beszerzéseknél láthatólag törekedtek az olcsóságra (burgonya a községi árudából, harmadosztályon utaztak Vecsésre, stb.), ám ugyanakkor elég rendszeresen megengedtek maguknak szabadidős kiadásokat: moziba mentek, időnként megittak egy-egy korsó sört, megfordultak fürdőben, a gyerekek dunai csónakkirándulásokat tettek. Természetesen nem csak villany-, hanem gázszámlájuk is volt, valamint rádió-előfizetésük. Előfizettek újságra és néha külön vettek esti lapot is. Nyáron több mint egy hónapot Vecsésen töltöttek nyaralásként, ahol hétköznapi kiadásai láthatóan olcsóbbak voltak, mint a fővárosban. Itt nagyobb mennyiségben tettek el gyümölcsöt és uborkát télire, s egyébként többször vásároltak alapanyagokat házi likőrkészítéshez is. A „háziasság” másik jele, hogy a családfő felesége maga is rendszeresen köt és horgol, amint az a

---

44 BFL IV.1419.i. 4. doboz. 566. számú család.

hozzávalók beszerzéséből látszik, és valószínűleg nem csak a háznál megforduló varrónők működtették a varrógépet, hanem ő maga is. Megélhetésüket az is segítette, hogy egy sógor pékségében kedvezményesen vásárolhatták a pékárut, a villanyt, valamint a kokszot átalányösszegért kapták valahonnan, feltehetően kedvezményesen. (Talán az apa valamelyik közüzemi gyár nyugdíjasa volt, és/vagy esetleg a nem orvos fiú, Arisztid is ilyennél dolgozott, esetleg a gázgyárnál, mert a koksz-szállítások mintha hozzá kötődnének.) Állandó élelmiszer beszerzéseiket egyébként „könyvre” vásárolták egy fűszeresnél, és havonta egyenlítették ki a számlát. Relatív jelentősebb összegeket költöttek egyházi célokra: egyházi adó, perselybe dobott pénz vagy vallási egyletek (Mártaegylet) támogatása formájában.

A levéltári szelekció eredményeként egyetlen zsidó családtól maradt fenn háztartási könyv, az L.H. nevével megjelölt háztartási napló, amely egyben a 12 fennmaradt háztartási napló közül a leggazdagabb család életéről tudósít. A családfő az egész év folyamán távol volt, csupán egyszer jelent meg a háztartási naplóban, „férjem 400 pengőt küldött” formában. A bevételek alapvetően a felnőtt gyerekek keresetéből származtak. A két fiú és egy lány mindhárman 200 pengő körül kerestek – összességében mindig 600 pengő fölött volt a három kereset – s ráadásul a lánynak még 175 pengős lakbérpótléka is volt. Jövedelmeiket azonban ezen túlmenően igazi polgári tételek is gyarapították. Az év folyamán értékpapír szelvényekért 129.70 pengőt kaptak, értékpapír kamataként 9.50 pengőt, részvények osztalékaként 250 pengőt, egyszer pedig kamat leszámítás címen szerepel 140 pengőt. Emellett rendszeresen tettek be és vettek ki nagyobb, több száz pengős összegeket a „takarékból” is. Ehhez jött még a kereső gyerekek kapta év végi remuneráció, illetve karácsonyi különjuttatás, s ráadásul a lány még márciusban is kapott 110 pengő ünnepi segélyt. Ezekkel a bevételekkel a család minden jövedelme egy hónapban sem csökkent 660 pengő alá, de volt, hogy jelentősen meghaladta az 1000 pengőt is a háztartás havi összjövedelme. A havi átlag 1019 pengő volt. A családot jellemzi más oldalról, hogy a fazon szót a háztartási naplóban is francia helyesírással írják le, mégpedig jól, kis farkincával a c alatt. Úgy tűnik, hogy az ő jövedelmi szintjükön már nem okozott problémát összehangolni a különböző területeken megnyilvánuló igényeket. Lakásuk negyedévi bére 333 pengő volt, ami több mint bármelyik másik családé a 12 fennmaradt háztartási könyv közül. A többi családhoz mérten sokszor szerepel villamos költség. A változatos és egészséges táplálkozás mellett (amelyben semmilyen sertéshús, vagy készítmény nem szerepel, általában borjú, kacska és libahúst esznek, igen drágán) futja nem olcsó ruhaanyagok vásárlására és megvarratására is – akár csak egy átfazonírozás is többre kerülhet 30 pengőnél

– illetve olyan szórakozásokra, mint a színház, ami – a jeggyel, ruhatárral, taxival, kapupénzzel együtt – két személy esetében a 10 pengőt is meghaladhatta. Egy alkalommal operalátogatás is előfordul, ahol csak a jegy négy személyre 20 pengő. Természetesen a háztartásban cseléd dolgozott (havi 40 pengő bérért), mosónő és vasalónő is járt a házhoz, és a tavaszi és őszi nagytakarítás alkalmával még külön takarítónő is érkezett. Természetesen volt telefon, rádió-, és újság-előfizetés. Az egyik fiú részletre egy csónakot vásárolt egy Duna-parti csónakházban, ami a szabadidő és a szabadon elköltethető jövedelem felhasználására utal. Jelentősek a tisztálkodási, higiéniai és egészségügyi kiadások. Nagyobb összegű orvosi számlák éppúgy előfordulnak, mint a legkülönbélebb ilyen árucikkek – például toalettpapír, ami teljességgel hiányzik a többi háztartás kiadásai között – s fodrászra, manikűrre is költöttek. Jelentősebb összegeket adtak ki jótékony és vallási célokra, hitközségi adót fizetve a felnőtt fiuk után. Külön szerepel a három kereső gyerek havi zsebpénze, ami rendszerint harminc egynéhány pengő. Persze ezt csupán házon kívül, illetve társas szórakozásaikra költötték el, hiszen ruházkodásuk, étkezésük a háztartás közös költségéből volt fedezve.

Összegzés

Egyértelmű, hogy a budapesti társadalom a két világháború közötti korban már előrehaladt a fogyasztói társadalom felé tartó fejlődés útján: A háztartások nagy része nem állított elő árut (a termelés kikerült a háztartás keretei közül), és nem is vagyonából élt, hanem folyó, munkabér jellegű jövedelmeiből, amelyek pedig pénz formájában – és nem naturáliákban – keletkeztek. Szükségeiket a fővárosi lakosok szabadpiaci viszonyok között, a lehetőségek bizonyos palettájáról választva fedezték, s ezzel a fogyasztás kulturálisan meghatározott gyakorlatában különbségeket is teremtettek maguk között.

E különbségek alapján a korabeli statisztikusok által elkülönített csoportok – minden egymásközi eltérés ellenére – fogyasztási döntéseiket meghatározó preferenciáik szerint két típusba sorolhatóak. A „polgári” preferenciájú rétegek és az „alsó társadalom” különbségei a weberi értelemben vett rendiség kategóriáiban értelmezhetőek leginkább. „Polgári” és „alsó társadalmi” rétegek között a különbség a fogyasztás és az életmód felől nézve nem osztály alapú, vagy nem egyszerűen a vagyoni-jövedelmi különbségekből fakad – hiszen közismert és a mintában is akad rá példa, hogy a munkáscsaládok nagyobb jövedelemmel rendelkeztek, mint kicsiny, fix havi keresettel bíró és „polgári” életvitelt folytató családok –, hanem az életvezetés viselkedésszociológiaiag megragadható

különbségeiben gyökerezik. Ekként a „polgári lét” weberi értelemben egy rendi helyzet, amint azt az újabb német és osztrák társadalomtörténeti szakirodalom is írta.⁴⁵ A „polgárit” mint szociokulturális habitust felfogó megközelítésben láthatóvá válik, hogy a „polgári” életmód, a polgársághoz tartozás viselkedési kódok, életvezetési gyakorlatok, fogyasztói döntések összessége. Ezek megfelelő kompetenciával való gyakorlása az, ami a polgárság részesévé avat valakit, vagy pedig kizár onnan.⁴⁶ Természetesen „polgári” alatt az elemzésünkben szereplő 1920-as évek végi budapesti társadalomnak nem a hagyományos, XIX. század végi értelemben vett polgárait értjük, hanem egy új és létszámában egyre gyarapodó réteget, amely már a modern tömegtársadalmak széles középosztályt jelent, s amely az alsó társadalomtól magát – éppen a fogyasztáson keresztül – megkülönbözteti.

Ezzel az új középosztályi típussal szemben egy „hedonista”, táplálkozás-orientált típus állt – ide tartozik a munkásság, az iparosok és a közszolgálati altisztek kategóriája –, amelyet nem jellemzett a fogyasztásban a kereskedők, kereskedőségek, magán- és köztisztviselők presztízs-orientáltsága. Pontosabban körükben talán a relatív „hedonista” életvitel, a bőséges táplálkozást és esetleg szabadidős tevékenységeket lehetővé tevő aránylagosan magasabb kiadás teremthetett személyes presztízst. Ezzel szemben a középosztályi csoportok a lakásukra és a ruházódásra, tehát az életmód leginkább társadalmi rangjelölő elemeire igyekeztek jövedelmükből minél nagyobb részt fordítani, nyilván azért, mert az ezek révén elérhető másfajta presztízs megszerzésére, az ezek révén megvalósítható társadalmi pozíció – önkép és kifelé mutatott kép – kialakítására törekedtek. Sokszor még azon az áron is erre törekedtek, hogy – ha nem rendelkeztek elegendő jövedelemmel ahhoz, hogy mindkét területen megvalósítsák igényeiket – korlátozták a táplálkozásra és a szabadidőre, kultúrára fordított kiadásaikat. Természetesen a fogyasztói döntéseket vezérlő preferenciák e két fő típusának különbségén túl, az egyes csoportok között számos differencia

---

45 A német nyelvű polgárságtudat e fordulatáról áttekintését nyújt: Sozial- und Kulturgeschichte des Bürgertums. Eine Bilanz des Bielefelder Sonderforschungsbereich (1986–1997). Hrsg.: Peter Lundgreen. Göttingen, 2000.

46 *Ulrike Döcker*: Bürgerlichkeit und Kultur – Bürgerlichkeit als Kultur. In: Bürgertum in der Habsburgermonarchie. Hrsg.: Ernst Bruckmüller–Ulrike Döcker–Hannes Stekl–Peter Urbanitsch. Wien–Köln, Böhlau, 1990. 95–104. p. Döcker példája az, hogy egy polgári szalonban ugyan úgy kell ismerni a viselkedési és öltözködési szabályokat, mint az udvarban. Arra is rámutat, hogy szociokulturális értelemben sok társadalmi státuszát tekintve „polgár” – tőketalajdonos – nem minősül „polgárinak”. Polgár és polgári elválhat egymástól.

van még.⁴⁷ Nemigen találni olyan családot, amely a kétféle preferencia-típus tiszta megvalósításának volna tekinthető. Mégis, bár minden család egyéni jellemzőkkel rendelkezik, felismerhetőek a társadalom olyan átfogóbb mintázatai, amelyekbe az egyes háztartások beilleszkednek. A fogyasztási preferenciák e mintázata pedig az eddig ismert társadalomképektől – a polgárosodás folyamatának, mint a rendiségtől való távolodásnak fogalomkörében mozgó leírásoktól – némileg eltérő, de legalábbis más szempontú képet rajzol föl Budapest két világháború közötti társadalmáról, amelyet érdemes lehet más kutatásokban ellenőrizni, illetve tovább finomítani.

---

47 A korabeli statisztikusok által alkalmazott csoportok között, mint láttuk, felfedezhetőek különbségek. Ugyanakkor más szempontok, vagy változók szerint nyilván más csoportok is elkülöníthetőek lennének. A fogyasztási mintázatok és a mögöttük rejlő preferenciák természetesen nem a társadalom csoportosításának egyetlen releváns szempontrendszerét jelentik, noha jelentőségük a XX. században folyamatosan nőtt. Az ilyen jellegű kutatások és más szempontú vizsgálatok összekapcsolásáról lásd *Berger Viktor: Életstílus- és miliókutatások a német szociológiában: a hagyományos struktúramodellek alternatívái?* In: *Replika*. 64–65. sz. (2008. december) 115–132. p.

CSÁKI TAMÁS

KATASZTRÓFA ÉS VÁROSRENDEZÉS *Gyöngyös újjáépítésének tervezése az 1917. évi tűzvész után*

1917. május 21–22-én tűzvész pusztította el a mátraaljai Gyöngyös város területének jelentős részét, városközpontját, lakóházainak közel egynegyedét. Újjáépítése a korszak hazai városrendezésének egyik legérdekesebb, bár csak részlegesen megvalósult kísérletévé vált. Ennek két elsődleges dokumentuma a Gyöngyös rendezéséről és újjáépítéséről 1918-ban elfogadott – Harrer Ferenc budapesti várospolitikus nevéhez köthető – törvény, valamint a főváros várostervező főmérnöke, Warga László által 1917-ben kidolgozott, majd többször módosított rendezési terv volt. Tanulmányunk elsődlegesen ez utóbbi mű elemzésére vállalkozik, feltárva létrejöttének, helyi és országos fogadtatásának, illetve alkalmazásának-átalakulásának a történetét is.

E tervezet nemcsak a várossal foglalkozó helytörténeti munkákban, de a hazai városépítészet történetének gyér szakirodalmában is többször említésre kerülő, viszonylag ismert alkotás. Warga László tervét a városépítészeti irodalom mindig is a korszak kiemelkedő alkotásai közé sorolta – publikálására sohasem került sor, így valószínűleg inkább a szakmai hagyományközvetítés, mint a közvetlen ismeretek alapján. Ezen írások pozitív értékelése nem is elsősorban a tervezet kiválóságának, hanem a rendezési akció összehangolt, nagyszabású, komplex jogi-műszaki jellegének szól.¹ A terv helybeli értékelése mindvégig igen ellentmondásos volt. A gyöngyösi képviselő-testület 1918 elején határozatban mondott köszönetet Warga Lászlónak az egyhangú szavazással elfogadott rendezési terv „beosztásának praktikus volta, az egészségügyi és forgalmi érdekeknek tudatos és helyes érvényre juttatása” miatt.² A helyi sajtóban

-
- 1 *Piskóty-Szabó Ferenc*: Városépítés – városrendezés. A magyar városépítés története. In: Magyar városok. Bp., 1941. (Városi és Vármegyei Szociográfiák, 14.) 58. p; *Sós Aladár*: A magyar városrendezésről. In: Weiner–Valentiny–Visontai: Sztálinváros, Miskolc, Tatabánya. Városépítésünk fejlődése. Bp., 1959. 11. p; *Hermány Géza*: Városrendezési törekvések a felszabadulás előtt. In: Vidéki városaink. Szerk. Borsos József. Bp., 1961. 395, 401. p; *Eperjessy Kálmán*: Városaink múltja és jelene. Bp., 1971. 164. p; *Körner Zsuzsa–Nagy Márta*: A városrendezési szabályozások története Magyarországon. [Bp.], 2004. (a továbbiakban: *Körner–Nagy*: i. m.) 63, 70, 78–79, 87. p.
  - 2 Heves Megyei Levéltár (= HML) V-171 Gyöngyös város levéltára, Gyöngyös város képviselő-testületének iratai (közgyűlési jegyzőkönyvek) (=V-171) 31. IV/35

ugyanakkor már hónapokkal a terv elfogadása előtt napvilágot láttak erősen eltérő vélemények is. A Hevesmegyei Lapok szerint például Warga „művész lelke olyant alkotott, amely túlnőtt azokon a kereteken, melyeket a gyöngyösi igények és viszonyok megkívánnak és megengednek. A műépítész úr [...] papírra vetette nagy tehetségének legszebb produktumát, egy tündéralmot, mely sajnos csak álom marad, de a mostani viszonyok mellett megvalósulni nem fog, vagy csak úgy, ha keresztülgázolunk méltányosságon, jogon és igazságon, ha tönkreteszünk egzisztenciákat és koldusbotra juttatjuk magát a várost”.³ A helyi életmódból, gazdálkodásból eredő szükségleteket figyelmen kívül hagyó, a tulajdonviszonyokat túlságosan megbolygató, a történeti fejlődéstől idegen új városszerkezet kialakítására törekvő, s mindezek érdekében a várost és a lakosságot anyagilag túlzottan megterhelő elgondolás – egy helyidegen mérnöki racionalitás vagy a realitástól elszakadt esztétizáló szemlélet produktuma – így jelent meg a tervezet a húszas évek közepéig sokszor elhangzó, esetenként a későbbi irodalomban is megismételt kritikus értékelésekben.⁴

E tanulmány célja természetesen nem egyik vagy másik álláspont igazolása. Elemzésünkben azt óhajtjuk vizsgálni, hogy a városrendezési terv, illetve annak 1923-ig sokszor módosított, bővített változatai milyen társadalom- és várospolitikai célkitűzéseket, „tudományosan” meghatározott környezeti normákat, esztétikai elveket, egyéni- és csoportérdekeket kívántak érvényre juttatni; az egyes helyi és külső hatóságok, ezek műszaki szakemberei, a rendezés által érintett lakosság hogyan, milyen eszközökkel törekedtek elképzeléseik, elveik, érdekeik érvényesítésére. A tervben megfogalmazott célokkal, elvekkel való azonosulást vagy azok negligálását jellemzően mutatja, ahogyan a helyi építésügyi hatóságok egyedi döntéseikben – például az építési engedélyek kiadása során – azt alkalmazták, az ahhoz való igazodást megkövetelték, avagy szemet hunytak az eltérések felett. E politikai célok, tudományos-esztétikai ideálok, tulajdonjogi-gazdasági megköttöttségek, privát és csoportérdekek a tűzvést követő évek

---

3 Hevesmegyei Lapok, (= HL) 1917. október. 24. 1. p.

4 n. n.: Gyöngyös városképi és műemléki vizsgálata. Budapest, 1951. 3–4. p; Gyöngyös – helytörténeti olvasókönyv. Szerk. Füköh Levente–B. Gál Edit. Gyöngyös, 2003, 207. Más helytörténetész szerzők értékes alkotásnak tartják a tervet: *Molnár József*: Gyöngyös településszerkezete. In: Mátrai Tanulmányok (= MT), 3. (1997) 21–53. p (a továbbiakban: *Molnár J.*: i. m.); *B. Gál Edit*: Gyöngyös városképi alakulása 1917–1937 között. KOR-TÉR-KÉP II. In: MT, 5. (2001) (a továbbiakban: *B. Gál E.*: i. m. /2001/) 265–298.

során a rendezési terven keresztül formálták át a városi teret, Gyöngyös utca- és telekszerkezetét.⁵

Az 1917. május 21-én kiütött tűzvész következtében a városban és a vele összenőtt Gyöngyöspüspöki községben két nap leforgása alatt a melléképületeken túl 580 lakóház égett le. A tűz a középületek, intézmények jelentős részét is károsította: leégett a város Szent Bertalanról elnevezett főtemploma, a nagyobbik zsinagóga, a főtér két szállodája, számos banképülete, boltjai, a tűzoltólaktanya, a város éttermei, a Katolikus Legényegylet székháza, a szegényasszonyok intézete és a hozzá csatlakozó Szentháromság templom, a zsidó menház, jelentős károkat szenvedett több iskolaépület is. A tűzvésznek tizenegy halottja és huszonöt sebesültje volt. Az anyagi károkat felmérő helyi bizottság szerint a két településen (kerekítve) ingatlanokban 9,785.000 korona, ingóságokban 11,483.000 korona kár keletkezett.⁶ A hajléktalanná vált lakosok száma négy- és hatezer között lehetett, a pontos szám ismeretlen, a károsultak számát a hatóságok valószínűleg sosem mérték fel pontosan.⁷

A tűz közvetlen okaiként a kitörés másnapján lefolytatott vizsgálat és a tűzrendészeti felügyelő jelentése is a kórházi mosókonyha kéményének szabálytalan megoldását és a száraz, igen szeles időjárást jelölte meg.⁸ Az utóbbi azonban arra is kitért, hogy a tűzvészért közvetve a város urbanizációs hiányosságai és az elavult építkezési mód voltak okolhatók; három fő okként

-
- 5 A tűzvészről, illetve az újjáépítésről eddig megjelent tanulmányok a politika- és eseménytörténetre összpontosítottak, nem érvényesítették a várostervezés-történet szempontrendszerét: *Heiszler Vilmos*: Az 1917. évi gyöngyösi tűzvész országos hatása. In: Tanulmányok Gyöngyös-ről. Szerk. Havassy Péter–Kecskés Péter. Gyöngyös, 1984. (a továbbiakban: Havassy–Kecskés: i. m.) 547–562. p; *Misóczki Lajos*: Az 1917. évi gyöngyösi tűzvész. In: Az Esterházy Károly Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. Tanulmányok a történettudomány köréből, 20. (1991) (a továbbiakban: *Misóczki L.*: i. m.) 31–49. p.
  - 6 *Vargha Tivadar*: Jelentés a Gyöngyösi járás tűzrendészeti állapotáról az 1917. évben. Az 1917. évi május hó 21-én történt Gyöngyösi nagy tűzvész leírása. H. n., [1918] (a továbbiakban: *Vargha T.*: i. m.) ; Gyöngyös város Polgármesteri Hivatala, Tervtár (= GYPHT): A tűzvészben elpusztult és megsérült épületeket feltüntető térkép, 1917; A tűzrendészeti felügyelő szerint lehetséges, hogy a káradatok túlzottak.
  - 7 Heves vármegye hivatalos lapja, 1917. június 14. 143–144. p; A Város, 1917. július 1. 4–5. p; Fővárosi Hírlap, 1917. augusztus 29. 1–2. p.
  - 8 HML IV-404/a Heves vármegye levéltára. Heves vármegye alispánjának iratai. (= IV-404/a) 687/1919; *Vargha T.*: i. m. 43–45. p.

a zsúfolt és rendezetlen zsákközös településszerkezetet, a házak többségének tűzveszélyes építési módját és a vízvezeték hiányát jelölte meg.⁹

Gyöngyös 1917-ben

Gyöngyös város településszerkezetéről maga Harrer Ferenc adott érzékletes leírást a kormánybiztosság működését 1921-ben kivizsgáló Belügyminisztériumnak: „... a régi Gyöngyös város magva [...] tulajdonképpen két, egymásra merőleges irányú, s egymást [a] Szent Bertalan templomnál metsző főútvonal mentén alakult ki. E két főútvonalon kívül a belső városrésznek, egy-két keskeny, rövidebb utcavonalon kívül utcája alig volt, ellenben e két főútvonal mellett [...] keskeny, egy kocsinyomnál alig szélesebb, szeszélyesen vezetett sikátorok egész hálózata alakult ki.”¹⁰ A rendkívül szűk határú, de lendületesen növekvő népességű városban a külső telekosztások lehetetlensége miatt – illetve a jobbágytelkenként kivetett adó megkerülésére törekedve – a 18. századtól alakultak ki e zsellér- vagy zsákközök. Az utcára néző ház mögé – akár százötven-kétszáz méter mélységben – összefüggően épült be egymás után öt-hat család háza, előttük az udvar területéből a telek kapujának eltávolításával létrejött három-négy méter széles sikátor húzódtott.¹¹

1910-ben az 18.314 lelket számláló rendezett tanácsú városban 2581 lakóépület állt, ezek közel 95%-a földszintes volt, a többi 5% egy híján mind egyemeletes. (1917-ben a főtéren már három kétemeletes ház állt.) A magánlakóházak 45%-a kőből vagy téglából, 17,5%-a kőalapzaton vályogfalakkal, 35%-a vályogból épült. A statisztika szerint a házak túlnyomó többségének zsindeleteteje volt (85%).¹² 1917-ben a fennálló 73 zsellérköz foglalta el a négy negyedre osztott város második és harmadik negyedének, az észak-déli úttengelytől keletre eső városterületnek nagy részét. Sok köz vakon végződött, a keresztutcák hiánya nehézkessé tette

---

9 Ezeket a más hazai kisvárosokban sem ismeretlen hiányosságokat az országos műszaki lapok tudósításai is hevesen ostromozták, elsősorban a vízvezeték hiányát emelve ki: Közmunka, 1917. május 20. [sic!] 2–4. p.; Vállalkozás, 1917. május 26. 7. p.; Városok Lapja, 1917. május 26. 155–156. p.; Vállalkozók Lapja (= VL), 1917. május 30. 1. p.; Építő Ipar – Építő Művészet, 1917. június 24. 153–156. p.

10 Budapest Főváros Levéltára XIV.31 Harrer Ferenc iratai. (= BFL XIV.31) 3. d. 2/13.

11 Molnár J.: i. m. 29–32. p.

12 A magyar városok statisztikai évkönyve. I. köt. Szerk.: Thirring Gusztáv. Budapest, 1912. 1918-ban csak 16.251 lakost írtak össze a városban, a csökkenés bizonyára elsődlegesen a háborús besorozásoknak tudható be, ld. Gyöngyösi Újság, 1918. május 26. 4. p.

Gyöngyös térképe a tűzvészben károsult házak feltüntetésével.
Vargha Tivadar: Jelentés a Gyöngyösi járás tűzrendészeti állapotáról
az 1917. évben. H, n., [1918] c. művének melléklete. (részlet)

a városon belüli közlekedést. A zsákközökben sok ház építésmódja az elemi tűzbiztonsági szabályoknak sem felelt meg: az egymás mellé épült házak között nem húzódtak tűzfalak, a padlások 90%-át csak deszkafal választotta el egymástól. Az itt élők – főképpen a mezőgazdaságban, a szőlőművelésben foglalkoztatott munkások – a szénát, szalmát, almot, szőlővesszőt részben a padláson, részben a kis udvarokon emelt deszkafészerekben tárolták. A tűzvész során a szűk közökben e házakhoz alig lehetett hozzáférni, a zsúfoltság és a tűzveszélyes építésmód miatt pedig a lángok igen gyorsan átterjedtek egyik épületről a másikra.¹³

A tűzvész pusztításának harmadik okaként az egykorú értékelések a vízhiányt, a vezetékes vízellátás megoldatlanságát említették. A vízmű és a vízvezeték létesítése már a 19. század utolsó éveitől része volt a polgármesterek programjának, 1917-ig több kísérletet, vizsgálatot, próbafúrást is elvégeztek, a képviselő-testület és a tanács egyetértésének híján azonban még a tervezés sem indultatott meg.¹⁴ A tűzvész idején – számos nála jelentősebb magyar város mellett – így Gyöngyös sem rendelkezett vízművel, vízvezetékkel – a vizet kilencvenhat közkút szolgáltatta.

A fenti urbanizációs hiányosságok miatt – más hazai városokhoz hasonlóan – Gyöngyös 18–19. századi történetének is visszatérő eseményei voltak a tűzvészek.¹⁵ A 19. század második felétől a tüzesetek által sújtott területek újjáépítésénél a város már törekedett a rendezettebb utcahálózat kialakítására, a tűzbiztos építkezés megkövetelésére. Az 1894-ben hatályba lépett új építési szabályzat a belső városrész új épületeinél az utcasorban való, szilárd anyagokból, tűzfalal, tűzbiztos tetőzettel való építkezést, téglakémények alkalmazását írta elő, és tilalmazta nagyobb mennyiségű éghető anyagnak az udvarokon való tárolását is. A már álló épületek tűzrendészeti szempontoknak megfelelő átépítését azonban nem tette, nem tehetette kötelezővé.¹⁶ Az előzőeknél nagyobb pusztítással járó 1904-es tűzvész után a képviselő-testület egyértelműen megfogalmazta, hogy a leégett terület biztonságos újjáépítése csak a meglévő városszerkezet felszámolása

---

13 Vargha T.: i. m. 4–6. p.

14 HML V-171/30 XIX/215.

15 Fazekas Csaba: Város és tűzvész az újkori Magyarországon (a korabeli Miskolc története alapján). In: Város és társadalom a XVI–XVIII. században. Szerk. Faragó Tamás. Miskolc, 1994. 99–107. p. Gyöngyösön a 19. század közepétől 1917-ig hat jelentősebb tud a helytörténeti irodalom, ld. Molnár József: Gyöngyös, a tüzek városa. In: A Gyöngyösi II. sz. Általános Gimnázium Értesítője. 1967/68. Gyöngyös, 1968. 8–13. p.

16 HML IV-413/17 Heves vármegyei és községi szabályrendeletek gyűjteménye, Gyöngyös város szabályrendeletei. 30. A fakémények azonnali elbontását viszont elrendelte.

arán lenne lehetséges.¹⁷ A városi mérnök szabályozási terve a korábbi síkátoros struktúrát egy, a város észak-déli főútjával párhuzamos hosszú utca és négy arra merőleges, rövidebb keresztutca által alkotott raszterrel váltotta fel. A rendezett területen maradó házaknak a két párhuzamos főutca egyikének vonalára kellett kiépülniük, hogy a közök mentén kelet-nyugati irányban sorakozó házsorok sokaságát három észak-déli irányú házsor váltsa fel. Ezen túl azonban az egyes telkek beépítésének módját, illetve a beépítettség mértékét a város már nem kívánta szabályozni.¹⁸ Ez a rendezés jelentős részben meg is valósult, de mind a kisajátítási eljárások, mind az újjáépítés elhúzódott.¹⁹

Az 1917. évi tűzvész nemcsak az avult, szegényes, a korszerű infrastruktúra nélkülöző zsákközös utcákat, negyedekeket sújtotta; az aszfaltozott úttestekkel, járdákkal, villanyáramú közvilágítással ellátott főtér és főutak mentén emelkedő emeletes házak-paloták többsége is a lángok martaléka lett. Az előző évtizedben a városban végbement urbanizációs haladás e területekre koncentrált, leginkább itt volt érzékelhető. Kemény János polgármestersége alatt, 1908 után számos infrastrukturális beruházás zajlott a városban: a főtér és a négy főutca belső szakaszai, illetve néhány ezekhez kapcsolódó utca aszfaltburkolatot és járdát kaptak, alattuk az esővizet az újonnan lefektetett betoncsatorna vezette el. 1909-ben villamos telep létesült, amely a magánfogyasztás és a közvilágítás számára egyaránt termelt áramot.²⁰

A vízvezeték létesítése mellett a polgármesternek voltak egyéb, 1917-ig megvalósulatlanul maradt városfejlesztési tervei is. Ezek közül a legfontosabb a vasúti fővonal megszerzése volt: a városban a filoxeravész után, az 1900-as évektől újjáéledő bor- és gyümölcskereskedelem kibontakozását ugyanis hátráltatták a rossz forgalmi adottságok, hogy Gyöngyöst csak egy szárnyvonal fűzte rá a Budapest–Miskolc vasúti fővonalra. Kemény másik kedvenc fejlesztési

---

17 HML V-171/17 XXXIV/321.

18 HML V-101/b Gyöngyös város tanácsának iratai (= V-101/b) 331. d. CCLXXXIV. fasc; HML V-171/17 XX/208, XXV/259, XXV/260, XXVIII/272, XXXI/289, XXXIII/301, XXXIV/314, XXXIV/321; GYPHT: „A leégett városrész szabályozási térképe”, é. n.

19 *Káplány József*: A gyöngyösi nagy tűzvész. In: Gyöngyösi Kalendárium (= GyK), 1. (1909) 70–79. p.; HML V-101/b 326. d. CCXCI/34 fasc. Az 1904 után kialakított tömböket az 1917-es tűzvész megkímélte, egy tudósítás ezt a tűzbiztos építkezés eredményének, a tűzrendészeti felügyelő azonban az ott védekező tűzoltók helytállásának tulajdonította, ld. Építő Ipar – Építő Művészet, 1917. június 24. 153–156. p.; *Vargha T.*: i. m.

20 *Stiller János*: Gyöngyös leírása. In: GyK, 1. (1909) (a továbbiakban: *Stiller J.*: i. m.) 166–186. p.; *B. Gál Edit*: Gyöngyös belvárosának városképi alakulása a századelő éveiben. KOR-TÉR-KÉP I. In: MT, 4. (2000) (a továbbiakban: *B. Gál E.*: i. m. /2000/) 143–159. p.

elképzelése a Mátra idegenforgalmi lehetőségeinek hasznosítása, Mátrafüred üdülőteleppé, „Budapest egyik legközvetlenebb kirándulóhelyévé” alakítása volt. Ez szintén a közlekedési lehetőségek javítását igényelte, amihez a Gyöngyös–Mátrafüred villamosvonal kiépítésén túl a gyöngyösi vasútállomás kibővítésének, sőt egy teljesen új építésének az igénye kapcsolódott.²¹

Ezen távlatos tervek között a gyöngyösi belváros rendezése, a tűzveszélyes, alacsony színvonalú beépítéssel rendelkező területek tervszerű szanálása nem szerepelt. Rendezési munkálatok a városban – bár Kemény 1911-ben már a „városrendező térkép” elkészítésének szükségességéről írt – csak a rendszeresen előforduló katasztrófák után zajlottak.²² A belváros zsákközös részeinek rendezése, szanálása olyan léptékű jogi, pénzügyi problémákat is felvető feladat volt, amelyre – amíg rá nem kényszerült – a város nem vállalkozott. A polgármester programadó írásában ez még távlati célként sem jelent meg; a belváros átfogó rendezésének gondolatával csak egy kifejezetten utópikus, százezer lakosú modern kereskedelmi és ipari központtá fejlődött Gyöngyöst vizionáló cikkben találkozhatunk.²³ Kemény terveiben mindössze egy olyan, az újonnan létesült közintézmények (például a főgimnázium) közelében elhelyezkedő, kertváros-jellegű villanegyed kialakítása szerepelt, amely lehetőséget adott volna a városi elitnek a belvárosból való kihúzóására.²⁴

A tűzvész után

A gyöngyösi képviselő-testület a közvetlen katasztrófa-elhárításon túlmutató feladatokkal a tűz kitörése után egy héttel kezdett el foglalkozni. A számos megválasztott bizottság közül feltűnően hiányzott egy olyan, a város újjáépítésével és rendezésével foglalkozó testület, amelyet az 1904-es tűzvész után is alakítottak.²⁵ Úgy vélték, ez a feladat meghaladja képességeiket, lehetőségeiket: a városnak „a tűzvészből eredő összes ügyei, s különösen a város rendezése

---

21 *Kemény János*: Gyöngyös a múltban, a jelenben és a jövőben. In: GyK, 3. (1911) (a továbbiakban *Kemény J.*: i. m. /1911/ 90–110. p.

22 Barna Dezső városi főmérnök állítólag már a tűzvész előtt kidolgozott egy korszerű szabályozási tervet. E terv elkészültét bizonyító adatot egyelőre nem sikerült fellelni. Ld. *A Város*, 1917. július 1. 4–5. p.

23 *Mártonffy Lajos*: Gyöngyös, mint vasúti gócpont. In: GyK, 5. (1913) 138. p.

24 *Kemény J.*: i. m. /1911/ 110. p.

25 HML V-171/30 X/112

Gyöngyös látképe a ferences templom tornyából, 1917. május után.
Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár, ltsz.: 68.66.

és szabályozása kérdéseinek önálló intézésére, s határozatok hozatalára” egyhangúlag fel is kérték a kormányt egy kormánybiztos kinevezésére.²⁶ A rekonstrukciót tehát – akár a városi autonómia korlátozása árán – közvetlen állami vezetés alá kívánták helyezni. A katasztrófa léptékét, a háborús helyzetet (anyag- és munkaerőhiány, a gazdaság militarizálása, szállítási nehézségek), illetve a megfelelő városi apparátus hiányát (a mérnöki hivatal szakszemélyzete mindössze egy főmérnökből és egy útmesterből állt²⁷), valamint a helyi építőipar

---

26 HML V-171/30 X/133

27 Gyöngyös város Polgármesteri Hivatala, Gyöngyös város Mérnöki Hivatala iktatott iratai (= GyvMH) 239/1917, 51/1920. Köszönöm Németi László főépítész úrnak és munkatársainak az iratanyag kutatásához nyújtott segítségét.

korlátozott kapacitását tekintve ez racionális döntésnek tűnik. Mindez nem zárja ki, hogy a városigazgatás ne tett volna kísérletet egy rendezési terv önálló megalkotására: a polgármester június közepi nyilatkozata szerint nemcsak Barna Dezső városi mérnök, de ő maga is kidolgozott egy – térképen ábrázolt – tervezetet, amelynek elsődleges célja a túlzásúfolttság megszüntetése, illetve a tűzbiztonság és a vízkérdés megoldása volt.²⁸

A már csak ügyvezető kormányként működő Tisza-kabinet 1917. május 26-i ülésén, a belügyminiszter javaslata alapján, gr. Keglevich Gyula Heves megyei főispánt nevezte ki miniszteri biztossá a „Gyöngyös város leégett részének helyreállítása körül felmerülő összes teendők és intézkedések egységes irányítására”. A minisztérium a tervezőmunkát elsődlegesen a saját állományába tartozó, illetve a más állami szervekhez (pl. az egeri Államépítészeti Hivatalhoz) beosztott szakértőkkel, mérnökökkel kívánta elvégeztetni.²⁹

Ezzel egy időben a Magyar Városok Országos Kongresszusa is bejelentette készségét, igényét az újjáépítéssel kapcsolatos városrendezési, közművesítési feladatok meghatározására, megtervezésére. A szervezet gyöngyösi születésű igazgatója, Várhidy Lajos az általa szerkesztett Városok Lapja május 26-i számában segélyakció megindítása helyett inkább a kongresszus által képviselt városok városrendezési, műszaki szakértőinek az újjáépítésében való közreműködését javasolta.³⁰ A Bárczy István fővárosi polgármester elnökletével több évi viszonylagos passzivitás után éppen 1917 tavaszán aktivizálódó, a hazai polgárság, a magyar városok képviselőit felvállalni kívánó kongresszus számára a gyöngyösi újjáépítés jó alkalmat kínált annak bizonyítására, hogy ez az a szervezet, amelyik képes a várostervezéssel, rendezéssel kapcsolatos újszerű és kevesek által birtokolt szakismeretek mozgósítására.³¹ A városok és a vármegyei igazgatás régi keletű ellentétére utalva, az újjáépítés sajátosan városi ügyétől úgymond a városi autonómia védelmében is távol kívánta tartani a megyei hatóságokat és szakembereket.

---

28 Vállalkozás, 1917. június 16. 2–3. p. A polgármester úgy vélte, hogy a rendezés alá kerülő területen álló 1370 ház és melléképület 569 telkéből az újonnan kialakítandó 59 telektömbben mintegy 300 utcai fronttal bíró telek kaphat majd helyet. Ezek a számok alig térnek el Warga László szeptemberi tervének adataitól, amely a középületeken túl 54 új telektömböt tüntet fel.

29 MOL K 27 Miniszterelnökség, minisztertanácsai jegyzőkönyvek (= K 27) 1917. május 26. 44. pont; HML IV-404/a 687/1919.

30 Városok Lapja, 1917. május 26. 155–156. p.

31 A szervezetről ld. *Csizmadia Andor*: A városok szövetkezése. In: *Állam és Igazgatás*, 34. (1984) 9. sz. 836–845. p; *Breinich Gábor*: A magyar városok szövetkezése a dualizmus korszakában. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 25. (1996) 85–113. p.

A szervezet képviselői hamar felvették a kapcsolatot a gyöngyösi vezetőkkel, megkezdték a lobbizást a minisztériumokban. Az újjáépítéssel kapcsolatos főbb feladatok meghatározása céljából – az illetékes műszaki szakigazgatási szervek vezetői és mérnökei, fővárosi szakértők, illetve a városi főmérnök és a polgármester részvételével – június 17-én Gyöngyösön „szakértekezletet” rendeztek.³² A kongresszusnak kapóra jött Esterházy Móric kormányának június 15-i megalakulása: ez egyrészt maga után vonta Keglevich lemondását, másrészt a miniszterre kinevezett Vázsonyi Vilmos révén közvetlen kapcsolatot tudtak teremteni az illetékes kormánytagokkal. A június 20-i minisztertanácsi ülés a megüresedett posztra ki is nevezte Harrer Ferenc fővárosi tanácsnokot, a kongresszus alelnökét – elvben elődjénél szélesebb, kormánybiztosi felhatalmazással.³³

Óbuda egykori polgármesterének fia, Harrer Ferenc jogi diplomájának megszerzését követően, 1896-ban a kisajátítási ügyek előadójaként kezdte pályáját a főváros magánépítési ügyosztályán. Ettől kezdve mindvégig elsődlegesen városrendezési kérdésekkel foglalkozott. 1911-ben tanácsnokká választották, és ő lett az újonnan szervezett városrendezési és építési ügyosztály vezetője is. Tagja volt Bárczy István szűkebb szakértői csapatának, a polgármester nevéhez fűződő várospolitikai reformokat előkészítő és végrehajtó „agytrösztnek”. 1908-as, Bárczyval közösen jegyzett könyve elsőként fogalmazta meg a főváros körüli települések becsatolásának, Nagy-Budapest kialakításának programját.

Harrer nemcsak a gyakorlati közigazgatásnak és városrendezésnek volt szakembere, hasonlóan jelentős elméleti munkássága is. Az 1896-ban kiadott, a kisajátítási jogról szóló doktori értekezését számos tanulmány követte, előbb főként a „Huszadik Század”, majd 1908-tól a saját szerkesztésében meginduló, igen színvonalas „Városi Szemle” hasábjain. Szűkebb szakterületei a közigazgatástan, a közigazgatási jog, a városrendezés jogi kérdései voltak, de műveiben a közigazgatási problémákat az általános társadalmi folyamatokkal összefüggésben, szociológiai szemlélettel tárgyalta.³⁴

---

32 Városok Lapja. 1917. június 2. 161–162. p; 1917. június 30. 185–187. p.

Ilyen értekezletet a belügyminiszter június 13-i rendelete a főispán-miniszteri biztossal akart összehívni, a minisztériumi szakemberek hangsúlyos részvételével, ld. HML IV-404/a 687/1919.

33 MOL K 27. 1917. június 20. 3. pont.

34 Jórészt feltáratlan munkásságának ezt az aspektusát emeli ki: *Nagy Endre*: Harrer Ferenc, a magyar közigazgatás-szociológia megalapítója. In: *Állam és Igazgatás*, 27. (1977) 8. sz. 732–743. p. Ld. még memoárjának első részét: *Harrer Ferenc: Egy magyar polgár élete*. I. köt. (a továbbiakban: *Harrer*, 1968.) Bp., 1968.

A minisztertanácsi előterjesztés szerint a kormánybiztos különleges jogköreire elsődlegesen Gyöngyös rendezése, építési szabályzatának megalkotása, a vízvezeték és a csatornahálózat kiépítése érdekében volt szükség. Harrert – úgy vélték – városrendezési tapasztalatai teszik alkalmassá a hivatal ellátására. A kormánybiztosi felhatalmazás a tűzvésszel összefüggő ügyekben gyakorlatilag a város önkormányzatának felfüggesztését jelentette, feljogosította Harrert a városi tanácsnak, illetve az egyes városi tisztviselőknek szóló közvetlen utasítások kiadására is. A gyöngyösi kormánybiztos jogállását utólagosan kodifikáló 1918:XXIII. törvénycikkben az önkormányzat pusztán konzultatív testületként jelent meg: a kormánybiztos „hatáskörébe tartozik különösen a város szabályozási és beépítési tervének, valamint építési szabályzatának a városi képviselő-testület meghallgatásával és a belügyminiszter jóváhagyása mellett való megállapítása. [...] A kormánybiztos által megállapított szabályozási terveket és szabályzatokat a kormánybiztos működésének megszűnése után is csak a belügyminiszter jóváhagyásával lehet módosítani.” (1§)

A tisztség elvállalásakor Harrer Ferencet elsősorban nem „helyi érdekű” ambíciók vezették: „...különösen csábító volt számomra az a lehetőség, – írja visszaemlékezéseiben – hogy alkalmam nyílik a városépítés terén húsz éven át végzett tanulmányaim és szerzett tapasztalataim alapján a modern városépítés jogi és pénzügyi alapjait általában megvetni.”³⁵

A kormánybiztosi kinevezéstől a fővárosban élvezténnél kiterjedtebb jogosítványokat, nagyobb cselekvési szabadságot, illetve egy korszerű, később országosan is érvényesíthető városrendezési jogszabály kidolgozásának a lehetőségét remélte. A rendezésnek tehát Harrer törekvése szerint az egyedi gyöngyösi feladatok jó megoldásán túl egyúttal példaszerűnek is kellett lennie, a lehetőséget kellett teremtenie jogi, eljárási, technikai újdonságok „kipróbálására”, bevezetésére.

1917. július 1-jén a városi képviselő-testület előtt a kormánybiztosi program ismertetését Harrer maga is a „mintaváros” képével zárta: „...munkatársaimmal együtt az új, a legnagyobb fejlődési lehetőségekkel bíró Gyöngyöst kívánjuk megteremteni, de nem egy idegen világot, hanem Gyöngyöst; ezt a feladatot meg akarjuk oldani műszakilag tökéletesen, művészileg szépen, pénzügyileg gazdaságosan és mindenekfelett a végrehajtásnál a közérdekűség teljes érvényesítésével. Ha szándékunk valóra válik [...] nemcsak Gyöngyösnek biztosítunk egy szebb jövőt, hanem mintát is alkotunk a magyar városok

---

35 Harrer, 1968. 208–209. p.

újjáteremtése számára.”³⁶ Az ezt megelőzően ismertetett program ugyanakkor nem tekinthető a városra ráoktrojált, a helyi igényektől, szándékoktól idegen koncepciónak, hiszen az szinte minden fontos pontjában a gyöngyösi városi főmérnök, Barna Dezső és az egri Államépítészeti Hivatal főnöke, Légmán Imre által a két héttel korábbi „szaktanácskozásra” összeállított elaborátumon alapult.³⁷ A megoldandó feladatok körét a helyi mérnökök határozták meg, a megoldás módjainak, jogi és technikai részleteinek a kidolgozása, az állami finanszírozás formájának a meghatározása maradt Harrerre és az általa mozgósított, jórészt fővárosi szakértőkre.

Légmán és Barna is elkerülhetetlennek tekintette a városszerkezetet jelentős mértékben modernizáló rendezést, a zsákközök felszámolását. Ezek helyén teljesen új utcahálózat létesítését és ennek megfelelően az érintett területek újraparcellázását tervezték. Számoltak azzal is, hogy mindezek következtében a tűzkárosult lakosság egy része nem tud majd régi lakóhelyére visszaköltözni. Számukra addig beépítetlen területeket kívántak felparcellázni: a Marhavásártér mellett elsőként vetették fel a várostól délre eső, az egri érsek tulajdonát képező, ún. Érsekföld ilyen célra való megvételének a szükségességét is. A polgármester a Marhavásártéren ekkor és korábban is a jómódú polgárság kertvárosát kívánta létrehozni, Légmánék ezzel szemben ezt a területet az életmódjuk miatt nagyobb telkeket igénylő gazdáknak szánták, a város belső – rendezett, közművesített, tehát értékesebbé váló – kisebb telkeit akarták „az intelligencia, a tisztviselők és iparosok” házáinak fenntartani. A Gyöngyösön átvonuló, szabályozatlan Belső-Mérges patakot el akarták terelni a város területéről, hogy a feltöltött patakmeder helyén további parcellázható területeket nyerjenek. A rendezési terv kidolgozását előkészítendő, Légmán és Barna javaslatot tett néhány olyan, általában az építési szabályzatok elemét képező paraméter meghatározására, amelyeket az elavult gyöngyösi szabályrendelet nem, vagy a már beépített rész mentesítésével szabályozott. Az utcák szélességei mellett – a törpe-telkek felszámolása érdekében – a minimális telekméretet és a házak utcai homlokzatának minimális hosszát is meg kívánták szabni, a városterületet – a központ városias karakterének

---

36 HML V-171/30 XIV/142.

37 GyvMH 239/1917 (véltetően Barna Dezső széljegyzeteivel); BFL XIV.31 3. d. 2/2. (Harrer Ferenc széljegyzeteivel) Sem a műegyetemi diplomájának megszerzése után, 1902-ben rögvest Gyöngyös város szolgálatába álló Barna Dezső, sem a jó tíz évvel idősebb, 1905 óta az egri Államépítészeti Hivatalt vezető, a városban építészti tevékenységet is folytató Légmán Imre részletes pályafutását nem ismerjük. Adataikat ld. Heves vármegyei ismertető és adattár. Szerk.: Ladányi Miksa. Bp., 1936. 427. p.; HML IV-404/a/187 3362/1921

biztosítása céljával – emeletszám szerint elkülönített építési övezetekre akarták osztani, sőt, rendezett városképre törekedve, még egy meghatározott építészeti stílushoz való alkalmazkodás előírását is kívánatosnak tartották.

Az első hónapok újjáépítési elképzeléseiben – a Belügyminisztérium június közepi direktívájától Harrer kormánybiztosi programjáig – a városrendezési terv kidolgozása mindvégig az új építési szabályzat megalkotásával, a vízvezeték- és a szennyecsatorna-hálózat kiépítésével együtt, egy átfogó, a tűzvész keletkezését okozó urbanizációs deficitet egészében felszámoló rendezési művelet elemeként jelent meg. (A végleges utcahálózat kialakítása előfeltétele volt a közművesítésnek.) Az újjáépítésről rendelkező 1918:XXIII. törvény a rendezési terv és az építési szabályzat elkészítése mellett a közműveknek csak a tervezését vonta a kormánybiztosság feladatkörébe (2.a§), tehát a jóval nagyobb költséget jelentő kiépítésükre már nem biztosított állami forrást, azt a városnak kellett volna finanszíroznia – esetleg kölcsönökből, ahogyan ez az 1879-es szegedi árvíz után történt. Mindazonáltal az új építési szabályzat és a vízvezetéki tervek is csak 1923 elejére készültek el, amikor a leégett házak jelentős része már újjáépült.³⁸ Az utóbbi kiépítését majd csak az 1926–27-es II. Speyer-kölcsön tette lehetővé, a csatornázás egészen az 1960-as évekig várattott magára.³⁹

A rendezési terv

Harrer 1917. július 21-én adott megbízást Warga Lászlónak egy Gyöngyös és Gyöngyöspüspöki területére kiterjedő városrendezési terv kidolgozására.⁴⁰ Warga a főváros III. ügyosztályán beosztottja, „rég, kipróbált munkatársa” volt Harrer Ferencnek, akivel az előző évek jelentős budapesti várostervezési munkálataiban, így a Tabán, Kelenföld és az alsórákosi rétek új rendezési terveinek kidolgozásában is együttműködött. Az utóbbi két területen az előző századból örökölt sematikus, zártudvaros bérházak építését lehetővé tevő szabályozást váltották fel Warga művei, amelyekeken egyszerre jelent meg az átgondoltabb, hierarchizált úthálózat, a lazább, egészségesebb lakásépítést lehetővé tevő beépítési mód és helyenként

---

38 HML V-171/34 II/46; MOL K 150 Belügyminisztériumi levéltár, Belügyminisztérium. Általános iratok. (= MOL K 150) IV. 29/e t. 3501. cs.

39 Az új építési szabályzat hiányán enyhített, hogy a rendezési terv a beépítésmód paramétereit is megadta. A város képviselő-testülete mindenesetre már 1918. december 18-án kérte a szabályzat sürgős kiadását, ld. HML V-171/31 XLVIII/355.

40 BFL XIV.31 3. d. 2/13.

a monumentális városképet célzó nagyvonalú téralakítás. A vidéki városokban adódó különféle feladatok sem lehettek ismeretlenek a számára: 1911-ben Brassó, 1918-ban Kassa rendezésének, 1917-ben pedig egy váci családi házaspár telep tervezésének pályázatán nyerte el – társtervezőkkel közösen – a legjobb helyezést. Warga a két világháború közötti időszak hazai várostervezésének egyik meghatározó alakja lett. Az 1920-as években számos vidéki város rendezési tervét dolgozta ki, az évtized végétől pedig ő lett a diszciplína első magyarországi professzora.⁴¹

A kormánybiztosság fennállása alatt sem a település természeti és társadalmi viszonyait átfogóan vizsgáló – az angolszász–frankofón elméletben ekkorra már gyökeret vert – városfelmérés, survey, sem írásba foglalt tervezési program nem készült, de még a népességszám várható alakulására vonatkozó becslést sem ismerünk. Arról sem tudósítanak a források, hogy Warga a terv kidolgozása során bármilyen hivatalos konzultációt folytatott volna akár a kormánybiztos mellé rendelt véleményező bizottsággal, akár a városi polgárság szervezeteivel, városi vezetőkkel. A rendezést előkészítő munkálatok alatt – annak ellenére, hogy a feladat komplexebb voltával tisztában lehettek – Harrerek Gyöngyösön kartográfiai jellegű tevékenységet, a földrajzi viszonyok felmérését értették: az addig hiányzó, háromszögelésen alapuló pontos várostérkép és a magassági viszonyokról tájékoztató rétegvonalas térkép elkészítését.⁴² Program-elemeknek így leginkább a június 17-i szaktanácskozás Légmán Imre és Barna Dezső tervezetén alapuló határozataiban és Harrer gyöngyösi bemutatkozásakor a kormánybiztos, illetve a polgármester által tartott beszédekben foglaltak tekinthetők.

A rendezés elsődleges feladata a polgármester szavaival az „egészséges, modern, bővizű, jó levegővel, széles utcákkal és fásított terekkel rendelkező vidéki központ” megteremtése volt. A 19. század utolsó negyedétől a főváros,

---

41 Csonka Pál: Warga László élete és munkássága. In: *Építés–Építészettudomány*, 10. (1978) 3–4. sz. 363–379. p; *Korompay György*: Emlékezés Warga László városrendezési munkásságára. In: *Városépítés*, 20. (1984) 5. sz. 27–31. p; Csonka Pálné emlékezései édesapjáról. Kaiser Anna bevezetőjével. In: *Lapis Angularis*. II. köt. Források a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményéből. Szerk. Hajdú Virág–Prakfalvi Endre. Bp., 1998. 231–271. p.

42 Vö. *Szesztay László*: A városépítés előmunkálatai. Bp., 1909. (A Városok Kongresszusa azévi ülésén elhangzott előadás). 10–14. p. Harrer Raymond Unwin „Town planning in Practice” című kézikönyve révén a „survey” mibenlétével is tisztában lehetett. Ld. *Lugosi András*: Az urbsból való ember. In: *Szívvel és tettel. Tanulmányok Á. Warga László tiszteletére*. Szerk.: Horváth J. András. Budapest – Salgótarján, 2008. 281–283. p.
Az elkészült új várostérkép: MÉM ltsz. 2006.08.19.1. A rétegvonalas térkép megtalálható: GYPHT.

illetve számos nagyobb vidéki város által érvényre juttatott alapvető környezeti standardok (szabályozott utcahálózat, közművesítés) meghonosítása volt a cél, amire Gyöngyösön a háború előtti városszépítő politika még nem volt képes, de amelyeket a katasztrófa után a városon az országos műszaki sajtó mellett a helyi lapok is számon kértek.

A Warga László számára kitűzött feladatot mai kifejezéssel városrekonstrukciónak nevezhetjük. A város magjában, történeti központjában kellett a tervezőnek beavatkoznia és a javasolt változtatások jelentős részének – a szabályozási tervek gyakorlatával szemben – nem egy hosszú, akár évtizedekre elnyúló folyamat során, hanem az újjáépítés érdekében szinte azonnal kellett megvalósulnia. Ez sok tekintetben hasonló feladatot jelentett, mint egyes felaprózott telekállománnyal, szabályozatlan városszerkezettel, tűzveszélyes építésmódú házakkal rendelkező alföldi városok 19. század első felében történt rendezése, újraparcellázása, amire leggyakrabban szintén a nagyobb tűzesetek adtak alkalmat. A polgári tulajdonjog megszilárdulását követően azonban – kivételes esetektől, például Szeged árvíz utáni rekonstrukciójától eltekintve – a magyar vidéki városokban nem zajlottak le hasonló léptékű, időben koncentráltan jelentkező újjáépítési, városrendezési munkálatok.

A gyöngyösi tervezési feladat a jelentős károkat szenvedett belső városrész korábbi rendezetlen, a kor higiéniai és tűzrendészeti normáinak meg nem felelő térszerkezetének a racionalizálása volt. Egy olyan beavatkozás, amely lehetővé teszi a fenti normáknak és a lakosság életmódjának megfelelő beépítést,

Warga László: Gyöngyös város rendezési terve, 1917. szeptember.
Mátra Múzeum, ltsz.: 95.27/1.

- 1) A status quo zsinagóga számára kijelölt első elhelyezés, 1917. november előtt
- 2) A status quo zsinagóga számára kijelölt második elhelyezés, 1917. november – 1919. január
- 3) A status quo zsinagóga számára 1919 elején tervezett, harmadik elhelyezés
- 4) A status quo zsinagóga végleges elhelyezése
- 5) Ferences kolostor
- 6) Kálmán Ignác és Vida Kálmán házai
- 7) Szent Bertalan templom

alkalmat ad a korszerű közműhálózat kiépítésére, továbbá javít a belső városrész közlekedési viszonyain, azt minden irányból átjárhatóvá teszi.⁴³ Mivel az e szempontoknak megfelelő rendezés a lakósűrűség csökkentését igényelte, a kiszoruló lakosság és az új közművek, intézmények egy részének elhelyezése céljából szükség volt a város belterületének a bővítésére is. Ezt az addig beépítetlen, mezőgazdasági hasznosítású, illetve az állatvásárok tartására szolgáló területek parcellázásával, továbbá a korábban beépítésre alkalmatlan területek (a patakmedrek és környékük) rendezésével lehetett elérni. Harrer ugyanakkor feladatának tekintette a városszerkezet modernizálásából, racionalizálásából fakadó, nem kívánt, ám várhatóan mégis jelentkező társadalmi hatásoknak (a dzsentifikációnak, a szegregáció erősödésének) a tompítását is.⁴⁴ A közlekedés terén biztosítani kellett a kibővítendő vasútállomás és a városközpont, illetve – a polgármester régi programjának megfelelően – ezek és Mátrafüred közötti jó összeköttetést. A város egyes fontos középületei a tűzvész során pusztultak el, számos, a városias életmódhoz hozzá tartozó intézmény (színház, fürdő stb.) mindaddig hiányzott – a tervben ezek megfelelő elhelyezéséről is gondoskodni kellett. Helyben felmerültek bizonyos műemléki, városképi szempontok is – ezek elsődlegesen a település főtemplomának megfelelő érvényre juttatására, illetve a városközpont zárt beépítésű, városias megjelenésére irányultak. Úgy tűnik, hogy ezeknél konkrétabb városkép-szabályozási igénnyel csak a kormánybiztos és fővárosi szakértői léptek fel

1917-ben Magyarországon még nem léteztek standardok a városrendezési tervek kidolgozására, azok tartalmi és formai elemeit nem határozta meg semmilyen követelményrendszer.⁴⁵ A hazai tervezők számára mintaadónak számító nyugat-európai gyakorlatban is erősen különböztek egymástól a várostervek tartalmi jellemzői. Maga a teljes városra, a már beépített és a majdan beépítendő városterület egészére kiterjedő „általános” tervek kidolgozása is viszonylag új jelenség volt. A közterület és a magánterület elhatárolására – azaz az utcavonalak kijelölésére – és esetleg a középületek, parkok elhelyezésének meghatározására szorítókozó 19. századi „szabályozási”, „városbővítési” tervek

---

43 Egy 1923-as újságcikk így jellemezte a város új utcahálózatának kialakítása előtt fennállt közlekedési nehézségeket: a „tisztító tűz előtt [...] aki észak felé akart hazamenni, annak kétszer délfelé is kellett haladni”. Gyöngyösi Új Lap, 1923. március 24.

44 Fővárosi Hírlap, 1917. augusztus 29. 1–2. p.

45 A hazai városoknak 1937-ig nem volt kötelező ilyennel rendelkezniük, korszakunkban több, a közművesítésben, városfejlesztésben egyébként élen járó település (pl. Szombathely, Nagyváradi) sem dolgoztatott ki az egész városra kiterjedő tervet.

hagyományával szemben, elsődlegesen Németországban, ekkorra teret nyert a társadalompolitikai, közegészségügyi, városképi célok érdekében a magántelkek területhasználatát – a beépítettség mértékét, a használat jellegét – is behatóan és differenciáltan szabályozó szemlélet. Ez a várostervezés feladatát nem pusztán a fent említett standardok biztosításában, hanem ideális telek- és tömbméretek, megfelelő építésmódok előírása révén a tömeges és olcsó lakásépítkezés korszerűnek tekintett formáinak lehetővé tételében látta.⁴⁶ Jellemző volt a törekvés a forgalom, illetve a beépítés jellegének megfelelően differenciált úthálózatra, a legtöbb nyugat-európai országban jelentkezett az igény a harmadik dimenzió, a városképi megjelenés valamilyenfajta szabályozására is. Ezen új típusú városrendezési tervek legismertebb és a német előképek teljes eszköztárát felvonultató hazai példája Sopron Wälder József által 1905-ben kidolgozott terve; ennek komplexitása azonban az első világháború előtti tervek többségére, úgy tünik, nem volt jellemző.⁴⁷

Warga 1917 szeptemberére kidolgozott műve a „korszerű” tervek közé sorolható: az új utcák, közterek határvonalainak kijelölésén túl jelentősen módosította a telekszerkezetet a beépített belterületen is, kijelölte az újjáépítendő vagy létesítendő középületek számára rezervált telkeket, meghatározta a természetes vízfolyások új, szabályozott vonalvezetését, valamint tartalmazott az építési telkek beépíthetőségére és a felépítmények jellegére vonatkozó előírásokat is.

A terv a megbízással ellentétben nem ölelte fel Gyöngyöspüspököt, de még Gyöngyös város egész területét sem, hanem csak a belső városrésznek egy, a tűzvész által elpusztított területnél kiterjedtebb részét. Ezen belül voltak található a sértetlenül maradt zsákközös területek, valamint több másik, rendezetlenül települt negyed is.⁴⁸ A terv szintén tartalmazta a város keleti szélén, a vasút vonala mentén húzódó nagy, jelentős részben beépítetlen rész (a Marhavásártér, a bezárt régi temető és a vasútállomás) területének, továbbá a nyugaton húzódó Nagypataknak, valamint északon a Gyöngyössolymossal határos Felső újváros-

---

46 A korszak máig legjobb összefoglalója: *Anthony Sutcliffe: Towards the planned city. Germany, Britain, the United States and France, 1780–1914.* New York, 1981. Az egykorú magyar irodalomból vö. *Forbáth Imre: Városok építése különös tekintettel a szociális és gazdasági szempontokra.* Bp., 1906. (a továbbiakban: *Forbáth I.: i. m.*) 21–26. p.

47 *Wälder József: Indokló jelentés Sopron sz. kir. város általános szabályozási és fejlesztési tervéhez.* Sopron, 1906. Vö. például Miskolc 1894–98 között vagy Debrecen 1907-ben kidolgozott szabályozási tervével. Ld. *Iglói Gyula: Miskolc 19. századi városrendezési tervei és építési szabályzatai.* Miskolc, 1992; *Sápi Lajos: Debrecen település- és építéstörténete.* Debrecen, 1972. 71–73. p.

48 HML V-171/31 IV/35

melléknek a szabályozását is. Az adott időpontban ez a korlátozás ésszerű volt, hiszen a rendezési terv így is felölelte azokat az épen maradt negyedeket, amelyeknek a szabályozása középtávon kívánatos volt (zsákközös részek), és az Érsekföld kivételével azokat is, ahol a városmagból kiszoruló lakosság elhelyezését tervezték.⁴⁹ Ez utóbbi terület tervének a kidolgozását Harrer szerint a vasútállomás helyének eldöntetlensége hátráltatta, mindazonáltal 1919 augusztusára Warga László már a városhoz közelebb eső északi rész rendezési tervét is elkészítette.⁵⁰ Több kisebb terület egyedi rendezését követően a város egészére kiterjedő rendezési tervet Warga végül csak 1941 májusában dolgozott ki.⁵¹

Az 1917-es terv az egyes városrészeket eltérő szinten szabályozta. A tűz által megkímélt – rendezésre a távolabbi jövőben esélyes – területeken csak az új utcahálózatot tünteti fel; a tervezett kertváros területén Warga ezen túl a telekosztást is elkészítette.⁵² A leégett negyedek és a Felső újváros-mellék területén – korszerű építési szabályzat híján az újjáépítés lehetséges kereteinek gyors meghatározására törekedve – a szabályozási és a telekhatárvonalak mellett a telkek lehetséges beépítése is pontosan meg van határozva, vagyis minden egyes telken ki van jelölve az ott felépíthető ház alaprajzi kontúrja.⁵³

---

49 Ez az 1891-es kataszteri térképet alapul vevő tervlap egy példányban található meg a gyöngyösi Mátra Múzeum (= MM) gyűjteményében, ltsz. 95.27.1. Miután a belső városrész háromszögletesen alapuló pontos felmérése befejeződött, 1917 novemberében Warga annak új, 1:1440 léptékű térképére is felfekette a szabályozási vonalakat. Ld. MM, ltsz. 95.21.1. Ezt, az előzőtől néhány részletben eltérő tervet nyomdai úton sokszorosították is. Pl. Magyar Építészeti Múzeum (= MÉM), ltsz. 2006.08.19.1. Itt köszönöm meg B. Gál Editnek a kutatásomhoz nyújtott sokoldalú segítségét.

50 BFL XIV.31 3. d. 2/13. Ez a több verzióban is kidolgozott terv nem fellelhető.

51 MM, ltsz. 95.11.1.

52 A le nem égett zsákközök felszámolását a kormánybiztos csak az újjáépítés befejezése után látta megvalósíthatónak, a törvény által lehetővé tett hatósági telekrendezés alkalmazásával. HL, 1918. április 3. 1. p.

53 A terv történeti értékelést megnehezíti, hogy Warga soha nem készítette el a hozzá tartozó műleírást, amely alapeleme volt az egykorú városszabályozási terveknek. A terv „legrészletesebb” leírása, az elhelyezni kívánt középületek egyetlen egykorú listájával így a Vállalkozók Lapja egy rövid hírében (1917. szeptember 12. 6. p.) olvasható. Gyöngyösön a terv írott magyarázatának kiadását az építkezni szándékozók már 1918 elején kérték. Harrer az 1921-es belügyminisztériumi vizsgálat alkalmával arra hivatkozott, hogy azt a terv egyes eldöntetlen részletei miatt nem lehetett összeállítani, „különben sem ez – szólt kissé elitista érvelése – a lényege a műnek, az inkább a laikusok, mintsem a szakemberek számára való.” BFL XIV.31 3. d. 2/13.

Az utcahálózat

A rendezési terv egyik fő törekvése a város „kétpólusú” térszerkezetének reformja, a szélesebb, jelentős részben aszfaltozott főutcák és a keskeny zsákközök, illetve a nagy, feltáratlan és a síkatorokkal sűrűn felszabdalt tömbök ellentétének feloldása volt. E történetileg kialakult térszerkezet helyébe egy annak főbb felhasználható strukturális elemeit megtartó, de a kor standardjainak megfelelően racionalizált, hierarchizált úthálózatot – főutak, másodrendű utak és lakóutcák rendszerét – kívánt állítani. A zsákközös területek helyén Warga a mellékutcák egyenletesen tagolt raszterét hozta létre, viszonylag kisméretű telektömbökkel. Emellett törekedett az észak-dél, kelet-nyugat irányú főútvonalak szabályozására, szélességük egységesítésére is. A belvárost három oldalról körüttal tervezte körbevenni, részben újonnan nyitott szakaszok, részben már meglévő utak felhasználásával.

A város négy, egymásra merőleges középkori eredetű főútja, a Kossuth Lajos, a Vachott Sándor, illetve a főteret közrefogó Jókai Mór és a Petőfi Sándor utcák közül döntő forgalmi szerepe mindig is a Jókai és a Kossuth utcának volt, így ezek jóval szélesebbek voltak északi és nyugati irányú folytatásaiknál.⁵⁴ A Kossuth Lajos utcának 1870 óta az adott különleges jelentőséget, hogy a városközpontot kötötte össze a keleten fekvő vasútállomással – ez utóbbi áthelyezése esetén e kiemelt fontosságát elvesztette volna. A városvezetés és a kormánybiztosság az állomásnak a déli érseki földeken, a Jókai utca meghosszabbításában történő elhelyezését szorgalmazta, a MÁV-val 1918-tól folytatott tárgyalások azonban még 1921 tavaszára sem vezettek eredményre – Warga tehát nem tudhatta egyértelműen eldönteni, melyik útnak milyen szerepet szánjon.⁵⁵

A 20 méter széles Kossuth Lajos utca vonalán a terv érdemben nem módosított. A fő változást az jelentette, hogy az utca főtérhez közeli szakasza által Y alakban közrefogott, leégett házcsoporthelyén egy kis, parkosított teret létesített – erre nézett volna a városi múzeummal alakítani tervezett fiókvárosháza.⁵⁶ A Jókai Mór

---

54 *Draskóczy István*: Gyöngyös település- és birtoklástörténete a középkorban. In: Havassy–Kecskés: i. m. 96–98. p.

55 A MÁV a saját forgalmi szempontjainak megfelelően eleinte az állomás eredeti helyszínen való bővítését, később az Érsekföldön, de a város beépített területétől távolabb való elhelyezését tartotta megfelelőnek – végül az első megoldás mellett döntött. Ld. GyÚ. 1918. február 17. 3. p; HML IV. 404.a 2006/1921.

56 Ezt a szabályozást már a terv kidolgozásának idejére végrehajtották: a házcsoporthelyeket kisa-játították, a rajtuk álló, többségében igénytelen, földszintes épületeket lebontották. Ez nemcsak forgalmi, de városképi előnyökkel is járt, jobban érvényesülni engedte a környező középüle-

utca kialakításának tervezett – sokkal jelentősebb – változtatásait a kormánybiztos a vasútállomás remélt déli elhelyezésével, s így az utcának a város legforgalmasabb útvonalává való előlépésével indokolta.⁵⁷ Az utca keleti, nagyrészt leégett házsorának beépítési vonalát a rendezési terv jóval a korábbi mögé helyezte, ami az itt fekvő telkek részleges kisajátítását, a házak utcai szárnyainak bontását is igényelte. A nyugati oldalon, az 1904-es tűzvész után már szabályozott telkeken újjáépült házsort Warga nem óhajtotta bolygatni. A hol kitáguló, hol összeszűkülő Jókai utca így 30 méter szélességűre, sugárúttá bővülve, az emeletes házak előtt fasorokkal szegélyezve a város legszélesebb, legfontosabb utcájává vált volna.⁵⁸ Megjelenésének nívóját tovább emelendő, az utat közepén egy nyolc méteres sáv osztotta két pályára, ebben a sávban a személyforgalomtól elkülönítve haladt volna a villamos, amelyet bizonyára az új vasútállomástól terveztek indítani. A vasútállomást a városközponttal összekötő nagyszabású útvonal létesítése számos vidéki városunkban lett kiemelt településfejlesztési cél a beépített területtől gyakran távol eső állomások felépülte után. Szombathely Széll Kálmán utcája – amelyen 1906-tól szintén kötelező volt az egy-, illetve kétemeletes beépítés – 1893-tól 20 méter, Kecskemét Rákóczi útja – tengelyében zöldsávval – 1903-tól 42 méter szélességgel épült ki.⁵⁹

Ennek a szinte nagyvárosias léptékű sugárútnak a lezárására az utcát a főtértől elválasztó, jórészt épen maradt, egyszerű megjelenésű, szigetszerű Három Rózsatomb túl szerény eszköznek tűnhetett: a rendezési terv hosszú távon ennek az elbontásával számolt.⁶⁰ Helyére – kihasználva a nyugati térfal ívelt formáját – egy közel ellipszis alaprajzú parkosított teret szánt, a három oldalról szabadon álló majdani postapalota előteréül. Az épülettomb bontásával ugyanakkor megszünt

---

teket, igényes kialakítású magánházakat. A tervezett tér csak a tűzvész után itt ideiglenes jelleggel felállított boltbarakkok elbontását követően, 1934-re valósulhatott meg. Ld. GyÚ, 1917. szeptember 9. 3. p; *Molnár J.*: i. m. (1996) 27. p.

57 GyÚ, 1917. november 25. 1. p.

58 A főutak városias megjelenését biztosítani hivatott emeletes beépítést a kormánybiztoság már 1918-ban elő kívánta írni. Ld. Gyöngyös. [napilap] (=Gy) 1918. december 28. 1. p. Az 1923-tól hatályos építési szabályzat a főtér mellett a Jókai és a Kossuth utcában, illetve a Petőfi utca déli részében írt elő minimális épületmagasságot (13. §). Lásd: MOL K 150 IV. 29/e t. 3501 cs.

59 *Melega Miklós*: „Szombathely Andrassy útja”. A Széll Kálmán utca története a dualizmus korában. In: Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára. Szerk. Mayer László–Tilcsik György. Szombathely, 2003. 455–465. p; *Juhász István*: Kecskemét város építéstörténete. Kecskemét, 1998. 218–224. p. A vasútállomás végül, ahogy Gyöngyösön, úgy e két városban sem került a díszút tengelyébe.

60 GyÚ, 1918. február 3. 1. p.

volna a főtér – Harrer által más helyütt nagyra értékelt – zártsága, térszerű jellege, az újból olyan kiszélesedő piacutca lett volna, mint amilyen a 17. századig volt.⁶¹ Ezt a problémát Warga László egy, a főtér déli oldalán emelkedő diadalívyszerű díszkapuval kívánta megoldani, amely monumentális lezárást adott volna a térnek, beépítés híján is biztosította volna zárt jellegét, mindazonáltal aligha volt a város karakteréhez illő motívum.

A főtértől északnak tartó, mindaddig keskeny, alárendelt szerepű Petőfi Sándor utcát 25 méter széles, fasoros, emeletes beépítésű, villamosközlekedésre alkalmas, tehát a Jókai utcával közel egyenrangú útvonallá formálta a terv. Az így kialakult észak-déli axis vált volna a városszerkezet főtengegyévé, amely megfelelően meghosszabbítva jó közlekedési kapcsolatot teremtett volna a tervezett vasútállomás, az újonnan megszerzett gyöngyöspüspöki területek, a belváros és Mátrafüred között. Az utcabővítésre északon túlnyomórészt zsákközös, tehát szerényebb értékű beépítés helyén kerített sort a tervező. A műemléki szempontokat is figyelembe vette: a barokk Haller-kastélyt nemcsak megkímélte, de az előtte kialakított teresedés révén – amelyik egyúttal az eredetileg ide tervezett zsinagóga előteréül is szolgált volna – annak homlokzatát a korábnál jobban érvényre is juttatta.

A rendezési terven a város belső részét – a nyugati oldal kivételével – egy szintén fasorokkal övezett, hol húsz, hol huszonöt méter széles körút övezte. Ez – más korabeli magyar rendezési tervekhez hasonlóan – a korlátozott forgalmi szerepen túl a városias beépítésűnek szánt terület lehatárolását is szolgálta, kijelölve az első, zártsorú építési övezet határát. Mivel a vonala jórészt meglévő utak szabályozásával jelöltetett ki, kialakítása nem járt volna túlzott ráfordítással. Warga létre kívánta hozni Gyöngyös addig teljesen hiányzó másodrendű úthálózatát is, hogy az egyes városrészek közötti forgalom ne csak a három főútvonalon folyhasson le, illetve, hogy lehetővé váljon a főutaktól távolabb létesítendő középületek (iskolák, vásárcsarnok, fürdő stb.) megközelítése. Az utcahálózat megtervezésénél Wargának az anyagi, a közlekedési és a társadalompolitikai megfontolások ugyan szűk mozgásteret adtak, ő azonban nem hagyta figyelmen kívül az esztétikai-városképi szempontokat sem. A tervező mindegyik akkor történeti értékűnek tartott középület főhomlokzatához utcát vezetett: a ferences templomhoz a Jókai, a kolostor épületéhez a Kossuth, a Szent Orbán templomhoz pedig a Petőfi utca felől – az utóbbit fasorral és keskeny parkosított sávokkal is

---

61 Ezért bírálja a megoldást: n. n.: Gyöngyös városképi és műemléki vizsgálata. Budapest, 1951. 3. p. A tömböt ugyanakkor egy gyöngyösi szerző már 1909-ben lebontandónak ítélte, ld. *Stiller J.*: i. m. 174. p.

szegélyezte – a főtérről a volt Vármegyeházához vezető utcát is hasonló céllal tervezhette kiszélesíteni.⁶²

Warga terve a belső városrészben nem létesített jelentősebb új tereket, csak a korábbi Hanák-kertet alakította át a tervezett fürdő közparkjává, és a volt Csirkepiacból formált szabályos alakú teret a vásárcsarnok épülete előtt. Terek létesítése, a városszövet erőteljesebb fellazítása csak a tűzkárosult lakosság még nagyobb részének kitelepítése és magasabb kisajátítási költségek árán lett volna megoldható. A középületekhez kapcsolódó szerény, egy-két háztelek méretű előtereken túl így új zöldfelületeket csak korábban be nem épített területeken, a körút melletti sávokban, valamint keleten a Belső-Mérges patak feltöltött medrének, nyugaton pedig a Nagypatak levágott kanyarulatainak egyes, házteleknek kevésbé alkalmas szakaszain kívánt kialakítani. Ezek a kisebb-nagyobb parkosított terek így is egy korábban hiányzó városszerkezeti elem meghonosítását jelentették Gyöngyösön. A Nagypatak városszerkezeti, városképi jelentősége korábban igen csekély volt: a két oldalán álló házak többnyire kertjeikkel, melléképületeikkel néztek a patakra, amelynek partjain nem is haladt végig kiépített közút. Warga terve nemcsak a patak kanyarulatait vágta le, enyhén ívelő vonalvezetést hozva létre, de annak mindkét partján a járműforgalom számára alkalmas, fasorokkal szegélyezett utat alakított ki, jelentősebb városszerkezeti szerepet és igényesebb városképi megjelenést adva neki.

A városias életmód hiányzó alapintézményeit pótlandó a várostervezők tervbe vették számos új középület létesítését is, kijelölve azok helyét a város térképén, ami elsődlegesen az érintett telkek előzetes kisajátításához szolgálhatott megalapozásul.⁶³ A rendezési tervben feltüntetett középület-mennyiség megépítése egy Gyöngyös léptékű város számára még békeidőben is jelentős megterhelést jelentett volna, csak hosszabb idő alatt lett volna vállalható. Ezen épületek közül műleírás híján csak néhánynak ismert a rendeltetése: városháza, múzeum,

---

62 „Jelentőséghez kívántunk juttatni mindent, aminek topográfiailag súlya van, és ami művészi szempontból értékes” – írta erről: *Harrer*, 1968. 222. p.

63 *Harrer* az új városi vagy állami középületek építésének megkezdését csak a magánházak újjáépítését követően tartotta lehetségesnek. Ld. *Pesti Napló*, 1918. március 31. 8–9. p. *Misóczki Lajos* forrás megjelölése nélkül állítja, hogy *Warga László* 1918. május. 15-ig kidolgozta tíz hatalmas méretű, impozáns külsejű középület (városháza, kórház, vásár- és árucarnok, elemi iskola, polgári iskola, mezőgazdasági felső iskola, zeneiskola, színház, szobor és képcsarnokkal bíró múzeum, vasúti személypályaudvar) tervét, illetve ezek helykijelölési tervét. Ld. *Misóczki L.*: i. m. Ez azért sem valószínű, mert a kormánybiztos csak 1918 augusztusában kérte fel a képviselő-testületet egy, az építendő középületek körének, az építés feltételeinek és költségeinek meghatározására hivatott bizottság megalakítására. HML V-171/31 XXIV/249

kultúrpalota, fürdő, szálloda, vásárcsarnok, elemi és tanonciskolák, zsinagóga, postaépület. Ezek részben a tűzben elpusztult épületek pótlására szolgáltak (iskolák, szálloda, zsinagóga), részben a polgármester által már a világháború előtt is létesíteni kívánt intézmények voltak (városháza, vásárcsarnok, fürdő, színház).⁶⁴ Elhelyezésüknél a tervező takarékos megoldásokat keresett. A nagyobb középületeket ugyan általában önálló tömbökként alakította ki, de a városháza kivételével a gyöngyösi tervről hiányoznak azok az őket körülvevő tágas terek, hozzájuk vezető útnyitások, amelyek Warga későbbi műveit, más vidéki városok számára kidolgozott rendezési terveit jellemzik. A környező hasonló méretű lakóházatömbök közül városépítészeti eszközként a közintézményeket csak a kis parkosított előterek és néhány helyen (városháza, kultúrpalota, zsinagóga) az árkádsorok emelik ki.

A főtér és környéke

Egy kisvárosi főtérhez illően a Hanisz Imre tér volt Gyöngyös társadalmi életének elsőrendű színpada. A város életében játszott szerepéről adott 1929-es leírás jó tíz évvel korábban is megállta volna a helyét: „Itt központosul a város üzleti és forgalmi élete, itt vannak a pénzüzetek házai, a szállók, kávéházak, cukrászdák, a legszebb üzletek, a város hajdani földesurainak tisztességes épületei. Hétköznapokon élénk piac, ünnepnapokon látogatott korzó”.⁶⁵ Ez a kiemelt szerep az itteni telkek és többnyire a felépítmények nagy értékében is tükröződött. Bármilyen városrendezői beavatkozás tehát itt találta magát szemben a legerőteljesebb anyagi érdekekkel és presztízs-szemponatokkal is.

A néhány ház kivételével leégett főtér és környéke rendezésével Warga terve és Harrer egykorú nyilatkozatai is részletekbe menően foglalkoztak. A kormánybiztos és építész a város fő közintézményeit egy összetett térsor mentén kívánta elhelyezni, amelyet a betorkolló utcák végénél formált egy-egy kisebb előtérből és a főtérből alakítottak volna ki. Harrer visszaemlékezése szerint a terv „művészi legmegkapóbb része a város szívében egy négyes tércsoport – nem mesterségesen, hanem az adott helyzetből fakadó – kialakítása volt. Ez a tércsoport fórumszerűen magába foglalta a város legjelentősebb épületeit: a főtemplomot, a városházát, a múzeumot, a kultúrpalotát (színházat), a nagyszállót

---

64 Kemény J.: i. m. 96. p.; B. Gál E.: i. m. /2000/ 154–159. p.

65 Stiller János – Dr. Thirring Gusztáv: Gyöngyös részletes kalauza. Bp., 1929. 12. p.

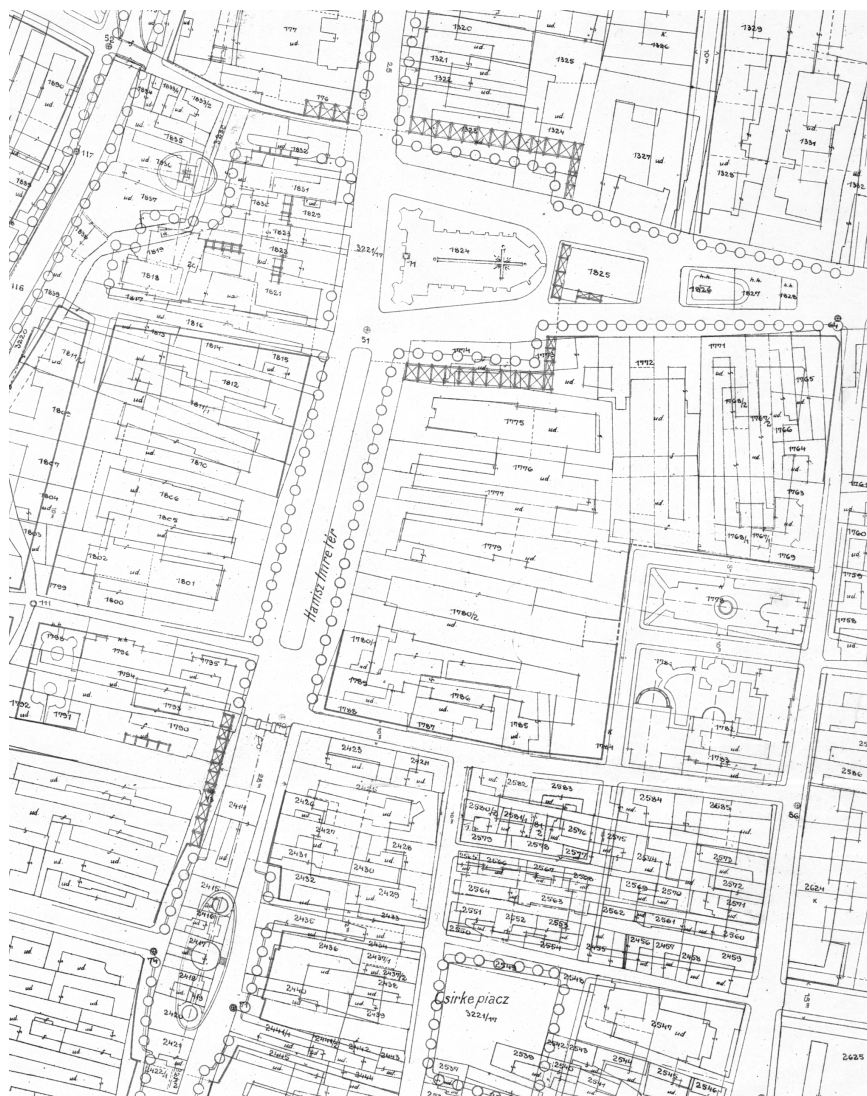
Gyöngyös, a Hanisz Imre tér 1917-ben, képeslap.
Divald és Monostory kiadása, Budapest. Mátra Múzeum, ltsz.: 73.1.49.

és a postaépületet.”⁶⁶ Ezen a területen a szabályozási vonalak, a telekméret és a beépítési mód meghatározásán túl határozottan törekedtek a korábbi – a megelőző évtizedben jelentős átalakulásokon átesett – városkép átformálására, egységesítésére is.

A rendezési terv, a szabályozási vonalak megváltoztatásával, a Hanisz Imre tér alakját szabályos téglalaphoz akarta közelíteni. A délnyugati oldalon a térbe erősen beugró háztömböt teljesen felszámolta, helyét a tervezett kultúrpalota számára tartotta fenn. Ezt az új középületet a már említett díszkapu kapcsolta volna össze a tér szemközti oldalán álló, újjáépített szállodával. Ezekén túl a terv felszámolta a térbe nyugat felől betorkolló, a térfal kontinuitását megtörő közöket is. A tér északnyugati oldalán elterülő tömböt (benne a városháza épen maradt épületével) a terv teljesen szanálta, helyén a tervezett monumentális, szabadon álló városháza

---

66 Harrer, 1968. 222. p.

Warga László: Gyöngyös város belső részének rendezési terve, 1917. XI. 21.
A főtér és környéke. Hadtörténeli Intézet és Múzeum,
Hadtörténelmi Térképtár, ltsz.: G1h 231/2 (részlet)

körvonalai jelentek meg.⁶⁷ A mögötte fekvő lakóház tömböt a tervező szintén el kívánta bontani, lehetővé téve a városháza hátsó homlokzatának érvényesülését segítő díszter kiképzését. A Szent Bertalan templom felé a terven a városháza széles díszudvarral néz, megteremtve a templom főhomlokzatára rálátást nyújtó, mindaddig hiányzó előteret. Azért, hogy a templom tömege minden oldalról érvényesülhessen, uralhassa a városképet, Warga az oldalhomlokzataival szemben húzódó házsorok szabályozási vonalát egyaránt hátrébb húzta, így a korábban szorosan körülépített templom egy viszonylag tágas tér közepére került. Ennek a térnek a reprezentativitását a házak földszintjén végighúzó árkádsor is hivatva volt emelni. Ez az árkádsor a templom mögötti, városi múzeummal alakítandó fiókvárosháza nyugati homlokzata, illetve a városháza keleti homlokzatának középső tömege előtt szintén végigfut, így szinte négy oldalról öleli körül a templomot.

A Hanisz Imre tér egykori főnemesi lakóházainak nagyobb telkei között található néhány kisebb háztelket (ezek szerencsés módon éppen a szabályozás által lemetezett sarkokon helyezkedtek el) a terv törekedett hozzájuk hasonló méretűvé összevonni, hogy a központ reprezentatív magánépületei számára megfelelő nagyságú telkek álljanak rendelkezésre. A korábban eltérő magasságú – a földszintestől a kétemeletesig terjedt a skála – főtéri házak számára a rendezési tervhez kapcsolódóan előírásá vált a kétemeletes építkezés.

Mindezek megvalósítását az állam a kisajátítások költségeinek részbeni átvállalásával, a főtemplom újjáépítéséhez való hozzájárulással, illetve a magánépítőknek juttatott kedvezményes kölcsönrel, építőanyaggal támogatta volna. Az új középületek létesítését így a városnak magának kellett volna finanszíroznia. A terv teljes realizálása esetén Gyöngyös központja a hasonló jelentőségű magyar kisvárosokban többnyire csak áhított külsőt nyert volna. A három széles, emeletes házsorokkal szegélyezett főútvonalon – egy-egy középületekkel ékes előtér érintésével – villamos vitt volna a szabályos alakú főtérre, amelynek két végét monumentális középületek csoportjai zárták volna le, közöttük kétemeletes házak sorával.⁶⁸ A városháza és főtemplom együttese a városkép uralkodó motívumává vált volna. A 20. század elején számos vidéki

---

67 Kiseb alapterületen már 1912-ben is erre a helyszínre szánták a városházát, ld. Magyar Építőművészet (= MÉ), 10 (1912) 2. sz. 1–21. p.

68 Számos más korabeli építési szabályzat is előírt egy minimális épületmagasságot a főbb belvárosi köztér mentén, a győri pl. két emeletet, a nyíregyházi egyet. Ld. *Vörös Károly*: Városépítés Győrben a dualizmus korában. In: Arrabona, 13 (1971) 354. p; Nyíregyháza r. t. város építési és városrendezési szabályrendelete. Nyíregyháza, 1920. 35. §

város (Kecskemét, Hódmezővásárhely, Veszprém stb.) oldotta meg legalább részben sikerrel szabálytalan beépítésű központi térségeinek akár jelentős bontásokkal is járó rendezését, létesített helyükön szabályos alakú, nagyszabású köz- és magánépületekkel szegélyezett, a piactér jelleg mellett a díszter funkcióit is betöltő főteret.⁶⁹ A rendkívül ambiciózus elképzelés nem tekinthető teljesen irreálisnak, bár megvalósítását eleve csak a lakónegyedek újjáépítését követően megoldható feladatnak tekintették.⁷⁰

A kormánybiztos azonban még ennél is többet óhajtott: a városi tér egységes, harmonikus megjelenése és a középületek dominanciája érdekében a magánépítetők ízlésének, reprezentációs igényeinek a városképre gyakorolt hatását további, építészeti eszközökkel is korlátozni kívánta. Már a rendezési terv bemutatása előtt kijelentette: a főtéren „a templom a legnagyobb és legtöbb művészi értékkel bíró épület, magától értetődő, hogy a többi épületnek is hasonlítani kell a templomhoz. Nem cifra, zsinagógaszerű házakat kell tehát a Fő téren emelni, hanem komoly, méltóságos hangulatot keltő épületeket. Olyant, mint a Kaszinó épülete [...] Az így megépített Fő térnek a befejezése a Fiókvárosház épülete lesz. Ez, mint egy kis kincsesláda zárja majd le a teret. Meglátják micsoda épület lesz ez!”⁷¹ A fentiek nem pusztá óhajok voltak. Harrer, a városközpont „architektonikus kiképzésének” megtervezésével megbízott, a kormánybiztos által „a magyar történeti építészet legkiválóbb ismerőjének” tartott Lechner Jenővel nemcsak a Hanisz teret lezáró díszkapu és a múzeummal alakítandó fiókvárosháza terveit dolgoztatta ki, de elkészíttette vele a templomteret övező árkádos házak, valamint a sérült, de helyreállítható főtéri Österreicher-, Bruckner- és Hanák-házak homlokzatainak vázlatterveit is. Ezeket a kormánybiztosság költségére beszerzett, „a Fő tér művészi kiképzése érdekében készült propagandarajzokat” átadta az illető háztulajdonosoknak.⁷²

Harrer számára nem volt elfogadható a tűzvész előtti gyöngyösi főteret jellemező, az 1840-es évek klasszicizmusától az 1910 körüli késő szecesszióig terjedő stílári változatosság. Ennek felszámolását, a nyugodt városkép garanciájának vélt formai, stílári egység megteremtését tehát az elvégzendő városrendezési feladatok közé sorolta.⁷³ Különösen a közvetlenül megelőző

69 *Körner-Nagy*: i. m. 73–75. p.

70 Pesti Napló, 1918. március. 31. 8–9. p.

71 GyÚ, 1917. november 25. 1. p.; HL, 1918. január 2. 1. p.

72 BFL XIV.31 3. d. 2/13.

73 1917. júniusi tervezeteiben Légmán Imre azt is felvetette, hogy az új építkezések számára hatóságilag állapítsák meg az alkalmazandó építészeti stílust. GyvMH 239/1917.

korszak részletgazdag homlokzatképzésű, vertikális hangsúlyokat halmozó késő historizmusának és szecessziójának a városképből való eliminálását tarthatta sürgős feladatnak: a hatóságilag átterveztetett házak is ilyen stílusú homlokzatokkal bírtak. Ezeket nem érintette a szabályozási vonal változása, eredeti helyükön épülhettek újjá – tehát várható volt, hogy tulajdonosaik rövidesen helyreállítják őket. Lechner Jenő tervei ismeretének hiányában nehéz elképzelni, hogy Harrer milyen megjelenést szánt nekik – az elfogadhatónak nevezett házak alapján talán a klasszicizmus lehetett a követendő stíl. A Szent Bertalan templom és a fiókvárosháza nagyrészt megvalósulatlan átépítési terveiben viszont – eltérő eszközökkel – az épületek nem elég pregnánsnak érzékelt barokk jellegének kidomborítása, erősítése volt az építészek célja. A főtemplom átépítésre Nagy Virgil műegyetemi tanár már 1914-ben dolgozott ki terveket. A tűzvész után műemlékké nyilvánított épület helyreállításának tervezésére a Műemlékek Országos Bizottsága újra neki adott megbízást.⁷⁴ Az építész ekkor egy plasztikusan megmozgatott főhomlokzattal kívánta megnemesíteni, talán az ilyen jellegű egri minorita templommal versenyképessé tenni az általa „sivárnak” vélt templomot. A fiókvárosháza egyszerű épületét Lechner Jenő ezzel szemben sarokerkélyekkel, megtört vonalú oromzatokkal Győr vagy Sopron barokk városi házaihoz tette volna hasonlatossá.⁷⁵ A két átalakított épület együttese nemcsak önmagában lett volna disszonáns, de a történetileg kialakult városképtől is idegen karakterrel bírt volna.

A kormánybiztosság tehát – legalábbis működésének kezdeti hónapjaiban – nemcsak egy városias, monumentális központot kívánt megteremteni, de egy sosemvolt, egységes, harmonikus történeti hangulatot sugárzó városképet is, gazdag barokk architektúrájú középületekkel az egyszerűbb klasszicizáló lakóházak háttére előtt. A gyakorlati megvalósítás eszközei itt azonban teljesen tisztázatlanok voltak, Harrerék figyelmét a későbbiekben pedig ennél égetőbb ügyek kötötték le. A magánépítetói ízlés, illetve a kaotikusnak, diszharmonikusnak érzékelt századfordulós városi tér megrendszabályozása céljából a műemlékvédő egyesületek, szakmai csoportok, építészeti szakírók Európában már egy jó évtizede sürgették a várostervezés hatáskörének kiterjesztését a felépítmények szabályozására, szorgalmazták a homlokzatok, a tetőépítmények szigorúbb

---

74 Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Könyvtára, MOB iratok: 444/1918; Egri Főegyházmezei Levéltár, Acta parochialia, Gyöngyös Felsővárosi plébánia iratai: 3239/1918, 1158/1920. Az 1914. évi főhomlokzati terv másolata megtalálható a gyöngyösi Egyházi Kincstár gyűjteményében.

75 Budapesti Történeti Múzeum, Kiscelli Múzeum, Építészeti Gyűjtemény, ltsz.: 67.78

hatósági kontrollját. Ennek eszközei az építészeti tanácsadástól az engedélyezési tervek esztétikai szempontú zsűrizésén át az egész utcaszakaszokra előírt homlokzat kialakításig terjedtek.⁷⁶ Az első világháború éveiben, majd azt követően ez már több helyütt működő, eltérő felfogásban érvényesített gyakorlat volt.⁷⁷ A magyar városok barokk és klasszicista építészetét a kortárs polgári építészet mintaképeként felmutató törekvések egyaránt az 1910-es években jelentkeztek. Kotsis Iván – az 1920-as évek neobarokk építészetének ideológiai háttérét megteremtve – már 1914-ben meghirdette, hogy a 18. század hazai építészeti emlékei „alkalmasak arra, hogy gazdag formakincsöknek fejlesztése és alakítása által egyrészlől eredetit, nem németet produkáljunk, másrészlől [az] ily irányban tervezett építményekkel a karakterében elragadóan kedves magyar vidéki városaink hangulatában, ha kell, bennmaradhassunk”⁷⁸ E „nemzeti historizmusnak” a műegyetem építész-tanárai közül kikerülő képviselői – Lechner Jenő, Kotsis Iván, Wälder Gyula – előbb a főtér és a Szent Bertalan templom, majd a húszas évek során más köz- és magánmegbízások kapcsán sorra kapcsolatba kerültek Gyöngyössel.⁷⁹ A város azonban csak a szerény kezdetet jelentette, az egységes barokk városkép ideája, az idealizált történelmi milió rekonstrukciójára–

76 Erre a külföldi gyakorlatra a gyöngyösi rendezés kapcsán maga Harrer is utalt: „A mai művelt felfogás szerint pedig nem csupán egy épület a műemlék, hanem a környezete, az ún. városkép is. A német városok már hosszú idő óta nem kímélnék munkát és költséget, hogy egy-egy történelmileg kialakult, megszokott városképet megvédjenek az elpusztulástól. Számatlan esetben nagy költséggel visszaállítják most azt, amit a múlt század barbár szabályozói elrontottak és újraépítettek.” Ld. Fővárosi Hírlap, 1917. augusztus 29. 1–2. p.

Wälder Gyula, az 1920-as évek hazai neobarokkjának vezető építésze, aki később Gyöngyös újjáépítésben is jelentős szerepet kapott, úgy nyilatkozott, hogy: „az új épületeknek stílusukban szervesen illeszkedniük kell a város eredeti 18. század végi, 19. század eleji arculatához. A városi vezetőinek feladata, hogy az építési engedélyek kiadásánál ne csak a statikai követelményekre, hanem az esztétikai megoldásokra, a város eredeti hangulatának megőrzésére is tekintettel legyenek.” Idézi, forrásmegjelölés nélkül: *B. Gál E.*: i. m. /2001/ 274. p.

77 Az első világháborúban elpusztult észak-francia és belga városok neo-flamand stílusú újjáépítésére ld. *Jean-Étienne Grislain*: La reconstruction de Bailleul et Béthune – la modernité à l’ancienne. In: *Villes reconstruites du dessin au destin*. Szerk. Patrick Dieudonné. Paris, 1994. 197–208. p; *Resurgam. La reconstruction en Belgique*. Szerk. Marcel Smets. Bruxelles, 1985.

78 *Kotsis Iván*: A XVIII. század építészeti formáinak gyakorlati alkalmazása. In: *MÉ*, 12. (1914) 4. sz. 1. p. Erre rímelnék Harrernek a gyöngyösi terv védelmében 1921-ben írt szavai: „Tervében, útvezetésében nem keres idegen formákat, csak a régi alakulatokat nemesíti meg. A terv változatlan kivitele mellett, új épületei dacára is, Gyöngyös történelmi kifejlődésének megfelelő régi város benyomását keltené.” BFL XIV.31 3. d. 2/13.

79 A „nemzeti historizmus” fogalmáról ld. *Gábor Eszter*: „...e műemlékeinkben a történelmi magyar hangulatoknak mélységes tengerét bírjuk” – Lechner Jenő kísérlete a magyar nemze-

megteremtésére, azt ezt szolgáló stilszerű kiegészítésekre törekvő városépítéssel az 1920-as években Wälder Gyula egri műveiben, elsősorban pedig Kotsis Iván 1930-as évek végén Székesfehérvárott folytatott városkép-javító tevékenységében teljesedett ki. A gyöngyösi akciót ebből a szempontból éppúgy a kiegyezés utáni korszak liberális városszabályozási, városfejlesztési elveivel való szakítás, a városi környezetalakítás feletti erőteljesebb hatósági kontrollra való törekvés jellemezte, mint a kisajátítás vagy, mint alább látható lesz, a telekhasználat szabályozása terén.

A beépítés módjának meghatározása

A gyöngyösi városrendezésnek a korabeli hazai (és európai) gyakorlatban nem a főutak vagy a főtér szabályozása kölcsönzött egyedi jelleget, hanem a lakónegyedek telek- és utcaszerkezetének szinte teljes átalakítása. A nagymérvű pusztulás által lehetővé lett, az elavult városszerkezet miatt pedig szükségessé vált radikális beavatkozásra a kormánybiztosi felhatalmazás által biztosított kivételes hatalom, illetve a város rendezése céljából kidolgozott és 1918 végére életbe lépett törvény teremtett lehetőséget. E jogszabály Gyöngyösön a kormánybiztosság számára az országosan érvényesnél több jogcímen tette lehetővé ingatlanok kisajátítását. A korszerű közegészségügyi, tűzvédelmi normáknak megfelelően be nem építhető telkek felszámolására, helyükön új, rendezett telekszerkezet kialakítására a „hatósági telekrendezés” jogintézményének bevezetésével (9–12. §) pedig a kisajátításnál egyszerűbb és olcsóbb eszközt is adott a városrendezők kezébe. Ennek révén úgy is lehetségessé vált egy már beépült, de legalább is felparcellázott terület egységes rendezése, úgy is létre lehetett hozni egy városrész új közlekedési hálózatát és helyesen beépíthető telkeit, hogy közben az érintett telkek magántulajdonban maradtak.⁸⁰

A rendezés által érintett területen a kormánybiztos és a tervező minél több kicsiny, de még beépítésre-használatra alkalmas telek kiosztására törekedett. Nagyobb telkek kialakítása esetén a lakosság még nagyobb hányada szorult

---

ti historizmus megteremtésére. In: Sub Minervae Nationis Praesidio. Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből Németh Lajos 60. születésnapjára. Bp., 1989. 180–185. p.

80 Az 1905-ös soproni rendezési tervhez kapcsolódó építési szabályzat „telekátalakítás” név alatt már meg óhajtotta teremteni a telekszerkezet racionalizálásának Harrer „telekrendezéséhez” hasonló eszközt is, ez azonban ekkor törvényi háttér híján még pusztán szándék maradt: *Wälder József*: Sopron sz. kir. város területére érvényes építési szabályrendelet. Sopron, 1906.

volna ki a rendezés alá vont területről. Sajnálatos módon a szabályozott telkek még 1917–18-ban elkészített katasztere nem maradt fenn, így sem az új telkek pontos számát, sem méretüket nem ismerjük – az építési engedélyekhez kiadott helyszínrajzokon hatvanöt–száz négyszögöles telekméretnek tűnnek fel. Harrer szerint „a vidéki városokhoz mérten kicsiny” új telkeknel a tűzvész előttiék fele még kisebb volt, azok között húsz négyszögöles, udvar nélküli telkek is előfordultak.⁸¹

A főutak között, illetve mellett elterülő lakónegyedeket Warga tervén keskeny, tíz–tizenkét méter széles mellékutcák sűrű szövetéke hálózta be. Ez az utcaszélesség a korabeli hazai építési szabályzatokban a lakóutcák számára általánosan engedélyezett minimumnak felel meg.⁸² A város újrendezett negyedeit a terv így az 1904. évi tűzvészt követő városrendezés során kialakítottaknál jóval kisebb telektömbökre osztotta. A sűrűn nyitott keresztutcák révén Warga adott területen jóval több homlokzathosszt nyert, így pedig sokkal nagyobb számú házteleknek tudott helyet biztosítani.⁸³ A kis telekméret és a viszonylag magas lakósűrűség fenntartása révén ugyan akadályt lehetett gördíteni a népesség radikális kicserélődése elé, ez azonban veszélyeket is hordozott magában. Ha ezeket a kis telkeket a korábban szokásos módon – L alakban a telek mélyébe hátranyúló főépülettel, esetleg további melléképületekkel – engedték volna beépíteni, az majdnem reprodukálta volna a felszámolt közök beépítési sűrűségét és nem szolgálta volna a város higiéniai és tűzrendészeti állapotainak javítását. Ezt az ellentétet Harrerék – mint már említettük – minden egyes telek beépítési módjának pontos meghatározásával, a beépíthetőség erőteljes korlátozásával kísérelték meg feloldani. A korlátozás eszközeként az akkor a magyarországi gyakorlatban újszerűnek számító, a fővárosban is bevezetni szándékozott – és először éppen Warga 1913-as kelenföldi rendezési tervén alkalmazott – keretes beépítési módnak vagy tömbkörülépítésnek a vidéki körülményekhez igazított változata szolgált. Az új telkeket a terv csak az utcavonaltól számított meghatározott mélységben engedélyezte beépíteni, illetve a hátsó telekhatár előtt kötelezően előírta egy be

---

81 BFL XIV.31 3. d. 2/13. Az 1923. évi Építési szabályzat 7.§-a szerint az újonnan létesített telek utcai homlokzatának hossza legalább 15 m kellett, hogy legyen. A telkek minimális területe a tűzvész által leginkább érintett I. építési övezetben 100 □ól volt. E szabályozás alól a tűzvész utáni hatósági telekrendezés alkalmával alakított telkek azonban kivételt képeztek. MOL K 150 IV. 29/e t. 3501. cs.

82 *Körner–Nagy*: i. m. 99. p.

83 „Sok házat csak sok utcában lehet elhelyezni” – így hangzott Harrer frappáns válasza a keskeny keresztutcák számát sokalló újságírói megjegyzésre. Ld. GyÚ, 1917. október 21. 2. p.

nem építhető, szabadon hagyandó sáv fenntartását. Tilos volt a mélyen a telekbe benyúló szárnyépület, illetve a telek végében az utcai fronttal párhuzamos melléképület, például istálló emelése. A terv szerint ugyanis az udvarokat beépítetlenül kellett hagyni, azokat egymástól csak „alig látható” kerítésekkel lehetett elválasztani. Az egymásba érő, beépítetlen udvarokból a tömbbelsőben így a megfelelő átszellőzést biztosító, a tűz terjedését is akadályozó nagy nyitott belső udvarok keletkeztek volna.⁸⁴ Ezek kialakítása érdekében tervezet az épen maradt vagy helyreállítható udvari épületek lebontását is előírta.⁸⁵

A város szabályozott belterületének a Nagypataktól keletre elterülő részén Warga terve mindenütt zártosú, tűzfalas és az utcai szárnyban két szobasort tartalmazó beépítést írt elő.⁸⁶ A kormánybiztos megfogalmazásában: „a város belsejében úgy kell a telkeket kialakítani, hogy a jövőben mindegyiken legalább egy emeletes ház legyen építhető. Emiatt nem lehetett a falusias-tanyaias jellegű szimpla traktusú beépítési módot engedélyezni, csak a dupla-traktusú, zártosú

-
- 84 A keretes beépítésű nagyvárosi háztömb a zártudvaros bérházak városának a családi házas telepeknél gazdaságosabb, így szélesebb rétegek számára elérhető alternatívája volt, amely az egészségesebb lakásviszonyokon túl egyúttal a közcélú zöldterületek növeléséhez is hozzájárult. Első példaként a berlini Weissbach-tömb ismert (1899–1905, A. Messel), városrészléptékben a legjelentősebb Dél-Amszterdam H. P. Berlage terve nyomán 1915 után kiépült negyede. Legújabban ld. *Wolfgang Sonne*: *Dwelling in the Metropolis: Reformed Urban Blocks 1890–1940*. Glasgow, 2005. (<http://eprints.cdlr.strath.ac.uk/3026/>) A gyöngyösi megoldással ellentétben a tömbbelső mindkét nagyvárosi példánál – és részben Warga kelenföldi tervében is – a telekhatárok által fel nem szabdalni közös parkként voltak kiképezve. A magyar város-tervezés sem az 1910-es években ismerte meg ezt a beépítési módot: a „hátsó építési vonal” fogalmának alkalmazásával az 1905-ös soproni rendezési tervhez kapcsolódó építési szabályzat is ilyen eredményre jutott, ld. *Wälder József*: *Sopron sz. kir. város területére érvényes építési szabályrendelet*. Sopron, 1906; *Forbáth I.*: i. m. 26. p.
- 85 VL, 1917. szeptember 12. 6. p.; Gy, 1918. december 25. 2. p.; BFL XIV.31.3. d. 2/13. A beépítésre engedélyezett sáv hossza bizonyára a telek mélységétől függött. A mintatervek 20–23 méter mély beépítéssel számoltak, az építési engedélyezési iratokban tizenhárom méter is előfordul (GyVMH 33/1919). Az építési engedélyeken legtöbbször a hátsó telekhatártól számított öt méter mélységű, be nem építhető sáv előírásával lehet találkozni (GyVMH 161/1919, 179/1920, 342/1920), ez került be az építési szabályzat szövegébe is. (18. §)
- 86 A Nagypatak szabályozott medrének keleti oldalán húzódó három keskeny telekcsoportha – ahol tömböket nem lehetett kiképezni – a tervező sorházas beépítést írt elő. A medertől nyugatra eső területen – ahol még sok nagy, beépítetlen telek volt található – nagyobb, de lazább beépítésű tömböket alakított ki a keret helyenkénti megszakításával, a házak előtt néhol előkertekkel. A főtér mentén álló épületek udvari szárnyainak nagyobb értékére tekintettel a rendezési terv itt nem tömbkörülépítést, hanem csak csatlakozó udvarokat, azaz három-négy ház udvarának összenyitását, udvari szárnyaik középső szakaszainak bontását írta elő.

építkezést”.⁸⁷ Könnyítésként megengedhetőnek tartotta, hogy a földszintes házak utcai frontjai először ne épüljenek ki teljes hosszúságban, hanem két tűzfal és két udvar egymásnak fordításával félig zárt sorú építési mód keletkezzen – ez esetben falazott kerítés és átboltozott kocsi-bejáró létesítését írták elő.⁸⁸ E rendelkezések célja a korábbinál rendezettebb (kis)városias jellegű, zárt sorú utcakép kialakítása, illetve – az emeletes építkezés lehetőségének biztosításával – a hosszabb távú városfejlődés során az intenzívebb beépítés feltételeinek a megteremtése volt.⁸⁹

A gyöngyösi kormánybiztosság – a szegedi királyi biztossághoz vagy a Kárpátokban az első világháború alatt zajló újjáépítési akció vezetéséhez hasonlóan – mintatervekkel is el kívánta látni a helyi építetőköt.⁹⁰ Az 1918-ban országos tervpályázaton beszerzett tervekkel egyúttal azt is bizonyítani kívánták, hogy a viszonylag keskeny, 10–12 méter széles belvárosi telkeken is lehetséges olyan lakóházak felépítése, amelyek a Gyöngyösön jellemzően hozzájuk kapcsolódó présházzal (esetleg istállóval) együtt sem nyúlnak túl a Warga László terve által beépíteni engedélyezett, körülbelül húsz méteres sávon.⁹¹ Kérdéses, hogy a rendezési terven szereplő telekméreték, illetve a két-három 15–25 m² közötti lakószobát, konyhát, kamrát és présházat tartalmazó háztervek a lakosság mely csoportjainak életmód diktálta igényeit elégítették ki, kik számára voltak elérhetőek.

Kevés ismerettel rendelkezünk a tűzvész előtti és utáni Gyöngyös térbeli-társadalmi tagolódásáról, arról, hogy kik és hogyan lakták a tűzvész által érintett terület házait, és a telekrendezés után közülük kik tudtak megmaradni régi lakóhelyükön. Azok, akik telkükön a bortermelésen kívül más mezőgazdasági tevékenységet (például állattartást) is folytatni kívántak, valószínűleg nem, vagy nehezen tudtak megfelelni a szigorú beépítési szabályoknak. Harrer, 1917-es nyilatkozata szerint, érzekelte a városrendezés társadalmi kockázatait: „Az új utcák nyitása és új telkek szabása ezt az egész települést [a lakosok zsákközökben álló házait] elüzi innen. A kövezett, csatornázott, vízvezetékkel és világítással ellátott széles utcákra nyíló telkeket vagyonos polgárok fogják megvenni, a

---

87 BFL XIV.31 3. d. 2/13.

88 Uo.; GyvMH 384/1920.

89 Az intenzívebb, emeletes beépítés a város számára a külterjes fejlődésnél jóval kisebb útépítési, közművesítési költséggel járt.

90 *Máté Zsolt*: Típustervek – anno... In: Lechner és Szeged. In memoriam Lechner Lajos (1833–1897). Szeged, 1997. 92–93. p; Feldúlt tűzhelyeinkért. A háborúban feldúlt tűzhelyeket újjáépítő országos bizottság kiadványa. Bp., 1916.

91 Gyöngyösi földszintes lakóházak tervpályázata. In: MÉ, 16. (1918) 1–12. sz. 1–64. p.

régi háziúr nem képes azt megfizetni, kiváltképpen az olyan, aki eddig is 4-5 családdal osztotta meg telkét. [...] Ebben áll a kérdés rendkívüli nehézsége, a modern városépítési követelmények és a szociális szempontok, a modern város és a szegény lakosság érdekei hogyan alkuszhatnak meg egymással.”⁹²

Az újonnan kialakított kisebb számú, kivétel nélkül utcai fronttal bíró telek jóval nagyobb és értékesebb volt a terület korábbi telkeinek többségénél, tehát a régi tulajdonosok csak jelentős ráfizetéssel szerezhették meg őket.⁹³ A mellékutcák nagy felületű hálózatának létrehozása (kisajátítás, tereprendezés, burkolás) az 1904-ben választott rendezési módnál területarányosan jóval nagyobb költséggel járt. A kisajátítások fedezésére a Gyöngyös város rendezéséről szóló 1918:XXIII. tc. hárommillió korona államsegélyt biztosított. A szabályozás költségeinek fedezéséből az előnyösen érintett telektulajdonosoknak is részt kellett vállalniuk (22. §), hiszen nemcsak a megszerzett többletterület ellenértékét, de az esetleges „homlokzatnyerés, szélesebb útra, térre kerülés” révén elért telekérték-emelkedés egészét is be kellett fizetniük a városépítési alapba, amely a szabályozások, kisajátítások és hatósági telekrendezések költségeit fedezte. A közterületek és a közművek kiépítésének (az út-, vízvezeték-, csatornaépítésnek, a közvilágítás létesítésének) a finanszírozása azonban a városra maradt, így tehát a városi összlakosságra terhelődött.

A gyöngyösi tűzvész által elpusztított lakónegyedek radikális újrarendezésénél alkalmazott jogi és technikai megoldások (a hatósági telekrendezés és a tömbkörülépítés) már több mint egy évtizede ismertek voltak a hazai várostervezési irodalomban. Mindaddig azonban – a mintának számító németországi gyakorlathoz hasonlóan – ezeket csak a városok külső, még beépítetlen részein vélték alkalmazhatónak: a korábbi mezőgazdasági művelésű területek építési telkekkel alakítására, a spekulációs bérháznegyedeknél lazább, egészséges beépítésű lakónegyedek kialakítására.⁹⁴ Magyarországon a korszerűtlennek tartott, alacsony értékű házakkal beépített városrészek szanálásának egyetlen általánosan

---

92 Fővárosi Hírlap, 1917. augusztus 29. 2. p.

93 Harrer visszaemlékezése szerint – amit néhány korabeli sajtótudósítás is megerősít – a bor-konjunktúra miatt e felülfizetések teljesítése nem okozott gondot azoknak a telektulajdonosoknak, akik egyáltalán részt vehettek a telekrendezési tárgyalásokban. A legkisebb értékű telkek ugyanis a többi szabályos alakra és méretre való kiegészítése céljából kisajátítottak. Ld. Harrer, 1968. 241–242. p.

94 A telekrendezés jogintézményét ezekben az években kiterjesztették több, az I. világháború pusztításai által érintett vidék településeinek beépített területére is, ld. Kelet-Poroszország elpusztított községeinek újjáépítése. In: Kataszteri Közlöny, 24. (1915) 86–90. p; A háborúban elpusztult községek belsősegeinek rendezése. Uo. 175–178. p.

alkalmazható eszköze – a polgári tulajdonjog megszilárdulása óta – az utcaáttörés és az ehhez kapcsolódó kisajátítás volt, ez azonban a mögöttes területek rendezését, egy egész negyed telekszerkezetének a racionalizálását nem tette lehetővé. Gyöngyösön úgy tűnt, a pusztulás és a külön jogi szabályozás alkalmat ad arra, hogy a városbővítés eszköztára a városszanálás, a városrekonstrukció feladatánál kerüljön alkalmazásra. Ez a városi lakosság tulajdoni viszonyaiba való erőteljes beavatkozást, sokak megszokott életkereteinek radikális átalakítását is maga után vonta.

A terv kezdeti alkalmazása

Fentebb leírt formájában a rendezési terv nem azonnali megvalósításra volt szánva, ahogy Harrer később hangsúlyozta, az – műfajából adódóan – a „végső kifejlődés állapotát” ábrázolta.⁹⁵ Az azonban források hiányában nem állapítható meg, hogy volt-e a kormánybiztosságnak határozott ütemterve a rendezési műveletek megvalósítására. Harrer Ferenc 1918 februárjának elején juttatta el a Belügyminisztériumnak a Gyöngyös újjáépítéséről és rendezéséről szóló törvény javaslatának általa kidolgozott tervezetét.⁹⁶ Ennek 24. paragrafusa engedélyezni kívánta a tűzvészben megsérült „aránylag kevesebb befektetéssel lakhatóvá tehető” házak ideiglenes helyreállítását, azzal a feltétellel, ha a tulajdonos „telekönnyvileg feljegyzendő kötelezettséget vállal arra, hogy a telket az 1925. év végéig a szabályozási tervnek és az építési szabályokban megállapított építési módnak megfelelően beépíti”.⁹⁷ Ez a hat-hét éves fennmaradást engedélyező, a városi tanács tűzvész után követett gyakorlatának megfelelő rendelkezés nemcsak a törvényjavaslat júliusban elkészült, rövidített változatából és a törvény végrehajtási rendeletéből (5191/1918. M. E. sz.) hiányzott, de a kormánybiztosság építési engedélyezési gyakorlatában sem érvényesült.

Harrer, úgy tűnik, nem tartotta elsődrendű feladatnak a rendezési terv részleteinek a városi közönséggel való megismertetését. Emlékirataiban arról ír, hogy a tervet „nyilvánossá tették, hogy a lakosság megbarátkozzon vele”, egy egykorú sajtóhíradás szerint azonban ez mindössze annyit jelentett, hogy annak

---

95 BFL XIV.31 3. d. 2/13.

96 MOL K 184 Földművelésügyi minisztériumi levéltár, Földművelésügyi Minisztérium. Általános iratok 688/el.1918. (1930-19-42081.)

97 Egy ilyen rendelkezést hatékonyan csak a szélesíteni kívánt utcák mentén álló házakra lehetett volna alkalmazni, a teljesen szanált zsákközös területen állókra már nem.

eredeti példányát a kormánybiztosság hivatali helyiségében kifüggesztették.⁹⁸ A tervet ugyan sokszorosították, a laikusok számára azt érthetővé tévő magyarázó szöveget, műleírást ugyanakkor nem jelentettek meg.⁹⁹ Az, hogy elmaradt az új építési szabályzat – a kormánybiztos feladatai között szereplő – megalkotása, és így nem volt egyértelmű, hogy a városban hol, milyen feltételek mellett lehet építkezni, tovább erősítette az építetők bizonytalanságát és ebből fakadó bizalmatlanságát.

A végrehajtási rendelet 3. §-a kormánybiztosi ellenőrzés alá helyezte a városi építésrendészetet.¹⁰⁰ Ezt a jogkörét Harrer már jóval a törvény szentesítése előtt gyakorolni kezdte, az első adatok az építési engedélyezésben való részvételéről 1917 augusztusából valók.¹⁰¹ A város birtokában 1917–19-ben nem volt megtalálható a rendezési terv egyetlen példánya sem, ezért az építési engedélyekhez szükséges helyszínrajzokat, valamint az engedély magadása után a telkek-házak új utcai határvonalát a kormánybiztosság műszaki személyzete adta, illetve tűzte ki. 1917 novemberétől Harrer már a készülőben lévő rendezési terv által érintett teljes – tehát a tűzvész által részben megkímélt – területen igyekezett megakadályozni a tanács által addig ideiglenes jelleggel engedélyezett helyreállításokat és építkezéseket.¹⁰² Miután 1918 februárjában a képviselő-testület elfogadta a tervet, a kormánybiztosság – a minisztériumi jóváhagyást és így a hatályba lépést meg sem várva – az engedélyezett építkezéseknél többnyire már az új szabályozási és beépítési vonalakhoz való igazodást is megkövetelte. A törvény július végi képviselőházi betérjesztésével egy időben Harrer által a

---

98 *Harrer*. 1968. 223; Gyöngyös és Vidéke (=GyV), 1918. március 3. 4. p.

99 Ezekből a sokszorosított terlapokból egy sem került elő Gyöngyösön, a ma ismert példányok egy kivételével a tervező hagyatékában (MÉM) maradtak fenn.

100 A tanács az építési engedélykérelmek egy részét még elbírálás előtt megküldte a kormánybiztosságnak, és határozatot csak azután hozott, hogy ez utóbbi véleményét megismerte. Más esetekben viszont a tanács a helyszíni szemlérlől beszerzett szakvélemény alapján ideiglenes engedélyt adott ki, közölve az építetővel, hogy az csak a kormánybiztos jóváhagyása után lesz hatályos. Ennek beérkezése után a tanács értesítette az építetőt, és kiadta neki a záradékolt terveket. Az egyértelmű szabályozás hiánya miatt az ügyek egy része rendkívül elhúzódott, ami érthetően tiltakozást szült.

101 GyvMH 168/1917.

102 GyvMH 272/1917. („a kormánybiztos leirata értelmében a kérdéses telek szabályozási területen fekszik, így építési engedély csakis a szabályozási terv teljes elkészülte után lesz adható”); GyvMH 274/1917.; 279/1917., 280/1917. („a kormánybiztosság leirata szerint a kérdéses városrész szabályozási terve most van elkészítés alatt, így ez idő szerint építésre engedély nem adatik”); GyvMH 17/1918. Egyes esetekben azonban a tanács, kormánybiztossági hozzájárulással, a korábbi gyakorlatot folytatta: GyvMH 12/918.

gyöngyösi tanácsnak „rövid úton adott utasítása szerint ideiglenes engedély többé senkinek sem [volt] adható”.¹⁰³ A kormánybiztosság elutasító döntéseinek általában arra hivatkozott, hogy „a végleges építkezés rövid idő alatt lehetséges lesz, kívánatos tehát, hogy az építendő mindjárt a szabályozási tervnek megfelelően építsen”.¹⁰⁴ Ez a „rövid idő” azonban egyre hosszabbra nyúlt. A város rendezéséről szóló törvény meghozatalának elhúzódása és így a kisajátítási, telekrendezési eljárások lezáratlansága miatt késett az új építési telkek kiosztása is, így azok, akik felszámolt régi telkük helyett ilyenre vártak, nem tudtak építkezni. Azok, akiknek a telkét érintette a szabályozás, de az továbbra is beépíthető maradt (például utcaszélesítés miatt telkük egy sávja kisajátítandó volt) az új szabályozási vonalba belógó romos házuk ideiglenes helyreállítására, befedésére már nem kaptak engedélyt. A szabályozott utcavonalhoz alkalmazkodó új épületek emelését pedig a háborús építőanyag-hiány nehezítette meg. Míg 1917-ben Gyöngyösön még közel 200 építési engedélyt adtak ki lakóházra – többnyire ideiglenes építkezésre, betetőzésre – addig 1918-ban már csak 73, 1919-ben – amikor persze a politikai felfordulás is gátolta az építkezést – pedig csak 33 került kiadásra.¹⁰⁵

A rendezési terv és a városi közvélemény

A működését utólag szabályozó rendelet szerint (2. §. 2. bek.) a kormánybiztosnak Gyöngyös rendezési tervét a városi képviselő-testület meghallgatásával kellett megállapítania. Erre 1918. február 9-én került sor. Az egykorú sajtótudósítás sajátos megfogalmazásában a városháza tanácstermében: „Ott volt Gyöngyös régi térképe szemrontó nyomorúságában. A gyámolatlan összehúzózkodásra valló zsákközökkel, a fejletlen ember természeti rendetlenségével, összevisszaságával – mint egy őrült vigyorgása néz le a papírról [...] A régi Gyöngyös mellett van az új Gyöngyös. A lehetőleg egyenes vonalakból összerótt Gyöngyös. Nagyon komoly és ünnepélyes, mint egy tarka cigánylány mellett az esperes.”¹⁰⁶ A polgármester egyetértően vezette elő a kormánybiztos mellé rendelt véleményező bizottság jegyzőkönyvét, illetve a városi tanács javaslatát, amelyek

---

103 GyvMH 104/1918.

104 GyvMH 112/1918. Hasonlóan: GyvMH 110/1918., 111/1918., 130/1918.

105 GyvMH, Építési engedélyek névmutatója. Ezek az adatok – hónapmegjelölés híján – az 1917-es év egészére, illetve a teljes városterületre vonatkoznak. A tűzvést megelőző háborús években alig folyt építkezés, így ez a pontatlanság érdemben nem torzítja az adatokat.

106 GyÚ, 1918. február 17. 1. p.

a terv elfogadását ajánlották. Ezután a kormánybiztos ismertette a tervezett városrendezési, telekrendezési műveleteket, a létesíteni kívánt közműveket, a rendezés finanszírozásának lehetséges módozatait, valamint kitért arra is, mikor, milyen feltételek mellett lesz megkezdhető a lakóházak újjáépítése. Utána Warga László mutatta be a terv részleteit, hangsúlyozva, hogy legfőbb célja, amelynek eléréseért nagy áldozatoktól sem riad vissza, a város tűzbiztos és a közegészségügyi szempontoknak megfelelő újjáépítése. Az ezt követő háromórás vitából a jegyzőkönyv a felszólalók nevein túl mindössze annyit rögzít, hogy „az ismertetés folyamán a jelenlévők többször adtak kifejezést lelkesedésüknek, mert meggyőződést szereztek a terv szerinti építkezés szépségeiről és célszerűségeiről”. A testület végül minden változtatás nélkül, egyhangúlag fogadta el a város rendezésének tervét, kimondva, hogy Harrer és Warga „kiválóan hasznos és értékes munkájukkal a városi közönség örök hálájára tették érdemessé magukat [...], városunk térrajzának elkészítése, beosztásának praktikus volta, az egészségügyi és forgalmi érdekeknek tudatos és helyes érvényre juttatása által Gyöngyösnek nagy szolgálatot tettek”.¹⁰⁷ A közgyűlési jegyzőkönyv Harrer és Warga előadásainak egyetlen, ám annál lényegesebb eleméről, a finanszírozás tervezett módozatairól árul el részleteket. A kormánybiztos azzal nyugtatta az egybegyűlteket, hogy a városrendezés alapvetően önfinanszírozó beruházás, tehát a szabályozás költségei a telkek értékelkedése után a tulajdonosoktól szedett járulékokban – és az államsegélyben – megfelelő ellentételezésre lelnek. A képviselő-testület az állami támogatás iránti igényét – hogy „a tervek végrehajtása ne járjon a város vagyoni erejét meghaladó megterheléssel” – mindenesetre jegyzőkönyvileg rögzítette. Az egyik tudósítás szerint Harrer egyenesen arra tett ígéretet, hogy „a rendezés költségei a városi háztartást egy fillérrel sem fogják megterhelni”.¹⁰⁸

Az előadásokat követő vitáról a sajtó is csak igen keveset árul el, beszámolói mindenesetre a közgyűlési jegyzőkönyvnél kevésbé idilli képet mutatnak. A kormánybiztosság működését általában pozitívan értékelő helyi hetilap, a Gyöngyösi Újság szerint például Harrer, Warga és Légmán „komolyan vettek bennünket. Csak éppen arra nem adtak semmit, amit beszéltünk. Vagy tíz felháborodás elsöpörte [a tervezetet], minden egyenes meg görbe vonalával, a végén meg minden változtatás nélkül, egyhangúan elfogadták az egész tervrajzot”.¹⁰⁹ A ferencesek konyhakertjére és Vida cukrász épen maradt főtéri házára vonatkozó – később részletesen tárgyalandó – változtatási kérelmeken túl

---

107 HML V-171/31 IV/35.

108 HL, 1918. február 13. 1. p.

109 GyÚ, 1918. február 17. 1. p.

volt felszólaló, aki attól tartott, hogy az új építkezési szabályok annyira meg fogják drágítani a házépítést, hogy a „hivatalnok, iparos” kénytelen lesz kiteleplülni a rendezett városrészből. Más, ezzel ellentétben, a leendő lakáspiaci túlkínálat miatt a bérlakások elértéktelenedésétől tartott. A testület egyhangú támogatása a lapok szerint nem a kormánybiztos és mérnökei meggyőző érvelésének, hanem Kemény polgármester rutinos és erőteljes akaratervényesítő képességének volt az eredménye.¹¹⁰

Egyedül a sajtótudósításokra támaszkodva – más forrással nem rendelkezünk – nehezen ítéltető meg a rendezési terv gyöngyösi fogadtatása. Pártkötődéseiken túl keveset tudunk az egyes sajtótermékekről, olvasottságukról, olvasótáborukról.¹¹¹ A rendezési tervet 1917 októberétől a leghevesebben és a legkonzekvensebben támadó lap, a Hevesmegyei Lapok szerkesztője például – egy másik újság szerint – maga is kisajátítást szenvedett volna, háza a Jókai Mór utca szélesítésének esett volna áldozatul – így nehéz felmérni, hogy heves kampánya a sajtóján túl a helyi társadalom milyen csoportjainak érdekeit jelenítette meg.¹¹² 1918 tavaszáig a gyöngyösi sajtó összességében nem kérdőjelezte meg a város rendezésének, a zsákközök felszámolásának a szükségességét, nem volt elutasító a rendezési tervvel szemben. A kormánybiztosság és a rendezési terv leginkább következetesnek nevezhető támogatója a Polgári Radikális Párt helyi orgánuma, a Gyöngyösi Újság, illetve 1918 végétől a Károlyi-párti Gyöngyös című lap volt, lehetséges, hogy ezek álláspontját a Harrer iránti politikai szimpátia is befolyásolta. A hangulat azonban 1918 őszére megváltozott, ekkortól szinte mindegyik újság elsősorban a tervvel szembeni kifogásait kezdte hangoztatni.

A tervet több szempontból érte kritika: elsősorban, leggyakrabban a túlzottnak, indokolatlannak vélt beavatkozások miatt a lakosságra háruló terhek nagyságát sérelmezték, másrészt a rendezési műveletek finanszírozását szolgáló

---

110 Uo; GyV, 1918. február 24. 3. p.

111 Több lap számai is csak szórványosan maradtak fenn; van olyan, befolyásosnak tűnő sajtótermék – a Gyöngyösi Lapok – amelynek a Harrer hagyatékában megtalálható pár számon túl egyetlen további példánya sem ismert.

112 A lap egy alkalommal a rendezési akciót még a tűzvésznél is nagyobb katasztrófának nevezte, abban reménykedve, hogy egyszer: „e színmagyar város becsületes és szorgalmas népe újra feltalálja azt a megelégedettséget és boldogságot, amelyet tönkre tett, elsősorban nem a tűzkatasztrófa, hanem az a szerencsétlen idea, hogy itt nem Gyöngyöst, hanem egy kirakatvárost kell felépíteni.” Ld. HL, 1917. augusztus 28. 1. p. A szerkesztő házának kisajátításáról: GyÚ, 1918. február 17. 1. p.

új közterhek, járulékok (betterment, városépítési járulék) jogosultságát vitatták.¹¹³ Számos bíralat érte a városrendezés lassúnak tartott ütemét, a tervek kidolgozására, az előkészítő műveletekre fordított idő túlzott mértékét. A rendezéssel érintett területeken érvényesített építési tilalom elhúzódása folytán ebben az újjáépítés megkezdésének fő akadályát, a folyamatosan emelkedő építőanyag-árak miatt a lakosság megkárosításának forrását látták.¹¹⁴

A kritika első típusának számos alelete volt: bíralat érte a főutcák szélesítésének mértékét, különösen a Jókai utca tervezett harminc méteres szélességét, az ezek és a főtér mentén kötelezően előírt emeletes, illetve kétemeletes beépítést, valamint azt, hogy a rendezés megvalósításának érdekében a kormánybiztosság ép vagy helyreállítható házak bontását is terfbe vette. Az emeletes építkezés helyenkénti kötelezővé tételével szemben, ahogy a közgyűlésben, úgy itt is megfogalmazódtak sajátosan háztulajdonosi szempontú ellenvetések: a megnövelt lakáskínálat miatt a bérlakások jövedelmezőségének csökkenésétől tartottak.¹¹⁵ Szükségtelennek, az adott helyzetben irreálisnak vélték a terv egyes elemeit, főként a városképi célzatúakat: a parkok, fasorok, árkádos térfalak létesítését. Több cikk is Warga szemére vetette, hogy a kisváros anyagi lehetőségeivel és igényeivel nem számolva, „Szabadság terekkel és Andrassy utakkal”, „felhőkarcoló palotákkal” túlzottan reprezentatív, nagyvárosi jellegű tervet alkotott, illetve azt, hogy Gyöngyösből „kis Párizst”, „kirakatvárost” akart varázsolni.¹¹⁶ Az ezekhez szükséges kisajátításoktól az ingatlantulajdonosok, a tervezett középítkezésektől a város pénzügyi stabilitását féltették. Egyes cikkek már a rendezési terv közgyűlési elfogadása előtt annak a tűzrendészeti és közegészségügyi szempontból feltétlenül szükséges műveletekre való redukálását, egyszerűsítését, az építkezés feltételeinek megkönnyítését szorgalmazták.¹¹⁷ Az előbbieknél ritkábban, de néhány alkalommal azzal is foglalkozott a sajtó, hogy az újjáépítés milyen hatást fog gyakorolni a város térbeli-társadalmi szerkezetére. A szegényebb lakosságnak a belvárosból várható kiszorulására egyesek a rendezés során általánosan (többek között a tervezett új közterhekben is) megnyilvánuló társadalmi érzéketlenség jellemző példájaként

---

113 HL, 1917. október 24. 1. p; HL, 1917. december 5. 1. p; HL, 1918. január 30. 1. p; GyÚ, 1918. február 24.

114 HL, 1917. december 5. 1. p; Mátravidék (=MV), 1918. április 28. 1. p; GyÚ, 1918. december 22. 2. p.

115 Gy, 1918. december 28. 1. p.

116 HL, 1917. december 5. 1. p; HL, 1918. január 30. 1. p; MV, 1918. április 28. 1. p.

117 MV, 1918. február 10. (sic!) 1. p.

hivatkoztak¹¹⁸; mások azonban a város fejlődéséhez, az urbanizációs fok általános emelkedéséhez elkerülhetetlenül szükséges, a város külső területein részükre új, nagyobb telkek kiosztásával igazságosan kompenzálható folyamatként írták le.¹¹⁹

A helyi sajtóban – és részben a városi képviselő-testületben – a legélesebb vita a rendezési terv három részlete kapcsán robbant ki: a ferences rendház konyhakertjének kisajátítása, az építendő új zsinagóga elhelyezése és az egyik főtéri telektömb kialakítása körül. Bár a terv egésze szempontjából egyik fenti elem sem nélkülözte teljesen a jelentőséget, mindazonáltal nem tartoztak annak sarkalatos pontjai közé, és – az utcaszélesítésekkel vagy a telkek beépíthetőségének korlátozásával szemben – a városi lakosságnak is csak elenyésző részét érintették. A terv mérnöki racionalitásával szembeni erős és eredményes ellenállás először nem a lakosság gyakorlatias érdekeinek, hanem szimbolikus ügyeknek a védelmében fogalmazódott meg.

Harrer Ferenc visszaemlékezéseiben úgy értékelte, hogy a kormánybiztosság munkája és a rendezési terv ellen indított támadások háttérben elsődlegesen az állt, hogy a rendezés által anyagilag hátrányosan érintett személyek, csoportok a helyi társadalomban kiéleződő felekezeti ellentéteket, a felszínre törő antiszemita indulatokat a kormánybiztosság és az ő személye elleni hangulatkeltésre használták fel.¹²⁰ A korszak helyi sajtójának áttekintése csak részben támasztja alá állításait. 1917 őszétől – a Gyöngyös és Vidéke megindulásától, illetve a Mátravidék című lap Mazuk Kálmán ügyvéd tulajdonába kerülésétől kezdve – valóban ez a konfliktus uralta el a helyi sajtót. A Gyöngyös és Vidékének, a helyben is megszerveződő Katolikus Néppárt orgánumának nyíltan vállalt programja volt, hogy a helyi „keresztény” földművesek és kispolgárok mozgósítása révén a város gazdasági életében prominens szerepet betöltő, a képviselő-testületben is nagy befolyással rendelkező zsidó polgárság, „a bor- és bankdinasztiák kezéből ki kell venni ennek

---

118 GyÚ, 1918. február 24. 1. p; MV. 1918. március 3. 1. p; Egri Újság, 1918. október 11. 1–2. p. Az ellenvetések néha egyértelműen a tervezői megoldások félreértéséről-félreértelmezéséről tanúskodnak: Mazuk Kálmán ügyvéd–képviselő–lapszerkesztő például azért ellenezte a 10–12 méter széles mellékutcák hálózatának a kialakítását, mivel „a sok apró utca azért is alkalmatlan, mert a lakosságot kiszorítja a városból a város szélére”. (MV, 1918. február 10. 1. p.)

119 GyÚ, 1918. szeptember 8. 1. p.

120 Harrer, 1968. 216., 220–225. p. Vö. Horváth László: A gyöngyösi zsidóság története. Gyöngyös, 1999. (a továbbiakban: Horváth L.: i. m.)

a városnak az irányítását”.¹²¹ A megfelelő közhangulat biztosítása érdekében az előbbi lap a városi élet gyakorlatilag minden megnyilvánulása kapcsán alkalmat talált a zsidóság vélt bűneinek a leleplezésére. Ez alól nem jelentettek kivételt a kormánybiztosság működésének egyes mozzanatai sem. Az ugyanakkor nem állítható, hogy a Harrerékkal szembeni kritikák, támadások mögött kizárólag vagy elsődlegesen ez a „keresztény” propaganda állott volna. Az említett két lap eleinte nem viszonyult ellenségesen sem magához a kormánybiztossághoz, sem a rendezési terv egészéhez – ellentétben több „zsidónak” tekintett sajtóorgánummal, így a már említett Hevesmegyei Lapokkal vagy a Gyöngyösi Lapokkal.¹²² A rendezési tervnek azonban a sajtóban valóban elsődlegesen azon részletei körül lángoltak fel az indulatok, amelyek kapcsán lehetőség nyílt a „keresztény érdekek” veszélyeztetettségének a bemutatására. A kampány mindhárom esetben – részben még Harrer kormánybiztossága, részben már utóda alatt – sikerrel járt, el tudta érni az eredeti elképzelések revízióját, a „keresztény érdekek” számára kedvezőbbnek tekintett megoldások elfogadtatását.

A zsinagóga elhelyezése

A rendezési terv heves sajtóvitákat kiváltó részlete volt a status quo hitközség zsinagógájának az elhelyezése. A tűzvész előtt a hitközségnek két – egy 1816-ban és egy 1872–73-ban épült – zsinagógája is állt egymás mellett, a Nagypatak keleti partján, a volt Vármegeházával szemközt. Fekvésük ugyan központi volt, városképi megjelenésük azonban a rendezetlen patakparton, igénytelen beépítéssel körülvéve nem volt reprezentatív. Mivel a tűzvészben a nagyobb, újabb zsinagóga teljesen kiégett, így felmerült egy új épület emelésének az igénye. A helyi zsidóság vezetői – Harrer Ferenc visszaemlékezései szerint – díszesebb, nagyobb és hangsúlyosabb városképi szerepű istentiszteleti helyet óhajtottak. Lehetséges helyszíneként felmerült a Kossuth Lajos utcai, szintén kiégett tűzoltósági telek, Reiner Miksa patikájának számunkra ismeretlen helyen fekvő telke, sőt a város főtere is. Ezeket az igényeket a kormánybiztos a már idézett esztétikai érvekkel, a Szent Bertalan templom városképi dominanciájának

---

121 GyV, 1918. március 3. 2. p. Az új szerkesztő-laptulajdonos felügyelete alatt a nagyobb múltra visszatekintő „keresztény” lap, a Mátravidék – talán kevésbé vehemensen –, de szintén hasonló célokkal lépett fel.

122 A gyöngyösi sajtó felekezeti kötődéseiről ld. *Horváth L.*: i. m. 46–47. p.

fontosságára hivatkozva utasította el.¹²³ „Az újjáalakítandó katolikus templom uralja az egész várost, ezt tehát olyan környezetbe kell állítani, ahol annak beszédes és imponáló komolysága érvényesülhet, hol ezt a külső hatást nem rontja semmi más épület. Már pedig ha a zsidótemplomot a megnevezett helyek bármelyikén építik is fel, akaratlanul is versenyre kelt volna a katolikus főtemplommal, [... mivel] bizonyára a modern ízlés pazar díszítményeivel fog felépülni, a katolikus hívek szemében örökké szálka lett volna a nem messze díszelgő zsidótemplom” – írta 1918 januárjában a Harrer döntését helyeslő Vargha Tivadar.¹²⁴ A főtér házainak, az ottani üzleteknek a többsége lehetett ugyan a lakosság jó 10%-át kitevő, a város gazdasági életének meghatározó pozícióit birtokló, a képviselő-testület virilista helyeinek többségét betöltő zsidó vallású polgárok és a vezetésük alatt álló bankok tulajdonában, istentiszteleti helyük azonban a városképben csak alárendelt szerephez juthatott.¹²⁵

Az 1917 őszére kidolgozott rendezési terv a Petőfi Sándor utcában, a városházától és a főtemplomtól egy háztömbnyire északra helyezte el a zsinagógát. A teljesen leégett zsákközös beépítés felszámolása után húsz régi háztelek helyén, igényes környezetben, két oldalról kisebb parkosított előterek által határolva állt volna az imaház. Ez a terület abba a szegényes épületállománnyal és lakossággal bíró városrészbe esett, amelyet a rendezési terv talán a legerőteljesebben alakított át – ez mindenképpen a lakosság jelentős részének kicserélődésével járt volna együtt. A zsinagóga idetelepítése bizonyára tovább emelte volna az itteni telkek értékét, elősegítve e folyamatot.

1917 végén azonban erőteljes agitáció indult a zsinagóga új elhelyezése ellen, amelynek fő orgánuma a Katolikus Néppárt lapja volt. A Gyöngyös és Vidéke kijelentette, hogy „nem szabad katolikus emberek telkeit kisajátítani azért, hogy azokon zsidó templom épüljön fel. [...] A kisajátítási törvény nem ad felekezeti előjogokat. Az közérdeket tekint csak, márpedig az, hogy a zsidó templom katolikus telken épüljön, nem lehet közérdek. Sőt! Ennek épp ellenkezője! [...] a keresztény telektulajdonosnak illenék annyira tisztelni érzékenységét, hogy ősi telkétől, amikor megfosztják, ne rugdalják még meg azzal is, hogy oly

---

123 Harrer, 1968. 223. p; GyÚ, 1918. február 3. 1. p.

124 HL, 1918. január 2. 1. p. Más forrás szerint viszont a helyi zsidóság az eredeti helyén kívánta újjáépíteni imaházát, új elhelyezést a kormánybiztosság keresett „művészi és célszerűségi” szempontokra hivatkozva. Ld. GyÚ, 1917. augusztus 19. 4. p.

125 A háztulajdonosokra ld. Molnár József: A gyöngyösi Fő tér története. Gyöngyös, 2000; B. Gál Edir: Kisvárosi életmód a XIX. század végén. In: Agria, 33. (1997) 354., 359. p.

épületet csinálnak rája, amelyhez neki semmi köze nincs”.¹²⁶ Ezen érvelés szerint tehát a többi középület, az iskolák, a fürdő stb. létesítésével ellentétben – ezek magántelkek helyén történő felépítését a lap nem támadta – a zsinagógáé már nem képezett közérdeket, csak a lakosság egy szegmensének partikuláris érdeke volt, amelynek kielégítéséért másokat nem kötelezhettek áldozathozatalra.

Az itteni, felsővárosi elemi iskolát igazgató Vargha Tivadar a támadásokra válaszul rámutatott, hogy a rendezés eredményeképp az érintett terület lakosságának nagyobbik része mindenképpen otthona elhagyására kényszerülne, az ő számukat a zsinagóga elhelyezése csak kis mértékben növelné. Mivel a város déli részére tervezett vasútállomás várhatóan maga köré fogja vonzani a gazdasági élet intézményeit, „arra kellene tehát törekednünk, hogy a város egész területének egységes fejlődése szempontjából a felső részen is helyezzenek el középületeket”, a zsinagógaépítés tehát mégis közérdeket képez – érvelt Vargha.¹²⁷

A másik két vitatott részlettel ellentétben, ebben az ügyben a kormánybiztos hamar hajlandó vagy kénytelen volt engedni: már egy 1917. decemberi sajtótájékoztatóján bejelentette, hogy a zsinagógát mégsem a Petőfi, hanem a Jókai utca mentén fogják elhelyezni. Ezt az újságírók egyelőre „megelégedéssel vették tudomásul”.¹²⁸ Az 1918 februárjában hivatalosan bemutatott rendezési terven még az első elhelyezés szerepelt, az új várostérképre rajzolt terven azonban már a Jókai utcában áll a zsinagóga – ezt a módosítást a képviselő-testület 1918 júniusában egyhangúlag hagyta jóvá.¹²⁹ A módosított terven a zsinagóga megtarthatta a város fő, észak-déli tengelye mentén nyert elhelyezését, mindazonáltal a főtértől és a város legfontosabb középületeitől az előzőnél (és a tűzvész előttinél) jóval távolabbra, a belváros déli szélére került, főhomlokzatával az azt körbefogó, újonnan megnyitni szándékozott körútra nézett. Felépítése itt a korábbinál kevesebb, mindössze tizenkét háztelek kisajátítását igényelte volna. Vargha szerint viszont e módosítással megghiúsult a korábbi helyes – a városrészek kiegyensúlyozott fejlődését célzó – városrendezői szándék, „az alsó városrész domináns szerepe biztosított, a város felső részének pedig a falusias fejlődés bizonytalan sorsa jutott.”¹³⁰

---

126 GyV, 1917. december 2. 1. p.

127 HL, 1918. január 2. 1. p.

128 GyÚ, 1917. december 16. 3. p.

129 HML V-171/31 XIV/154. A tervek: MM, ltsz. 95.27.1, ill. 95.21.1.

130 *Vargha*, i. m. A zsinagóga elhelyezése körüli küzdelmek a fővárosi műszaki sajtó érdeklődését is felkeltették. Vargha álláspontjával egybehangzóan ld. Vállalkozás, 1918. január 12. 3. p.

Nem sokkal a képviselő-testület egyhangú határozata után a Katolikus Néppárt lapja a zsinagóga második elhelyezési megoldása ellen is támadást indított, amelyet a nyár folyamán több alkalommal is megismételt. A lap szerint a kormánybiztosság másodszorra is ugyanazt a hibát követte el: keresztény lakosok telkeit akarta kisajátítani a zsidók imaházának kedvéért. A Gyöngyös és Vidéke többször hangsúlyozta, hogy nem antiszemita érzelmek fütik, ellenkezőleg, azt kívánja: „legyen az a zsidó templom gyönyörű, legyen jó helyre elhelyezve, de zsidók telkein és nem a keresztényekén”.¹³¹ Enyhén fenyegető tónusban jelezte, hogy a terv „nem lenne egyébre jó, mint hogy zsidó polgártársaink ellen indokolatlan ellenszenvet váltson ki, s bevezetője legyen oly súrlódásoknak, melyek egyik vallás szempontjából sem kívánatosak”. A „zsidópárti” lapok reakcióira hivatkozva megnyugtatóan közölte, hogy a helyi zsidóság körében sem népszerű a kormánybiztos elgondolása, azok igen bölcsen kerülni kívánják a keresztény lakosság ingerlését. A zsidóságnak erről az „önmegtartóztató”, óvatos viselkedéséről írottakat kevésbé támasztja alá az, hogy a helyi status quo hitközség országos építészeti tervpályázatot hirdetett imaháza terveinek beszerzésére.¹³² A pályázati hirdetés szövege a tervezési helyszínt ugyan nem nevezi meg, de ez aligha lehetett más, mint a Jókai Mór utca és a tervezett körút sarkánál található telek. Az építési szándék hivatalos támogatottságát jelezte, hogy a bírálóbizottságban a város főmérnöke, Barna Dezső és a kormánybiztosság építészeti szakértője, Lechner Jenő is helyet kapott. Nem lehetetlen, hogy a Néppárt és lapja éppen az építési szándék komolyra fordulását látva lépett akcióba az ellen a helyszínválasztás ellen, amely több mint fél éve ismert volt, de miatta korábban sem a sajtóban, sem a képviselő-testületben nem tiltakozott.

A zsinagóga elhelyezésének kérdése 1919 első napjaiban, a kormánybiztosi bizottságnak és az újonnan kinevezett kormánybiztos-helyettesnek a rendezési terv revíziójáról tartott megbeszélésein is felmerült. A bizottság a zsinagóga-elhelyezés kérdésének ideiglenes felfüggesztéséről állapodott meg, a kérdésben „békés megegyezés helyzetetett kilátásba”.¹³³ A Gyöngyös és Vidéke tíz nap múlva már arról számolt be, hogy a zsidók „nem kívánják igénybe venni a Harrer által kijelölt területet, hanem arra kérték a kormánybiztost, hogy ott vásárolhassanak telket, ahol tudnak”.¹³⁴ Ez az ekkorra állítólag már meg is vásárolt telek, amely

131 GyV, 1918. július 21. 2. p.; GyV, 1918. augusztus 4. 1., 2. p.

132 VL, 1918. augusztus 21. 8. p. (A tervpályázati felhívás kibocsátásának dátuma: 1918. augusztus 9.) A zsűri tagjait ld. VL, 1918. szeptember 25. 6. p.

133 Gy, 1919. január 8. 2. p.

134 GyV, 1919. január 19. 3. p.

a rendezési tervben egy közfürdő létesítésére volt kijelölve, a város főterétől egy háztömbnyire keletre feküdt, központi, de nem túl exponált, nem főút menti helyen. A tűzvérszig nagyrészt beépítetlen, illetve (a zsidó szállodatulajdonos által bérelt) parkosított terület volt – itt tehát a zsinagóga nem háborgathatta a keresztény gazdák ősi hajlékait. Annak ismeretében, hogy a gyöngyösi Nemzeti Tanács elnöke ekkor nem volt más, mint az említett lap felelős szerkesztője, Somogyi István, a közhatalom pedig gyakorlatilag a Néppárt kezébe került, érthető, hogy a zsidó hitközség meg kívánta előzni a további konfliktusokat.¹³⁵ Az új zsinagóga végül mégsem ezen a telken, hanem a leégett épület helyén épült fel 1929 és 1931 között. A kevésbé előnyös elhelyezést az építetők és a tervező a gigászi méretekkel kompenzálták: a monumentális, a hitközség igényeit valószínűleg meghaladó méretű épületet hatalmas félgömbkupolája a félreeső elhelyezés ellenére is a városkép egyik domináns motívumává tette.

A ferences rendház telkének kisajátítása

A ferences rendház telke a belváros keleti részén terült el, a nagyméretű rendházon és annak templomán túl körülbelül 4000 négyszögöl kert és udvar tartozott hozzá. A templomtól délre eső, 900 négyszögöles telekrész szőlővel volt betelepítve, a kolostortól nyugatra és északra fekvő nagyobbik kertrészen két gazdasági udvar osztozott egy nagy, részben gyümölcsfákkal beültetett veteményeskerttel.¹³⁶ A rendezési terv értelmében a kolostorépülettől északra elterülő, több mint 2500 négyszögöles telekrész teljesen kisajátításra került volna. A rendház északi falának vonalával párhuzamosan, közvetlenül előtte a kormánybiztosság utcát kívánt nyitni: a várost nyugat-keleti irányban átszelő, a Jókai Mór utcába szánt postát a leendő vásárarnokkal, a volt marhavásártéren építendő kertvárossal és (itteni fenntartása esetén) a vasútállomással összekötő – az új utcahálózat fontos elemének szánt – út egyik szakaszát. Ennek az északi oldalán két iskolaépületet helyezett el a tervezet, közöttük torkollt volna be az északi irányból a kolostor falának vezetett, szintén újonnan megnyitni szándékozott út. Várostervezési szempontból a tervező döntései teljesen racionálisak voltak: a rendkívül sűrűn

---

135 *Vargha Tivadar*: A forradalom esztendeje Gyöngyösön. Gyöngyös, [1920]. 28–33. p; HML V-171/52 IV/44. Az új elhelyezés látható a rendezési terv egy datálatlan módosított változatán: MÉM ltsz. 2006.08.19.5.

136 Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár (=MFKL) VI.5 2. d. (Barna Dezső: Vázrajz a gyöngyösi 2623, 2625 hrsz. ingatlanok telekkönyvi felosztásáról. Gyöngyös, 1911.)

települt város központjában található, alulhasznosított, jórészt beépítetlen területen kis kisajátítási költséggel és a lakosság kitelepítésének kényszere nélkül nyílt volna mód a város által már az évtized elején szükségesnek vélt új elemi iskolák létesítésére.¹³⁷ A nyugatról a templom, északról – díszterrel kombinálva – a kolostor homlokzatához vezetett új utak révén, Warga szándékai szerint, a történelmi becsű épületegyüttes a korábnál jobban érvényesülhetett volna a városképben.¹³⁸

Korábban maguk a ferencesek sem zárkóztak el telkük egyes részeinek eladásától. 1904 és 1911 között több lehetséges vevővel is folytattak tárgyalásokat a Barát utca mentén fekvő ezer-ezerkétszáz négyszögöles, használaton kívül álló gazdasági udvar eladásáról.¹³⁹ 1911-ban sikerült is megállapodniuk a várossal arról, hogy az – iskolaépítés céljára – megvásárolja az említett telekrészt. Ezt a rendház ekkori főnöke, Pintér Kornél a rend érdekeit és a közérdeket ideálisan összeegyeztető megoldásként értékelte: „e területnél iskolai célokra alkalmasabb hely az egész városban nincs, itt a tanuló gyermekcsereg valójában klimatikus levegőjű nagy kert szomszédságába jut, díszessé válik egyúttal a város ezen része is, mi pedig a templomunkhoz és kolostorunkhoz teljesen illő szomszédságot kapunk”.¹⁴⁰ Az adásvételi szerződés végrehajtása azonban kormányhatósági jóváhagyás híján elmaradt.

Bár a kormánybiztos felajánlotta a szerzeteseknek a konyhakert másutt történő pótlását és a kolostorkert délkeleten való kisebb kibővítését is, az 1917-es kisajátítás a rend számára a hat évvel korábnál valóban kedvezőtlenebb megoldást jelentett.¹⁴¹ A rendezési terv szerint nemcsak a korábban megtartani kívánt, a rendházhoz közvetlenül kapcsolódó kertrészekről kellett volna megválniuk, a kolostorépület ráadásul egy forgalmas út mellé került volna. Harrer 1917 augusztusában tájékoztatta a ház és a rend főnökét a tervezett

---

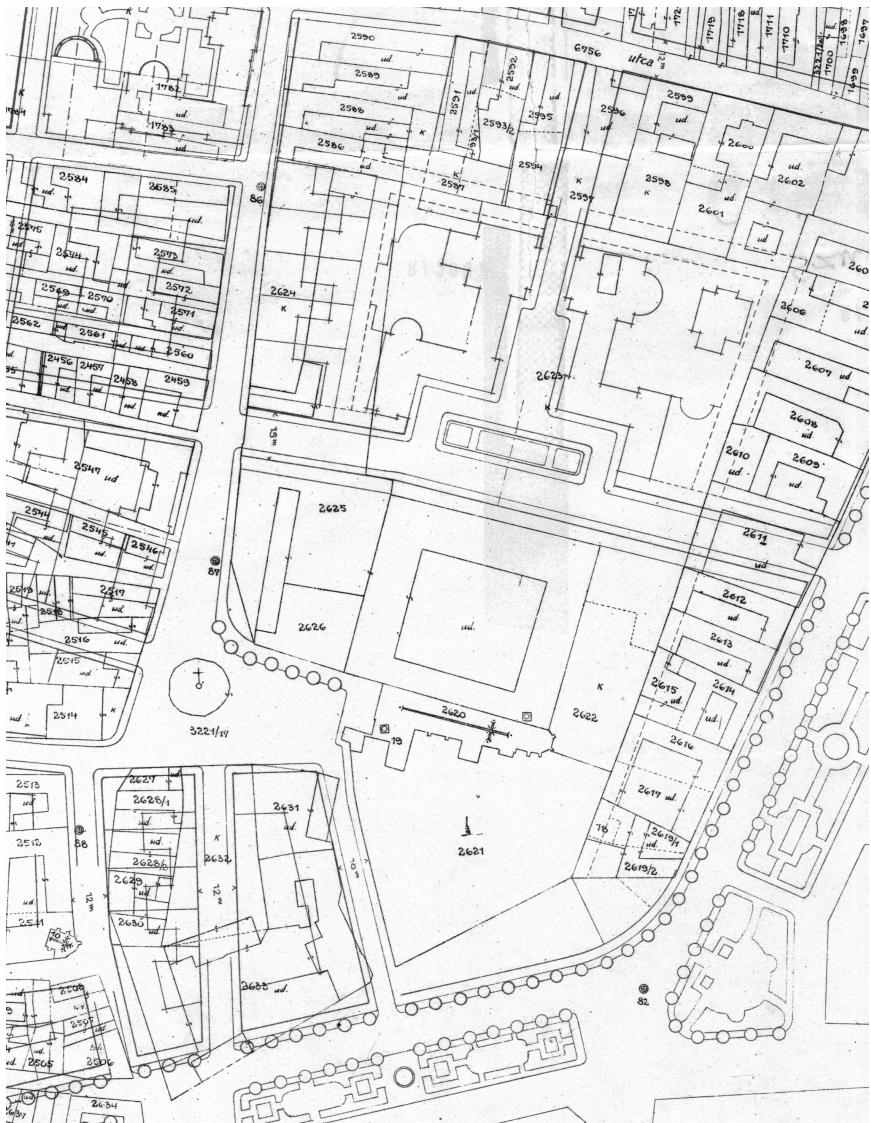
137 Egy helyi lap már jóval Harrer kinevezése előtt tényként közölte, hogy a leégett központi fiú elemi iskola a ferencesek kertjéből korábban erre a célra kijelölt területen fog felépülni. MV, 1917. június 16. 1. p.

138 A „Gyöngyösi kath. egyházi tudósító”, bár sajnálkozott a telek jelentős részének elvesztésén, elismerően nyugtázta ezt a tervezői szándékot. (1918. szeptember 1. 6. p.) Ez az általunk ismert egyetlen olyan írás, amely a „katolikus érdekek és intézmények jövője szempontból” nem veszélyesnek, hanem ígéretesnek mutatja be Harrer és Warga működését.

139 MFKL VI.5.2. d. Telekeladási ügy iratcsomója.

140 Uo. Ezzel egyidejűleg a házfőnök a templomtól délre eső kilencszáz négyszögöles telekrész eladására is javaslatot tett feljebbvalóinak.

141 *Harrer*, 1968. 223–225. p.

Warga László: Gyöngyös város belső részének rendezési terve, 1917. XI. 21.
A ferences kolostor és környéke. Hadtörténeti Intézet és Múzeum,
Hadtörténelmi Térképtár, ltsz.: G1h 231/2 (részlet)

kisajátításról, úgy vélte, hogy az utóbbi ezt tudomásul is vette.¹⁴² A ferencesek azonban ragaszkodtak tulajdonukhoz, két oldalról is megpróbálták nyomást gyakorolni a kormánybiztosságra: előbb a Belügyminisztériumnál kezdtek lobbizni a kert megtartása érdekében, a saját lapjuknak tekintett „Gyöngyös és Vidéke” hadrendbe állításával pedig a helyi közvéleményt igyekeztek megnyerni ügyüknek.¹⁴³

Unghváry Antal tartományfőnök 1917 novemberében, tehát még a rendezési terv közgyűlési bemutatását megelőzően, de már a telekrendezési tervezet birtokában a belügyminisztert a még meg sem hozott kisajátítási döntés megsemmisítésére kérte. Két fő érve közül az első szerint a rendház mellett folytatott zöldség- és gyümölcsstermesztés, a szabad levegőn való munka a papnevelés nélkülözhetetlen kiegészítője volt, annak ellehetetlenülése a növendékek egészségét veszélyeztetné.¹⁴⁴ (Arról nem szólt, hogy megmaradó nagy területű kertrészek erre továbbra is módot adtak volna.) Kétségbe vonta továbbá a nyitandó utca szükségességét is: a vasútállomás elhelyezésének bizonytalansága mellett nála is megjelent a „sok utcanyitás kiüzi a lakosságot a városszélre” ekkorra érezhetően népszerűvé váló toposza. Ez, mint láttuk önmagában is tévedés volt, a ferencesek addig beépítetlen telkével kapcsolatos felvetése ráadásul teljesen inadekvát. A rend ebben a beadványban és később is „külvárosi”, „periférián levő”, „félreeső helyen fekvő” jelzőket alkalmazta a város főterétől három háztömbnyire eső telkére, amely valójában – amint ez a korábbi adásvételi tárgyalások irataiból kiviláglik – a város egyik legmagasabb négyzetméterenkénti értékkel bíró területe volt.¹⁴⁵

A rendezési terv bemutatását megelőző hónapokban a ferencesek telke körül folyó vitáról a két „keresztény” lap vonatkozó számainak hiányában csak részleges képet lehet alkotni, ismerünk ugyanakkor a kormánybiztosság tervezetét támogató véleményeket. A már többször idézett Vargha Tivadar érvelése szerint például nem álltak egymással ellentétben a közoktatás, a ferences rend és a városfejlesztés érdekei: az iskolák építése révén „a barátok telke tehát nem profán célokra lesz igénybe véve, hanem továbbra is szolgálni fogja azt a legnemesebb szent célt, mit a Szent Ferenc rend öt évszázad óta teljesít: a vallásos

---

142 Rend-tartományi Közlöny, 6. (1917) 1. sz. 8. p; GyÚ, 1917. november 25. 1. p.

143 Rend-tartományi Közlöny, 6. (1917) 2. sz. 23. p; Uo. 6. (1917) 3. sz. 32. p.

144 A gyöngyösi ferences rendház Historia Domusa, mikrofilm, Vachott Sándor Városi Könyvtár, Gyöngyös. Az 1920. II. 18-i bejegyzésnél. A kárptásként a város külterületén felajánlott véleményest a rendtagokra vonatkozó szigorú klauzúra miatt nem tartották elfogadhatónak.

145 MFKL VI.5 2. doboz. Telekeladási ügy iratesomója.

alapon nyugvó hazafias nevelést és művelődést. Mert egy fejlődő város szívében akkora üres telek, mint a barátok kertje sokáig használatlanul nem maradhat. [...] Helyesen mérték fel tehát ezt a tervezők, s már most lefoglalták olyan célra, melyhez a magánérdekek soha hozzá nem férkőzhetnek”.¹⁴⁶ A tervezet képviselő-testületi bemutatásakor a házfőnök, Bozsik Pál felsővárosi plébános és Mazuk Kálmán – a rendház későbbi ügyvédje – is a kert kisajátítása, illetve az utcanyitás ellen szólalt fel. A közgyűlés végül a tervezet egyhangú elfogadása mellett kijelentette, hogy a ferencesek telkének igénybevételét „lehetőleg mellőzni kívánná”.¹⁴⁷ Ezt az óvatosan megfogalmazott változtatási igényt Harrer az ekkor még el nem fogadott 1918:XXIII tc. alapján nem volt köteles figyelembe venni. Nem is vette, hanem úgy terjesztette fel a tervet a Belügyminisztériumnak, hogy közölte, ragaszkodik a ferencesek telkének átvágásához.¹⁴⁸ Bár a rend márciusban már az út vezetésének a kertet megkímélő alternatív megoldását is ismerni vélte, a törvényalkotás elhúzódása miatt 1918-ban nem született döntés az ügyben.¹⁴⁹ Amikor az év végén, a háború vesztes befejezése és egy Harrert helyettesítő kormánybiztos-helyettes kinevezése után felmerült a tervezet egyszerűsítésének a lehetősége, a különböző gyakorlatias javaslatok között nem szerepelt a ferencesek telkére vonatkozó szabályozás módosítása.

A rendezési tervet 1919 tavaszán a Berinkey-kormány, majd – ezt nem tekintve érvényesnek – az év novemberében a Friedrich-kormány Belügyminisztériuma is a kertet átszelő utcaszakasz fenntartásával hagyta jóvá; így az eredetileg tervezett formában készülhetett el a ferences rendház tömbjére vonatkozó hatósági telekrendezés tervezete. „1919. november végén tehát a rendház a legnagyobb konsternációval vette tudomásul, hogy a kert egyszer s mindenkorra elveszett, elveszett pedig a keresztény kurzus idejében, akkor, amikor Harrer is már, mint leleplezett szabadkőműves és levitézlett Károlyi-párti hős rég megbukott.”¹⁵⁰ Kitaró – a terv sorsának 1920 utáni alakulása kapcsán ismertető – munkával azonban a rend később a veszni látszó ügyet is győzelemre tudta vinni.

---

146 HL, 1918. január 2. 1. p.

147 HML V-171/31 IV/35.

148 Harrer, 1968. 240. p.

149 Rend-tartományi Közlöny, 7. (1918) 3. sz. 62. p.

150 A gyöngyösi ferences rendház Historia Domusa, id. hely.

A Vida- és a Kálmán-házak ügye

A rendezési terv harmadik, heves tiltakozást kiváltó eleme tipikus kisajátítási ügy volt. Vida Kálmánnak, a város legkedveltebb cukrászának főtéri apró telken 1907 óta álló kisméretű háza megmenekült a tüztől.¹⁵¹ A virilisek jegyzékében a tizenhatodik helyen álló ügyvédnek, Kálmán Ignácnak a jóval nagyobb telken álló szomszédos, Vidáétól egy keskeny közzel elválasztott, 1910 körül épült háza (a tér három kétemeletes épületének egyike) viszont teljesen kiégett.¹⁵² Vida házát a – főteret szabályos alakúvá alakítani kívánó, illetve a városháza oldalában egy keresztutca megnyitásával számoló – rendezési terv kisajátításra és lebontásra ítélte. A telekrendezés után a cukrász telkének mintegy felét Kálmán szomszédos ingatlanjához kellett volna csatolni, amely így saroktelekké vált volna. A főtér egyik leghosszabb homlokzatával, a városháza szomszédságában, a főtemplommal átellenben Kálmán háza lett volna a város legmonumentálisabb magánépülete.

A rendezési terv első verziója Vida telkét teljes kisajátításra ítélte, az új térképre felfektetett második a korábbihoz hasonló méretű, de nem a főtérre, hanem az építendő városháza oldalhomlokzatára néző telket juttatott neki. Cukrászdája elhelyezésére Kálmán házának földszintjén ajánlott helyiséget a kormánybiztos.¹⁵³ A kisajátításnak és a szabályozásnak ez a módja megfelelt a fennálló kisajátítási törvénynek és a Harrer által fogalmazott, de ekkor még el nem fogadott gyöngyösi városrendezési törvény előírásainak is. Ugyanakkor érthetően merült fel vele szemben az ellenvetés, hogy szabad-e lebontani egy épen maradt házat egy leégett épület szabályozásnak megfelelő újjáépítése kedvéért, akkor, amikor a város rekonstrukciója még el sem kezdődött.¹⁵⁴ Az ügyet az ette felekezeti jellegű ellentétte, hogy, míg Vida cukrászdája a város keresztény közönségének kedvelt találkozóhelye, addig Kálmán a helyi status quo hitközség korábbi elnöke volt. Ráadásul, ahogyan Harrer visszaemlékezése is megerősíti, az utóbbi jó személyes

---

151 1929-ben így hirdette magát: „Alapítva 1852-ben. Heves megye legrégebb cukrászdája. A városi és vidéki intelligencia, valamint a turisták és autókirándulók találkozóhelye.” Hevesvármegyei almanach. Szerk. Málnási Ödön. Eger, 1929. 128. p.

152 A virilisek 1918. évi jegyzéke: HML V-171/30 XXIX/311. (A jegyzék összeállításakor értelmiségi foglalkozásuként az általa fizetett állami egyenes adók összege kétszeresen jött számításba.)

153 MV, 1918. január 12. 2. p. A két tervpéldány: MM, ltsz. 95.27.1, ill. 95.21.1.

154 Amennyiben Vida háza fennmaradási engedélyt kapott volna, úgy Kálmán lett volna képtelen végleges formában építkezni.

Gyöngyös, Hanisz Imre tér,
Kálmán Ignác háza, 1912–1917 k.
Képeslap, Szántó és Pampuk. kiadása,
Gyöngyös. Mátra Múzeum,
Itsz.: 86.352.1. (részlet)

Gyöngyös, Hanisz Imre tér,
Vida Kálmán háza, 1917 e.
Képeslap, Bucsánszky K. kiadása,
Gyöngyös. Mátra Múzeum,
Itsz.: 73.1.73. (részlet)

kapcsolatot ápolt a kormánybiztossal, akit gyöngyösi tartózkodásai alkalmával rendszeresen vendégül is látott.¹⁵⁵

A helyzet tehát eléggé kétértelmű volt ahhoz, hogy a kormánybiztossal szemben ellenséges értelmezéseket is lehetővé tegyen, amelyek nem is maradtak el. Valószínűleg maga a felsővárosi plébános, a Harrerrel egyébként jól együttműködő Bozsik Pál ragadott álnéven tollat, hogy elítélje a kormánybiztosság részrehajlását, sőt figyelmeztesse Harrert és Kálmánt, hogy „úgy ilyen, mint hasonló esetekben a keresztény Gyöngyöst találnák magukkal szemben, melynek a megsértése és felingerlése nem lehet céljuk”.¹⁵⁶ A cikk azt követelte, hogy Vidáé legyen a

---

155 Harrer, 1968. 213. p.

156 MV, 1918. január 12. 2–3. p. Kálmán sajtópert indított a Mátravidék ellen, ennek során derült fény arra, hogy a fenti cikket nem Mazuk Kálmán szerkesztő, hanem Bozsik Pál, a felsővárosi plébános írta. Ld. HL, 1918. május 1. 2. p. A vitára a megyeszékhelyen is felfigyeltek: Egri Újság, 1918. október 12. 1–2. p.

saroktelek, hogy azon ő építhesse fel a megkívánt kétemeletes, „a városházához méltó palotát”. Mazuk Kálmán – a lap szerkesztője – és Bozsik Pál plébános más alkalmakkor is felvetették a Vida-ház kérdését, az utóbbi még a rendezési terv képviselő-testületi bemutatásakor is felszólalt annak kisajátítása ellen.¹⁵⁷ A rendezési terv 1919 eleji revíziója során sikerült is elfogadtatniuk álláspontjukat. A módosított tervben a leendő városháztelek déli határa – díszudvarának szűkítése árán – északabbra került, így a keresztutca átellenes oldalán a főtéri házak tömbjét szélesebbre lehetett méretezni, ami eggyel több főtérre néző homlokzat kialakítását engedte meg.¹⁵⁸ A cukrászt támogató kampány tehát sikeres volt: Vida háza állva maradhatott, sőt, ingatlana a városháza tömbjének leendő bontása esetén a keresztutcára is homlokzattal bír, értékesebb saroktelekévé vált volna. Kálmán Ignác telke a módosítás után a tűzvész előttivel szinte megegyező méretű és formájú maradt, viszont elvesztette a felszámolt – Vida telkéhez csatolt – Hóji közre néző oldalhomlokzatát, így egy rövid főtéri homlokzattal a korábnál jóval kisebb mértékben lett beépíthető. 1923–1925-ben az ügyvéd ennek megfelelően építtette fel a réginel sokkal szerényebb, egyemeletes házát a jó nevű fővárosi építész, Münnich Aladár tervei szerint.¹⁵⁹

A rendezési terv revíziója

A gyöngyösi városrendezési törvény végrehajtását szabályozó, Károlyi Mihály miniszterelnök aláírását viselő kormányrendelet 1918. november 8-án látott napvilágot – elméletileg ezután kezdődhetett volna el a rendezési terv megvalósítása. Ekkorra azonban a háború elvesztése, a gazdasági összeomlás, a dualista államrend felbomlása gyökeresen megváltoztatták a gyöngyösi újjáépítés és városrendezés lehetőségeit, feltételeit. Ehhez járult még a bor dekonjunktúrája, a másfél éve jórészt tétlenségre kárhoztatott, többnyire még mindig ideiglenes szállásokon élő tűzkárosult lakosság frusztrált hangulata, valamint az akarátát addig erős kézzel érvényesítő Harrer Ferenc kormánybiztos távolléte. Ő a bécsi követi megbízatást elfogadva, az ügyek vitelét a helyetteséül november

---

157 GyÚ, 1917. november 25. 1. p; MV, 1918. február 10. 1. p; GyÚ, 1918. február 17. 1. p.

158 HML V-171/52 IV/44.

159 Mivel az 1919-es terveken (MÉM, ltsz. 2006.08.19.5.) a telekhatárok nem kivehetőek, így a fentiek a Kálmán-ház engedélyezési tervei (GyvMH 209/1923.) és Warga László 1940–41-es rendezési terve (MM, ltsz. 95.11.1.) alapján állapíthatóak meg. Vida házát az 1950-es években lebontották.

18-án kinevezett Mintzér József gyöngyösi születésű pénzügyminisztériumi osztálytanácsosra, hivatalának addigi pénzügyi előadójára bízta.¹⁶⁰ Decemberre a városi igazgatás és a helyi sajtó is egyetértett abban – a Harrert korábban támogató Radikális-párti és Károlyi-párti lapokkal egyetemben –, hogy az adott körülmények között a rendezési terv teljes egészében már nem valósítható meg. Szükségesnek vélték a szabályozásoknak a tűz által megkímélt értékeket szem előtt tartó redukcióját, valamint – a pénzromlást figyelembe véve – a felépítmények korábban megállapított kisajátítási kártalanítási összegeinek a felülvizsgálatát is. A revízió szükséges mértékéről azonban erősen eltértek a vélemények.

A városi tanács december első felében részletes javaslatot dolgozott ki, amelyet a kormánybiztosi bizottság, majd a képviselő-testület december 18-i közgyűlése is elfogadott. „Általánosságban és egészében” fenntartani javasolták a rendezési tervet, módosításokat avégett vélték rajta szükségesnek, hogy az újjáépítés egyszerűbben, olcsóbban és minél gyorsabban keresztülvihető legyen. Legfontosabb kívánságuk az volt, hogy fennmaradhassanak azok az épen maradt házak, még felhasználható falazatok, amelyek nem az új szabályozási vonalnak megfelelően helyezkedtek el, tehát lebontandók lettek volna. Hangsúlyozták, hogy nem minden, még álló falazat megkímélését kívánták, hanem csak azokat, amelyek fenntartása nem állt ellentétben a rendezés közegészségügyi, tűzrendészeti célkitűzéseivel, nem akadályozta a feltétlenül szükséges utcanyitásokat, utcarendezéseket. Emellett kérték azoknak a munkálatoknak az elvégzését, illetve befejezését is, amelyeket a kormánybiztos hivatalba léptekor tervbe vett, de mindaddig nem vitt véghez: a rendezési terv kiterjesztését a város egész területére, az új építési szabályzat kidolgozását, illetve a megkezdett hatósági telekrendezések lezárását. Mindezeket sürgős, még a tavasz beállta előtt elvégzendő feladatként jelölték meg, annak érdekében, hogy a lakosság pontosan megtudja, hol és milyen feltételekkel építkezhet, és az újjáépítés kezdetének remélt 1919-es építési szezonra el tudja készíttetni a szükséges terveket.¹⁶¹

Ugyanezen a képviselő-testületi ülésen Székely Ödön, a gazdag (huszonkilencedik volt a virilisek jegyzékében) helyi ügyvéd is előterjesztett egy indítványt a rendezési terv felülvizsgálatára, úgymond a „tűzkárosultak nevében”. Székely és általa képviselt ismeretlen számú polgár ugyan elfogadták a városi

---

160 HML V-171/31. XLVIII/355. Mintzér a városban és a vármegyében is ismert, népszerű személyiség volt, korábban még lehetséges gyöngyösi polgármesterként is szóba került a neve, ld. GyV, 1918. július 21. 3. p; GyÚ, 1918. november 24. 3. p.

161 HML V-171/31. XLVIII/355; Gy, 1918. december 17. 2. p; GyÚ, 1918. december 22. 2. p; HL, 1918. december 25. 1. p.

tanács javaslatát, de nem tartották azt kielégítőnek – radikálisabb változtatásokat javasoltak. Első helyen a „pusztán szépészeti szempontú” átalakítások mellőzését követelték, ezek közé sorolták a főutcák szélesítéseit, ezen útvonalak mentén az egy-, illetve kétemeletes építkezés előírását, továbbá a régi városháza tömbjének lebontását. Revideálni óhajtották a telkek beépítésére vonatkozó előírásokat is: a tömbkörülépítést csak ott tartották elfogadhatónak, ahol annak kialakításához nem volt szükség még álló falak vagy pincék bontására, felszámolására. Ahol ilyenek álltak, ott a régi építésmód helyreállításának engedélyezését követelték. A rendezés ügyében az érdemi döntési jogokat – az intézmény lényegével ellenkező módon – az addig konzultatív szerepkörű kormánybiztosi bizottságra kívánták ruházni. A Székely Ödön által előadott igények érzékelhetően a jómódú helyi polgárság érdekeit tükrözték, az ő javaik kimélését, megterhelésük enyhítését célozták: a főutak többsége és a főtér mentén az ő házaik álltak, ezek rendelkeztek mélyen a telkek belsejébe nyúló oldalszárnyakkal, nekik kellett volna emeletes házakat emelniük. Székelyék javaslata tehát csak a zsákközöket számolta volna fel, egyébként a régi alaprajzon építette volna újjá a várost.¹⁶²

A gazdasági elit érdekeit alig leplezve megjelenítő kezdeményezést a képviselő-testület nem támogatta, és a helyi sajtó jelentős része is ellenezte – ebben a kérdésben a Károlyi- és Radikális-, illetve a Néppárti lapok álláspontja is hasonló volt.¹⁶³ A Károlyi-párt helyi lapja többször is visszatért a kezdeményezés bírálataira. Hangsúlyozta a terv Székelyék által elvetendőnek ítélt elemeinek racionalitását, hasznát a város fejlődése számára, a „pusztán szépészeti szempontú” beavatkozásokban rejlő praktikumot: egyes utcaszélesítések közlekedési szükségszerűségét, a rendezés révén a telkek értékében előálló emelkedést, a többszintes házak építésének hasznát a lakáskínálat növelése, s így a lakásárak letörése, a telektömb-körülépítését pedig a közegészségügy és a tűzvédelem szempontjából. „Tiltakozunk minden túlzás ellen, s a város jövője elleni merényletnek minősítjük a város régi alapon való felépítésének tervét.” „Akarjuk, nagyon akarjuk – írta később –, hogy a felépülő város csinos, modern és kényelmes legyen. [...] A tervek újra-felfektetése a modern élet, s egy szebb jövő kívánalmi után igazodjék, de felfogásunk szerint a kivitel igen sok esetben a jövőre maradhat”.¹⁶⁴ Ennek megfelelően javasolta például a lap, hogy a tömbbelsőbe tervezett udvarok elhagyása helyett első lépésben – a kisebb

---

162 Gy, 1918. december 28. 1. p.

163 Gy, 1918. december 18. 2. p; Gy, 1918. december 21. 2. p; GyV, 1919. január 12. 3. p; GyÚ, 1919. február 1. 2. p.

164 Gy, 1918. december 18. 2. p; Gy, 1918. december 24. 2. p.

értéket képviselő szárnyépületek bontásával – csak egyes, két-három házból álló épületesoportok udvarait nyíssák össze, tehát ún. csatlakozó udvaros beépítést alakítsanak ki. A végleges rendezési tervben maradjanak meg a teljes tömbbelsőkre kiterjedő udvarok, de az ezekbe belelógó értékesebb épületszárnyakat csak a házak természetes átépülésével párhuzamosan bontsák le. A főutak szabályozási vonalainak teljes elhagyása helyett a szabályozási tervbe nem illő épületek számára hosszú időre, akár évtizedekre szóló fennmaradási engedélyek megadását indítványozta.¹⁶⁵

A tanácshoz címzett, 1918. december 30-án kelt átiratában Harrer Ferenc kijelentette, hogy „a hátrányosan változott viszonyok folytán nem zárkózik el a szabályozási terv megokolt és a végcélét nem veszélyeztető módosítása elől”, egyúttal azzal bízta meg helyettesét, hogy a kormánybiztosi bizottsággal, a hatóságokkal és a szakértőkkel egyeztetve tegyen javaslatokat az esetleges módosításokra.¹⁶⁶ Mintzér József és Warga László 1919. január 6–7-én tárgyalt a bizottsággal, amely eleinte a képviselő-testületi határozatban szereplőnél radikálisabb változtatásokat követelhetett. „[C]saknem azt kellett gondolnunk, hogy a bizottság, átlépve a képviselő-testület által adott megbízás keretét, a város újjá való építésének tervezetét teljesen megsemmisíti” írta a helyi napilap.¹⁶⁷ Végül azonban sikerült egy mérsékelt, egyhangú támogatást élvező, ugyanakkor jelentős könnyítéseket tartalmazó javaslatot megfogalmaznia, amelyet 11-én a képviselő-testület is elfogadott.¹⁶⁸ Ez a lista első helyen a felépítmények kisajátítási kártalanítási összegeinek korrigálását kérte; az így megemelkedő költségeket az összlakosságra kivetendő – az 1918:XXIII. törvény által feltételelesen engedélyezett, helyben korábban jórészt elutasítóan fogadott – mérsékelt összegű városépítési járulék bevezetésével vélte fedezhetőnek. A második pont a Gyöngyös napilap decemberi javaslatával egybehangzóan huszonöt évre igényelt ideiglenes fennmaradási jogot a még használható vagy kevés helyreállítást igénylő, de a szabályozási vonalon túlnyúló építmények számára – ott, ahol ez „a jövő fejlődésének sérelme nélkül” megadható volt. Ez az engedély a szélesíteni tervezett fő- és mellékutcák mentén emelkedő azon épületekre vonatkozott, amelyek falai még állottak, és ahhoz, hogy lakhatóak legyenek, csak be kellett őket tetőzni. Új épület emelése a 25 év lejárta előtt is csak a végleges szabályozási

---

165 Gy, 1918. december 25. 2. p.

166 HML V-171/52 IV/44.

167 Gy, 1919. január 8. 2. p.

168 HML V-171/52 I/2.

vonalon lett volna lehetséges. A kisajátítás és a hatósági telekrendezés alá eső zsákközös területeken álló építményeket mindez nem érintette.¹⁶⁹

A kormánybiztosi bizottság ezeken túl javasolta néhány, alapvetően városképi megfontolásokból megnyitni kívánt utca elhagyását, illetve módosítását is: a Szent Orbán templomhoz és a ferencesek templomához, valamint a volt vármegyházához vezető utcákét. A tömbkörülépítést előíró rendelkezéseket azzal óhajtotta enyhíteni, hogy a kormánybiztosságot a háztelkek beépíthetőségének esetenkénti, az egyes tulajdonosokkal kötött megegyezéseknek megfelelően történő megállapítására kérte fel. A kisajátítás alá kerülő telkek esetében ugyanakkor feltétlenül szükségesnek tartotta a tömbbelsők szabadon hagyását, udvarokként való kiképzését. A bizottság megállapodott Warga Lászlóval abban, hogy ő a módosított rendezési tervet két héten belül bemutatja a képviselő-testületnek. Ezek a megoldások ugyan nem írták felül a rendezési tervet, a legtöbb értékes ház tulajdonosának ugyanakkor az ahhoz való alkalmazkodásra hosszú, akár egy emberöltőnyi haladékot adtak, míg ellenben a zsákközök korábbi lakosainak helyzetét csak a kisajátítási kártalanítás korrekciója révén javították.¹⁷⁰

Warga László január 21-i dátumot viselő, a kormánybiztosi bizottság kívánalmainak megfelelően módosított rendezési terve néhány további, kisebb kiigazítást is tartalmazott, ezek egyrészt a kiosztott telkek számának emelését szolgálták, másrészt néhány kisebb utcaszélesítés, kiegyenesítés, előkert-létesítés elhagyásával a szükséges kisajátítások számát mérsékeltek.¹⁷¹ Harrer január 30-án jelentette be a képviselő-testületnek, hogy elfogadja a fentebb ismertetett, ekkorra végleges formába öntött és eléje terjesztett javaslatokat.¹⁷² A kormánybiztos 1919. február 15-én állapította meg a képviselő-testületi igényeknek megfelelően

---

169 Gy, 1919. január 8. 2. p; GyV, 1919. január 19. 2. p. A javaslatok január 11-i képviselő-testületi jóváhagyása kapcsán ismét elhangzottak radikálisabb követelések is. Vadász Lajos a főutcaik szélesítésének teljes elejtését, a fennmaradási idő harminc évre való meghosszabbítását és kiterjedtebb anyagi, pénzügyi segítségnyújtást kért, indítványát azonban elvetették. HML V-171/52 I/2.

170 Az infláció miatt a legrosszabbul azok jártak, akinek a telkét teljesen kisajátították, tehát ingatlanját pénzzel váltották meg. A város 1923 után az érsekföldi telekosztásoknál őket olcsó ingatlanjuttatással igyekezett kompenzálni.

171 MÉM, ltsz. 2006.08.19.3. A ferences templomhoz vezető új utcát a bizottság kérése ellenére ez és a következő terv is fenntartotta.

172 HML V-171/52 IV/44. Az ekkor elfogadott további módosításokat, így a Kálmán-, Vida-, és Hóji-telkek korábban említett rendezését is feltüntetető terv: MÉM, ltsz. 2006.08.19.5.

módosított rendezési tervet, és egyúttal fel is terjesztette azt jóváhagyásra a Belügyminisztériumnak – ezt az aktust már a Belügyi Népbiztosság végezte el.¹⁷³

A terv további módosításai 1919 után

A városrendezési terv Harrer Ferenc 1919. április 2-i lemondását és a kormánybiztossági adminisztráció Tanácsköztársaság alatti felbomlását követő sorsa is igen fordultatos. A nagyobb arányú újjáépítés jogi és gazdasági feltételei egyrészt csak 1923-ra teremtődtek meg, másrészt a kormánybiztosság és az újjáépítés későbbi története szorosan összefonódott a várost a húszas évek elején megosztó gazdasági, politikai ellentétekkel. A város 1919 őszén felálló új vezetése – Bozsik Pál plébános és pártja támogatásával az új polgármester Puky Árpád lett – és az év decemberében kinevezett, korábban vasúti mérnökként működő új kormánybiztos, Debreczeni János Miklós közötti, nemzetgyűlési interpellációt, minisztériumi vizsgálatot, becsületsértési pert stb. maga után vonó ellentét másfél évig hátráltatta a rekonstrukciót. A következőkben ezektől a kérdésektől jórészt eltekintve, szorosabban csak a rendezési tervben foglaltak alakulását kívánjuk nyomon követni.

A két fél a rendezési tervet is eltérően ítélte meg. A polgármester az év elején elfogadott módosított tervet 1919 novemberében is „úgy városrendezési, mint pénzügyi szempontból kifogástalannak”, a kétségbeejtő lakáshelyzet és a telekrendezési, kisajátítási ügyek mielőbbi megoldása érdekében keresztülvivendőnek tartotta.¹⁷⁴ A sem igazgatási, sem várostervezési szakismeretekkel nem bíró Debreczeni 1920. februári bemutatkozásakor programot ugyan nem tudott ismertetni, azt azonban közölte, hogy a tervet revízió alá akarja venni, „azt az étellel fogja összhangzásba hozni, hogy [...] a lakosság érdekeinek is megfeleljen”. Beszédének egyetlen konkrétumaként – korábbi bizalmas ígéretének megfelelően – szükségesnek nevezte a ferencesek telkén keresztülvetendő utca elhagyását, amivel biztosította maga számára a rend és az annak kezében lévő helyi újságok feltétlen támogatását.¹⁷⁵ Lépései alapján úgy tűnik, az új kormánybiztos célja nem volt más, mint a kisajátítási költségek csökkentése, ezzel összefüggésben a nagyobb, értékesebb magánépületek és

---

173 BFL XIV.31 3. d. 2/13.

174 HML V-172.c.1. Gyöngyös város tanácsának iratai, 1919. november-december. 124/1919.

175 HML V-101.b 276. d. CCLIV fasc. (az 1920. évi képviselő-testületi jegyzőkönyv fogalmazványa) – VII/67; Historia Domus id. hely.

tulajdonosaik kímélése.¹⁷⁶ Egy fővárosi lap 1920 májusában órá hivatkozva bírálta a rendkívül költséges volta miatt keresztülvihetetlen, Gyöngyösből „kis Párizst” varázsolni kívánó tervet és különösen az annak előírásaihoz mereven ragaszkodó városi tanácsot.¹⁷⁷ A tanács valóban továbbra is azonosult a rendezési terv célkitűzéseivel, törekedett annak betartására, megtagadva számos, a tervben megállapított beépítési móddal ellentétes vagy kisajátításra szánt területre vonatkozó engedély-kérelmet.¹⁷⁸ Debreczenyit támogatandó, a Belügyminisztérium városi ügyosztályának vezetője – egyúttal a „Gyöngyös város helyreállítási munkálatainak megvizsgálásával megbízott miniszteri kiküldött” – 1920 júniusában e szigorú engedélyezési gyakorlat lazítására, valamint arra utasította a tanácsot, hogy „a város helyreállítási munkálataiban a kormánybiztossággal megértésre törekvő, összhangzatos egyetértéssel járjon el”. Fáy Albert jelezte azt is, hogy takarékosági céllal, illetve „a lakosság kívánalmainak, hajlamainak, foglalkozásának, igényeinek, életviszonyainak” mérlegelése után a rendezési terv további egyszerűsítését és az előírt beépítési móddal szemben újabb könnyítéseket is szükségesnek tart.¹⁷⁹ Jellemző, hogy mind az ő, mind Debreczenyi retorikájából hiányoztak azok a közhigiéniai, forgalmi, tűzvédelmi és városképi megfontolások, amelyek korábban a helyi újságok cikkeitől a miniszteri jogszabály-indoklásokig mindenütt jelen voltak, és a tanácsi határozatokat még ekkor is jellemezték.

A városvezetés és a kormánybiztosság között az ellentétek a továbbiakban nem a rendezési terv, hanem a Harrer-éra által az újjáépítés érdekében létrehozott kézzelfoghatóbb létesítmények (mészhomok-téglagyár, építési anyagraktár) kezelése, illetve a kisajátítások és a telekrendezések lebonyolításakörülkúlnáltak. A város ugyan tiltakozott a rendezési tervet sértő önkényes építkezések vagy a

---

176 A kisajátítási költségeket egy kezdeti 3 millió koronás állami segítyen túl a kormánybiztosság kezelésében lévő városépítési alap állta volna, amelynek bevételei a telekérték-emelkedés után szedett járulékból, az esetleges telekeladásokból és az eladott építőanyagokon elért nyereségből származtak volna. Ezt az alapot az új kormánybiztosság nem tudta működtetni.

177 8 órai újság, 1920. május 7. 2. p.

178 GyvMH 64/1920., 70/1920. („az előírt kiépítési mód kereteit túllépi, s a közös udvarok légűrűbe hatol, miáltal közegészségügyileg káros állapotot idéz elő”), 100/1920., 120/1920. („sokkal nagyobb területet szándékozik beépíteni, mint amennyit a szabályozási terv megenged, miből túl zsúfolt, egészségtelen építkezés keletkeznék”).

179 GyvMH 173/1920. Fáy Albert a vizsgálat során az ügymond fényűző utcaszélesítéseket, a helyi életmód számára meg nem felelő tömbkörülépítést, illetve a telkek ugyanezen indokkal túl kicsinek tartott méretét vetette Harrer és Warga szemére. BFL XIV.31 3. d. 2/13, vö. *Harrer*, 1968. 253–263. p.

magassági vonalak helytelen kijelölése miatt – ezt megtorolandó Debreczenyi a városi főmérnököt a főispánnal rendelkezési állományba helyeztette –, a terv előírásainak további fellazításával szemben azonban sem a tanács, sem a képviselő-testület nem tudott már erősebb ellenállást kifejteni.¹⁸⁰ A képviselő-testület 1920 nyarán tárgyalta az építési szabályzatnak és a rendezési terv módosításának a kormánybiztosság által kidolgozott tervezeteit. Az előbbi egyes pontjai ugyan hűek voltak az eredeti rendezési koncepcióhoz, mások azonban nagyon lényeges engedményeket tartalmaztak.¹⁸¹ Így jelentősen lazítottak a belváros városias kiépülését célzó rendelkezéseken: lehetővé tették a főtéren az egyemeletes, a főútvonalakon a magasföldszintes vagy földszintes és manzárdtetős beépítést, illetve a kettős menetű építkezés helyett az egy helyiségsoros házak emelését is – azzal a feltétellel, hogy az így felépült házak később, jobb feltételek esetén a rendezési tervben megkívánt formára kiegészíthetők legyenek. A szabályzat ugyan „általában betartandónak” minősítette a telkek beépítési korlátozásait, de egyrészt kiterjesztette a 25 éves fennmaradási jogot a telekbelsőkből álló, még használható szárnyépületekre, másrészt pedig az új épületeknél a tervben szereplő hátsó beépítési vonallal szemben „kiugrásokat” is engedélyezett. A telkek beépíthetősége az első építési övezetben 70–80 százalékos lett, az udvari szárny hossza a fennmaradó udvarterület szélességének megfelelő lehetett, a telek hátsó határvonala előtt viszont egy legalább ötméteres sávot szabadon kellett hagyni. A tömbök közepén tehát a nagy belső udvarok helyén csak egy minimum 10 méter széles sáv maradt.¹⁸²

A rendezési terv módosításakor a képviselő-testület előrebocsátotta, hogy a takarékosági célzatú „módosítások szükségessége korántsem abból ered, mintha a tervek pazarok, fényűzők volnának”, és „még a súlyos helyzet közepette sem volna hajlandó olyan változtatásokba belenyugodni, melyek a tervek alap gondolatát sértik”.¹⁸³ Mindazonáltal elhagyta a tervből az egyelőre mellőzhetőnek minősített középületeket (a fürdőt és a vigadót), aminek köszönhetően számos magántelek kisajátításától el lehetett tekinteni.¹⁸⁴ Jelentősebb volt, bár implicit módon már az

---

180 HML V-101.b 276. d. CCLIV fasc. (XLIV /392, XXIX/210).

181 MOL K 150 IV. 29/e t. 3501. cs. (17–18. §)

182 Ez is csak elméletben, mert a kerítés magasságát nem meghaladó, szabadon álló melléképületekkel (óllal, kamrával) még ez a keskeny sáv is beépíthető volt. Uo.

183 HML V-101.b 276. d. CCLIV fasc. (XXXI/242.)

184 Egyúttal újra kimondták a Szent Orbán templomhoz vezető utca megnyitásának elejtését, amely azonban már az 1919. januári terveken sem szerepelt. Vö. MÉM, ltsz. 2006.08.19.3. Két év múlva a testület, elsősorban „a város katolikus jellegének kiemelése érdekében” újra megnyit-

1919. januári módosításban is benne foglaltattott az a döntés, amellyel a három főút belső szakaszainak szélesítését vagy 25 évre prolongálták, vagy teljesen elhagyták. Végre sikerre vezetett a ferenceseknek a konyhakertjükért vívott küzdelme. Miután előzőleg politikailag megszarolták helybeli ellenfelüket, a kerten keresztülvezető utca megnyitása mellett kiálló Bozsik Pált – nemcsak nemzetgyűlési képviselőtársainál, de Zadravec páteren keresztül még Horthy Miklósnál is interveniáltak ellene – most a tanácsnak az utca fenntartását javasló előterjesztésével szemben maga a plébános nyújtott be ellentétes értelmű határozati javaslatot, amelyet a képviselő-testület csekély többséggel el is fogadott. A kert tehát egészen maradhatott.¹⁸⁵ A kormánybiztosság a rendezési terv legfontosabb reprezentatív célzatú elemeit – a városháza főtéri felépítéséhez szükséges telek-kisajátítást és a főtemplom melletti házak árkádos kiképzését – szintén mellőzni akarta. Ezekhez azonban a tanács és a képviselők is ragaszkodtak, még azon az áron is, hogy – miután a Belügyminisztérium nem engedélyezte a városépítési alapnak erre a célra való felhasználását – a városnak magára kellett vállalnia a kisajátítás költségeit.¹⁸⁶

Gyöngyös városképeinek későbbi alakulására azonban nem ezek az 1920. évi módosítások, hanem a huszonöt éves fennmaradási jog 1919 eleji megadása gyakorolta a döntő hatást, bármennyire is kisebbiteni igyekszik ennek a döntésnek a jelentőségét emlékirataiban a volt kormánybiztos.¹⁸⁷ A következő évtizedek

---

ni rendelte a templomhoz vezető utcát. Ennek eléréséhez most viszont már egy, az utcának szánt területen jogszerűen újjáépített házat is le kellett volna bontani. A művelet végül csak az 1930-as évek után valósult meg, nem a tervezett monumentális formában. Vö. HML V-171/33 XIII/126; Gyöngyösi Lapok, 1924. szeptember 6. 2. p.

185 Az ügy fordulatait a *Historia Domus* részletesen bemutatja. A rend a kisajátítási végzés ellen 1920-ban benyújtott fellebbezésében már azt állította, hogy az iskolaépítés és az utcanyitás csak ürügy volt, a Harrer vezette városrendezés valódi célja a szerzetesek elűzése, s ezzel „Gyöngyösön is az agyonzaklatott magyarság vallásos és nemzeti érzületének tönkretétele” volt. Ezzel szemben hangsúlyozták: „közérdeket képez [...], hogy Gyöngyösön szerzetesrendünk továbbra is erős oszlopa és támasztéka legyen a vallásosságnak és hazafiságnak.” A kisajátítás és az utcaáttörés végül az 1970-es évek első felében valósult meg.

186 HML V-101.b 276. d. CCLIV fasc. (XLI/346.) Az árkádos térkialakítás keresztülvitelét a Szent Bertalan templomtól északra fekvő ún. Vaskorona-háznak a Tanácsköztársaság alatt a rendezési terv figyelembe vétele és építési engedély nélkül végrehajtott újjáépítése tette lehetetlenné. A déli oldallal kapcsolatban a képviselők 1921-ben újra kijelentették, hogy „kívánatos, hogy a Szent Bertalan templom, mint építészeti műretek, s mint Isten háza nemcsak forgalmi és közegészségügyi, hanem építészeti szempontból is magasztosságának megfelelő méltó környezetbe jusson”. HML V-171/32 XVIII/198.

187 „A terv végrehajtásánál bizonyos engedményeket helyeztem kilátásba”. *Harrer*, 1968. 244. p.

M. kir. Állami Térképészeti Intézet: Gyöngyös és környéke, 1935. M. 1:25.000.
Országos Széchényi Könyvtár, Térképtár, 4864/3/1935 (részlet)

kevésbé dinamikus városfejlődését és főként az 1945. év másfajta jelentőségét előre nem látva, talán lehetett abban bízni, hogy egy emberöltő alatt majd fokozatosan kialakul az eltervezett utcahálózat, beépítési mód, városkép. Ezzel az engedménnyel – a leégett zsákközös területektől eltekintve – a város mindenesetre lemondani kényszerült a városszerkezet azonnali, radikális modernizálásának, racionalizálásának a katasztrófa nyomán feltárult lehetőségéről. A szükséges jogi kereteket ugyan sikerült megteremteni, a véghezvitelre azonban a zaklatott időszak kevésbé volt alkalmas. Az eredetileg jóval komplexebb és ambiciózusabb, közegészségügyi, forgalmi, városképi célokat egységbe fogó rendezési terv így egy, a városi épületállomány természetes átépülési folyamatára alapozott utcaszabályozási terv és egy slum-felszámolási tervezet ötvözetévé vált, azzal a sajátossággal, hogy az átépülési folyamat egy kötelező záródátumot kapott. (Nehéz azonban elképzelni, hogy a türelmi idő lejártával bármilyen városi hatóság el tudta volna érni nagyszámú, több mint két évtizede újjáépített, folyamatosan karbantartott, lakott épület lebontását.) A kezdetben a rendezési akció keretében, viszonylag rövid időn belül megoldani óhajtott városfejlesztési célok (közművesítés, patakszabályozás, a vasúti kapcsolat javítása, középületek létesítése) kényszerűen önálló feladatokká váltak, későbbre maradtak.

A főutak szélesítése és a városközpont reprezentatív újjáalakítása végül szinte teljesen elmaradt.¹⁸⁸ A Petőfi Sándor és a Jókai Mór utcában néhány, az 1920–30-as években épült ház lépett csak vissza homlokzatával az akkor érvényes szabályozási vonalra, így alakult ki ezeknek az utaknak a helyenként előre-hátra ugró térfala. A Szent Bertalan templom köré tervezett árkádos beépítés csak a déli oldal egy rövid szakaszán valósult meg; a templommal szemben a régi városháza tömbjét ugyan kisajátították és lebontották, az ide tervezett monumentális városházépület azonban papíron maradt – a helye jelenleg is beépítetlen. A főter tervezett szabályozásából a délkeleti és délnyugati sarkánál található két tömb újjáépítése történt meg, az utóbbi azonban, az 1920-as módosításnak megfelelően, kultúrpalota helyett lakóházak foglalják el. A harmincas évekre a város főterének nemcsak alaprajza lett szabályosabb (a fenti változásoknak köszönhetően), de az újjáépítés során térfalai is egységesebb építészeti megjelenést és párkánymagasságot nyertek. A teret délről határoló, úgynevezett Három Rózsa-tömb elbontására nem került sor.

A tűzvész által legsúlyosabban érintett két zsákközös városrésznek – a mai Köztársaság, illetve Kékes terek körüli tömbök területének – a rendezése

---

188 *Deseő Dénes*: Gyöngyös r. t. város térképe, 1927. Hadtörténelmi Térképtár G. I. h. 231/1-a; Gyöngyös általános rendezési tervének előkészítő vizsgálata, 1957. VÁTI Dokumentációs Központ I. sz. 27-420-1.

az 1920-as évek végére jórészt megvalósult. Kiépült a mellékutcák tervezett hálózata (néhány szakasz csak az ötvenes évekre), korábban beépítetlen területek rendezésével alakult ki a Bugát Pál és a Köztársaság tér. A környező háztömbök beépítése, ha nem is az eredetileg tervezett szigorú tömbkörülépítéssel, de a korábnál jóval lazábban, jórészt beépítetlen tömbbelsőkkkel valósult meg. Ez a városi tanácsnak a kormánybiztossági beavatkozásokkal szemben, legalább is az itteni új építkezésekkel kapcsolatban fenntartott következetes engedélyezési gyakorlatát igazolja. A volt zsákközös területre szánt középületek közül a posta már 1929-ben, de az eredetileg tervezettől előző helyen, a vásárcsarnok (piac) csak a legutóbbi időben, viszont az 1917-ben kijelölt helyén épült fel. A tűzvész által érintett városterület legkirívóbb urbanizációs hiányosságokat mutató részeit tehát sikerült szanálni, modernizálni. Ennek oka azonban nem e hiányosságok kirívó jellege, hanem az itt rendezés alá kerülő felépítmények alacsony értéke és lakóik csekély érdekérvényesítő képessége volt: ők nemcsak a képviselő-testületben, de a sajtóban sem tudták érdemben hallatni a szavukat. A tűz által megkímélt zsákközös részek szanálására azonban nem került sor, ezen, ma már értékes városépítészeti örökségnek tekintett negyedeknek a kialakult városszerkezetet megőrző rehabilitációja, közművesítése 2009-ben kezdődött meg.

LUGOSI ANDRÁS

„SZTALIN FŐHERCEGE”

*Kohn báró vacsorái a Falk Miksa utcában a fajgyalázási törvény idején*¹

„Valaki megrágalmazhatta Josef K.-t, mert noha semmi rosszat sem tett, egy reggel letartóztatták.”² Ezzel a kedves olvasó által nyilván jól ismert mondattal kezdődik Franz Kafka, prágai zsidó írónak a modern bürokrácia útvesztőiről szóló kisregénye. Ami azonban tanulmányom szűkebben vett tárgyát, a zsidótörvények idején Budapesten élő és zsidónak minősülő Kohn báró³ fajgyalázási perét illeti, egészen biztos forrással rendelkezünk arról, hogy ezt az ügyet egy feljelentő levél indította el. Szerzője Kováts Antalnénak nevezte magát, és az V. ker. Falk Miksa u. 30-at adta meg lakhelyéül. A feljelentés tanúsága szerint ebben a házban zajlottak le azok a bizonyos vacsorák, amelyek a Kohn báró ellen indított büntetőpernek is alapját képezték. Mivel ilyen nevű egyén nem található sem az 1941-es

---

1 Az itt közölt dolgozat az ELTE BTK Történezművelődési és Nemzeti Kultúrpolitikai Intézetében Gyáni Gábor témavezető irányítása alatt *Modern város – magyar város – bűnös város. Az 1945 előtti Budapest tapasztalattörténete a térbeli fordulat perspektívájából* munkacímen készülő doktori disszertáció egyik fejezete.

2 *Kafka, Franz*: A per. Fordította: Szabó Ede. Európa, Budapest, 1986. (Európa Zsebkönyvek) 5. p.

3 Általam kreált álnév. A báró halálozási éve nem ismert, a kutatás jelenlegi állása szerint azt sem tudjuk, hogy túlélte-e a holokausztot. 110 évvel ezelőtt született, így azok az iratok, amelyek igazi nevét és egyéb személyes, illetve különleges adatait tartalmazzzák, az 1995. évi LXVI. törvény 24. § (1) értelmében Budapest Főváros Levéltárában bárki számára korlátozás nélkül hozzáférhetőek, továbbá az 1992. évi LXIII. törvény 32. § (3) b. pontjának megfelelően tudományos publikáció keretében nyilvánosságra is hozhatóak. Két okból azonban mégis az álnév használata mellett döntöttem. Egyrészt a báró magán- és szexuális életének ebben a tanulmányban részletesen elemzett fejezetei az ún. harmadik zsidótörvény diszkriminatív rendelkezéseinek következtében képeztek bizonyos, a BFL őrizetében fennmaradt korabeli köziratok tárgyát. Másrészt a 1992. évi LXIII. törvény 2. § 2. pontja a szexuális életre vonatkozó személyes adatokat különleges adatoknak minősíti. Úgy gondolom, hogy a minden legitimitást nélkülöző harmadik zsidótörvény következtében indult ún. fajgyalázási perek olyan mértékben sértették az egykori üldözöttek és szexuális partnereik intim szféráját, hogy kilitüket még a mai történeti elemzések sem hozhatják nyilvánosságra az érintettek és leszármazottaik személyiségi jogainak megsértése nélkül (vö. 1992. évi LXIII. törvény 4. §). Ezért a báró és partnere esetében alnevet használok, míg a feljelentők, a tanúk, a rendőrségi, ügyészségi, bírósági, stb. hivatalnokok esetében viszont közlöm az eredeti neveket. Ez utóbbinak nincs adatvédelmi akadály, másrészt a magyar felelősség tisztázásának hosszabb távú célja is megköveteli ezt.

népszámlálás,⁴ sem az 1945-ös népösszeírás⁵ e házra vonatkozó lakásívein, de nem lelhető fel az 1935-ös, az 1943-as és az 1944-es választási névjegyzék Falk Miksa u. 30. sz. alatt lakó választói között sem,⁶ ezért először azt a következtetést vontam le, hogy a feljelentő talán álnevet használhatott. Ezután összevettem a feljelentőlevél és a lakásívek írásképet, de nem találtam olyan lakásívet, amelynek kitöltője a kézírás alapján azonosítható lett volna az álneven írt levél szerzőjével. Számolni kellett persze azzal a lehetőséggel is, hogy amennyiben a feljelentő ténylegesen a Falk Miksa u. 30. sz. alatt lakott, akkor feltehetőleg sem 1941-ben, sem 1945-ben nem ő töltötte ki a lakásívet, hanem mindkét alkalommal családjának valamely másik tagja. De sokkal valószínűbbnek tűnt az, hogy a levél írója valójában nem ebben a házban lakott, hanem valahol a közelben. Magam is meglepődtem azonban, amikor Kovács Antalné, szül. Szlovák Margit háztartásbelit, Kovács Antal sofőr feleségét megtaláltam a Kohn báró által látogatott épülettel szemközti Falk Miksa u. 19. sz. ház választói között.⁷

A magyar közvélemény ma is meglehetősen megosztott az 1938–1945 közötti zsidóüldözések és a német megszállás utáni holokauszt miatt felvetődő magyar felelősség problémájával kapcsolatban. Az a nézet, hogy a magyar zsidóság tragédiájáért, ami természetesen a magyar nemzet tragédiája is egyben, inkább a németek a felelősek, még azok között is meglehetősen elterjedt, akiket

-
- 4 Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) IV.1419.j Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának iratai. Az 1941. évi népszámlálás budapesti felvételi és feldolgozási iratainak gyűjteménye. 334/I. számlálójárás (a továbbiakban: szlj.) V. Falk Miksa u. 30. 1–12; 14–25. ssz. lakásívek
  - 5 BFL IV.1419.n Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának iratai. Az 1945. évi budapesti népösszeírás felvételi és feldolgozási iratainak gyűjteménye. 334/I. szlj. V. Juhász Andor u. 30. 1–23. ssz. lakásívek
  - 6 BFL IV.1405 Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottsága Központi Választmányának iratai. 1935-ös választási névjegyzék (a továbbiakban: vál. névj.) 78. szavazókör (a továbbiakban: szk.), V. Falk Miksa u. 30.; 1943-as vál. névj. 78/a. szk. V. Falk Miksa u. 30.; 1944-es vál. névj. 78/a. szk. V. Juhász Andor u. 30.
  - 7 BFL IV.1405. 1943-as vál. névj. 79/a. szk. V. Falk Miksa u. 19., 1944-es vál. névj. 79/a. szk. V. Juhász Andor u. 19. A továbbiakban, amikor a feljelentőlevél írójáról, kis túlzással az ecóí értelemben vett mintaszerzőről lesz szó, akkor nevét mindig a levélben szereplő „álnévi” alaknak megfelelően ts-sel írom. Amikor azonban az ecóí értelemben vett empirikus szerzőre, azaz az egykoron a Falk Miksa u. 19. sz. alatt lakó házmesternére irányítjuk figyelmünket, akkor a választási névjegyzékben és a népszámlálási lakásíveken található, kétségkívül slamosabb, cs-vel írt névváltozatot fogom használni. Vö. *Eco, Umberto*: Hat séta a fikció erdejében. Fordította: Schéry András–Gy. Horváth László. Európa, Budapest, 1995. Különösen: 20–39. p.

őszintén megrendít a kb. 550 ezer magyar zsidó⁸ meggyilkolása, és távol áll tőlük a holokauszt-tagadás bármely formája. Azt a történeti elképzelést is hasonlóképpen széles konszenzus övezi, amely szerint a 20. századi magyar történelem során a mindenkori megszállók és kollaboránsaik által okozott szenvedéseket már-már rendszerek felett átvélő módon mindig tovább súlyosbította a lakosság által meglehetősen széles körben gyakorolt feljelentőlevél-írás szokása és gyakorlata. 1926-ban Kosztolányi pl. így írt az 1919-es kommün bukása utáni időszakról: „Napról napra zuhant a korona. Az emberek nyomott kedéllyel, ugrásra készen figyelték szomszédaikat. Névtelen leveleket irkáltak egymásról. Azok, akik azelőtt áttaláltak volna elismerni barátaikról, hogy »jó kommunisták«, most a hatóságok előtt gyorsan és készségesen nyújtották át nekik a régóta megtagadott, hivatalos elismerést.”⁹ A történetírás mind ez ideig azonban nem nagyon törekedett arra, hogy a feljelentés kultúrájára való általános hivatkozásokon túl a maga konkrétságában is vizsgálat alá vonja ezt a jelenséget. A magyar felelősség felvetése jogosságának alátámasztására, valamint annak érdekében, hogy egy konkrét példa segítségével megpróbáljuk kiemelni a feljelentés kultúrájának historikumát abból a „játékony” karkai homályból, amely az elmúlt évszázadban szövéődött körülötte, érdemes teljes terjedelemben idézni Kovács Antalné feljelentő levelét, amelyet 1942. augusztus 20-án láttak el a bűnügyi iktató érkeztető pecsétjével.

„Igen tisztelt Főfelügyelő úr!

Tudom, hogy nem [a] reszortjába tartozik ez a dolog, de meg kell írnom[.] [Én Önt személyesen ismerem[, de] ezt szóval kellemetlen letárgyalni! Elnézést kérek[, mert pengőval írok s közismerten úri discretioját kérem *ez ügyben is* [Kovács Antalné kiemelése – L. A.!] Lakik e házban egy magányos zsidó nő[,]¹⁰ kit látásból évek óta ismerek (tehát semmi ellenségesked[é]sről nincsen szó!) Szóval Stein Margitnak hívják[,] tán 50 éves,¹¹ 2 szobás mellékhelyiséges lakást tart a földszinten kizár[ó]lag szerelmi célra, telefonja titkos lehet[,] mert van az is[,]

8 Karsai László: Holokauszt. Pannonica, h. n. 2001. 15. p. (A továbbiakban Karsai, 2001.)

9 Kosztolányi Dezső: Édes Anna. Regény. A sorozatot szerkeszti és a szöveget gondozta: Fráter Zoltán. Európa, Budapest, 2008. (Kosztolányi Dezső Művei) 85. p.

10 Az eredeti irat számos piros ceruzás aláhúzást tartalmaz, amelyek egy Konrád nevű rendőrtisztviselőtől származnak. Ezeket jelöltem én is aláhúzással ebben az átiratban. A szögletes zárójelekben az én – szándékaim szerint a levél szövegének megértését segítő – értelmező kiegészítéseim találhatók.

11 Kovács Antalné nem téved, Stein Margit 1943-ban 49 éves volt. Vö. BFL IV.1419.j 334/I. szlj. V. Falk Miksa u. 30. 2. ssz. lakásív

de nincsen a könyvben,¹² hát kérem a kapu alatt is van bejárata és éjjel[-]nappal férfiak nőkkel idejárnak, rémes dolog ez[,] mert a rollón át látni mindent, hát a házmaster és felesége mindent tudna[,] mert a telefont sokszor látni az ablakban s ők kezelik. A cselédje leánya mint lakó van bejelentve.

Tessék utánna nézni[,] olyan sürgés[-]forgás van ott[,] holott a nő a strandon van [-] hogy lehet ez? Főleg du. és éjjel.

Valami báró Kohn vörös zsidó (Béla) is felviszi a keresztény barátnőjét a Szigeti bárból[,] Hanna nevű. Tessék megnézni száz % igaz[,] [E]z egy barlang a cseléd és [a] házmasterné közreműködésével. A zsidó nő azért meri[,] mert valamikor az Illek csinos főkap fia barátnője volt[,]¹³ s jó összeköttetéssel bír[,] hallok. Főfelügyelő úr[,] én ezt Önnek úgy írom[,] tegyen ahogy jónak látja[,] [E] ház gondnokával is közlöm bizonyos formában.

A nőnek telefon[á]lni[!] Telefonálni tessék hasonló értelemben, meglepő eredménye lesz!

E lakásra igényt nem tartok[,] de ma nem ez a világ van[,] hogy ilyen dolgokat nyugodtan nézzek.

Üdvözetlem Főfelügyelő urnak,

Kováts Antalné
Bp. Falk Miksa utca 30.¹⁴

Két nappal később, 1942. augusztus 22-én a detektív csoport a következő utasítást kapta: „Hosszabb megfigyelés után részletesen puhatolandó a tényállás. A zsidó nő ellen – esetleg a házmaster és a cseléd ellen is – mint bűnsegédek ellen – kerítés büntetvére (1935:XX. tc.) vonatkozóan keresünk adatokat. A vörös zsidó Kohnt lehetőleg tetten kellene kapni a fajgyalázáson. Ez esetben

---

12 A feljelentő állítása megfelel a valóságnak, mert Stein Margit neve valóban nem található meg az 1943-as budapesti telefonkönyvben. Vö. A budapesti egységes hálózat (Budapest és környéke) betűrendes távbeszélő névsora. Hivatalos kiadás. M. Kir. Postaigazgatóság, [Budapest], 1943.

13 Az 1935-ös választási névjegyzék V. Falk Miksa u. 30. sz. alatti választói között valóban szerepel dr. Illek Árpád banktisztviselő, arról azonban nem rendelkezünk adatokkal, hogy az ő apja, Illek Alajos valóban főkapitány volt-e, utaljon ez a megnevezés bármilyen foglalkozásra is. Az a körülmény, miszerint a választási névjegyzékben szereplő banktisztviselő 12 évvel fiatalabb volt Stein Margitnál, erősen kétségesé teszi azt, hogy a feljelentő által kész tényként kezelt nexus valóban fennállt. Vö. BFL IV.1405. 1935-ös vál. névj. 78. szk.

14 BFL VII.5.c A Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék peres iratai. 1882/1943. Báró Kohn András Béla (általam kreált álnév) fajgyalázási pere

a fajgyalázásra vonatkozó adatokat külön jelentésbe kell majd foglalni.”¹⁵ Az utasítást a detektív csoport részéről az a Konrád szignózta, akitől a piros ceruzás aláírások is származnak Kovátsné levelében. Ezután valóban három hónapig tartó megfigyelés következett, s mielőtt december 4-én a rendőrség sort kerített volna Kohn bárónak, mint gyanúsítottnak a kihallgatására, N. Marton János és Sebestyén Árpád detektívek egy november 25-én kelt jelentésben foglalták össze a nyomozás sovány eredményeit.

„A ház lakóinak körében folytatott bizalmas puhatolásom során azon értesülést nyertem, hogy Stein Margit lakásán valóban sokan fordulnak meg: nők és férfiak vegyesen, azonban azt, hogy a lakásban tulajdonképpen mi történik, senki sem tudja, valamint azt sem, hogy Stein Margit tulajdonképpen mivel foglalkozik. *A lakásnak két bejárata van: az egyik az udvarban, míg a másik a kapu alatt, így a házbeliek nem láthatják azt, hogy mikor ki érkezik a lakásba, illetve mikor távoznak onnan el.*

A kérdéses lakást több ízben megfigyeltem, azonban a figyelés egyrészt a két bejárat miatt, másrészt mert a házmester jó viszonyban van Stein Margittal s amennyiben az udvarban folytattam figyelést, ott tartózkodásom feltűnővé vált, különösebb eredményre nem vezethetett. Annyit mégis sikerült megállapítanom, hogy esténként az udvarra nyíló ebédlőben 4-5 személyből álló társaság szokott összejönni, akik között, az ablakon betekintve Kohn bárót is felismertem. A lakás többi helyisége sötét szokott lenni, így oda betekintésem nem sikerült, azonban feltételezhető az, hogy a társaság tagjai közül, az ebédlővel szomszédos helyiségbe, közönség céljából bármikor visszavonulhatott bárki, [Az én kiemelésem. – L. A.] de tettenérés a fenti körülmények között nem lehetséges.”¹⁶

1. Fajvédelem, várostörténet, térbeli fordulat

A magyarországi zsidóüldözések történetének kutatásában a zsidótörvények rendelkezéseinek végrehajtása régóta kiemelt témának számít, de a hazai történetírás mind ez ideig szinte teljes mértékben a második zsidótörvényben meghatározott diszkriminatív intézkedések végrehajtására koncentrált, ahogy a nemzetközi kutatás érdeklődésének középpontjában is a zsidók gazdasági életből való kiszorítása, illetve vagonukból való kismemzítése állt. Nem is

---

15 Uo.

16 N. Marton János és Sebestyén Árpád detektívek jelentése, 1942. november 25. Ld. BFL VII.5.c 1882/1943.

olyan régen még a korszak szakértő történészei részéről is elhangzott olyan vélemény az elektronikus médiában, miszerint a harmadik zsidótörvény és benne a fajgyalázásról és annak szankcionálásáról szóló 15. § ugyan a huszadik századi magyar történelem egyik legnagyobb szégyene, de a törvényhozóknak ez a bűne nagyrészt szimbolikus maradt, mert fajgyalázási perek Magyarországon nem nagyon voltak.

„**Műsorvezető:** Büntetőjogi szankció is megjelenik az Ön által említett ténynél, például mikor egy keresztény férfi zsidó nővel hál vagy házasodik, öt évig terjedő börtönbüntetés házasság esetén. Tehát, ez elképesztő, hogy büntetőjogi szankciók is belépnek egy magánjogi kapcsolatba.

Zinner Tibor: Ez így van, de meg kell, hogy mondjam, lehúztam tíz évet Budapest Főváros Levéltárában, és hát a Horthy-korszak magyar királyi büntető ítélezését és a büntető törvényszék¹⁷ anyagát elég jól ismerem – én ilyen perrel nem találkoztam.

Műsorvezető: Tehát nem volt ilyen per akkor?

Zinner Tibor: Lehet, hogy volt, ez nem azt jelenti, hogy nem volt, de én magam ezekkel a perekkel nem, annál több kormányzósértés[sel] és egyéb ügygel, de ezekkel nem találkoztam.

Szita Szabolcs: Meg újságba olyan szenzáció szinten, hogy feltételezhető, vagy úgy tudják, hogy az illetőnek a keresztény szolgálólánnyal van viszonya. Szóval azért igyekeztek ilyen kis rágalmozást, de ahhoz képest, hogy a német városokban visszaállították a középkori pengellért, hogy kopaszra nyírva a nőket kirakták ketrecbe és így tovább, ahhoz képest itt egész finom volt a magyar megoldás a harmadik zsidótörvénnyel kapcsolatban. De akkor is azt mondhatjuk, hogy aljas és szégyellnivaló dolog.”¹⁸

Aligha vitatható, hogy a zsidótörvények elfogadása egyszerre volt szimbolikus és gyakorlati kezdete a magyar történelem talán legsötétebb korszakának, amely 1963-ig bizonyosan, de egyes értelmezések szerint egészen a hatvanas évek végéig tartott. Ugyanakkor fel kell hívni arra a figyelmet, hogy Zinner

---

17 Pontos neve: Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék. Történetünk idején a fővárosi büntető igazságszolgáltatás rendszerében az elsőfokú bíróság szerepét tölti be. Minden budapesti fajgyalázási ügyet itt kezdtek tárgyalni. Fellebbezés esetén az ügyek a Budapesti Királyi Ítéletábrára kerültek, és itt születtek meg azok a másodfokú ítéletek, amelyek már kihirdetésük pillanatában jogerőre emelkedtek. Ha a vád és/vagy a védelem véleménye szerint a Törvényszék és/vagy az Ítéletábra eljárásjogi hibát vétett, akkor még volt lehetőség a Magyar Királyi Kúriához fordulni jogorvoslatért.

18 http://www.hirtv.hu/?tPath=/view/videoview&videoview_id=5879. HírTv Ősök tere 2008. 04. 22. 21:44–22:55 perc – Utolsó letöltés: 2008. 11. 27.

és Szita véleményével ellentétben a harmadik zsidótörvény, az ún. fajvédelmi törvény rendelkezései egyáltalán nem maradtak papíron. Mind az öt fajvédelmi intézkedés – a házasságkötés előtti kötelező orvosi vizsgálata, a házasság valamelyik házafél elmebetegsége esetén való megtámadhatóságának könnyítése, a házassági kölcsön intézménye (persze szigorúan csak keresztények részére), a zsidónak és nem zsidónak minősülő személyek közötti házasságkötés tilalma, végül második körben a zsidó férfiak és keresztény nők közötti szexuális kapcsolatok fajgyalázzássá minősítése és annak szankcionálása – egészen a második világháború végéig alapvetően meghatározta a magyarországi hétköznapokat.

Úgy vélem, hogy a történettudomány hagyományos iskoláinak viszonylagos érdektelenségével szemben az a történetírói irányzat, amelyet a francia történetírásban a politikum társadalomtörténetének neveznek,¹⁹ éppen az ilyen jellegű konfliktusok iránt érdeklődik, amelyek a fajvédelmi törvény hatályba lépése után ebben a politikum, a közigazgatás, az igazságszolgáltatás és a mindennapok négyes határának mentén kirajzolódó szférában is lezajlottak. Ezért tanulmányomban arra kívánok kísérletet tenni, hogy a kutatás spektrumát kiterjesszem a harmadik zsidótörvényre, különös tekintettel a zsidók és keresztények közötti szexuális érintkezés tilalmának problémájára, beleértve az ellenőrzés és a szankcionálás kérdését is. Írásom alapját Kohn báró 1943-as fajgyalázzási perének iratai képezik, amelyet a fővárosi levéltár büntetőtörvénytársasági fondjában – Zinner állításával ellentétben – tömegesen fennmaradt hasonló típusú ügyek közül választottam intenzív tanulmányozás tárgyául. A jogi antropológia²⁰ módszereinek felhasználásával próbálom megkibontani Kohn báró büntetőügyének mikrotörténeti elemzését. Ez a mikroszintű vizsgálat, ahogy az látható lesz majd, a városi tér problémájának vizsgálatához vezet el bennünket, ami szükségessé teszi azt is, hogy röviden kitérjünk az angolszász várostörténetírásban végbement térbeli fordulat azon belátásaira, amelyekre elemzésem során messzemenőikig támaszkodni kívánok.

---

19 *Le Goff, Jacques*: Visszatérések a francia történetírásban. Fordította: Kozma György. In: BUKSz 12. (2000) 2. (Nyár) sz. 192–193. p.

20 A jogi antropológiai megközelítéshez ld. *Cerutti, Simona*: Norma és gyakorlat, avagy szembeállítások jogosságáról. In: *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Szerk.: Czoch Gábor – Sonkoly Gábor. Csokonai, Debrecen, [2000.] 151–168. p., *Mátay Mónika*: Törvénytársasági játsszámok. Válás Debrecenben. Csokonai, Debrecen, 2006., *Thomas Kuehn*: *Law, Family & Women. Toward a Legal Anthropology of Renaissance Italy*. The University of Chicago Press, Chicago–London, 1991., *Cerutti, Simona*: *Giustizia sommaria. Pratiche e ideali di giustizia in una società di Ancien Régime (Torino XVIII secolo)*. Feltrinelli, Milano, 2003.

Ez az eljárás, azt gondolom, számos elméleti és történeti szempontból fontos kérdést vet fel. Miképpen tudta ellenőrizni a hatalom a városi teret és annak használóit a német megszállás előtt, amikor még kísérletet sem tettek zsidók és keresztények területi elkülönítésére? Ebben a nyitott városi térben hogyan jöttek létre határok zsidók és keresztények között? Milyenek voltak ezek a határok? Láthatatlan, belső, szubjektív/személyes vagy látható, külső, objektív, azaz a nyilvános térben tárgyiasult határok?²¹ Milyen hatalmi mechanizmusok révén ellenőrizték ezeket a határokat? Az üldözött zsidó férfiak és potenciális keresztény szexuális partnereik hogyan találhattak rajtuk réseket? Miképpen tudtak ezeken a réseken áthatolni, illetve a hatalom hogyan tudta ezt megakadályozni, próbálkozásait leleplezni és szankcionálni, s a vádlottak milyen védekező mechanizmusok révén tudtak kibújni a büntetőjogi következmények alól? Segítőeszközül szolgálhatnak-e a térbeli fordulat belátásai a holokausztt és a zsidóüldözések történeti kutatásában, illetve képesek-e annak megújítására? A fajgyalázási perek vizsgálata hozzájárulhat-e a térbeli fordulat szemléletének megerősödéséhez? Végül ez az új térbeli megközelítés módosíthatja vagy megváltoztathatja-e az üldöz(tet)és-korabeli Budapest keresztény és zsidó társadalmának viszonyáról alkotott történeti felfogásunkat? E kérdések tárgyalását megelőzően azonban történetünk elbeszélését a harmadik zsidótörvény parlamenti vitájának, illetve elfogadásának, valamint a fajgyalázás nemzetiszocialista eszméjének vizsgálatával kell folytatnunk.

A fajvédelmi törvény tervezetét – ahogyan hivatalosan nevezték, a házassági törvény kiegészítéséről és módosításáról szóló törvényjavaslatot – 1941. június 11-én nyújtotta be a parlamentnek Radocsay László, a Bárdossy-kormány igazságügyi minisztere.²² Radocsay Teleki Pál miniszterelnöksége idején, 1939. november 9-én került a tárca élére, majd a kormányfő 1941. április 3-i öngyilkossága után, a Bárdossy László és a Kállay Miklós által vezetett kormányokban is megtartotta posztját egészen a német megszállásig, amikor ő is távozni kényszerült hivatalából. A törvényelőkészítési munkálatok már Teleki hivatali idejében is nagy erővel folytak, ezért volt lehetséges, hogy Bárdossy kinevezése után alig több mint két hónappal már a képviselőház asztalán feküdt

---

21 Ezekre az egyszerű, de annál hasznosabb megkülönböztetésekre Simon Gunn irányította rá a figyelmet az Urban History Group 2008. évi, *Urban Boundaries and Margins* címmel Nottinghamban tartott éves konferenciáján, a *Contested Boundaries* szekcióban elhangzott előadások utáni vitában.

22 Az 1939. évi június 10-re hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. 10. köt. 17. p. (A továbbiakban: OKN)

a törvény tervezete, és június 30-án az alsóházban meg is kezdődött annak vitája. Mivel nem tekinthető közismertnek, érdemes idézni viszonylag hosszabban, hogy mivel is indokolta a kormány a törvény megalkotását: „Ez a törvényjavaslat elsősorban Magyarország népesedésének mennyiségi és minőségi javítását kívánja előmozdítani, amennyire ez – közegészségügyünk mai állása mellett – a házassági jog keretében megvalósítható. E mellett nagyobb figyelmet kíván fordítani a házastárs egészségére is. Az említett célok érdekében 1. kötelezővé kívánja tenni házasságkötés előtt a házastárs orvosi vizsgálatát, 2. házassági kölcsönt kíván biztosítani az arra szoruló egészséges házastársaknak, 3. bizonyos kóros állapotokra tekintettel továbbfejleszti a házasság megtámadására és felbontására vonatkozó rendelkezéseket, valamint 4. házasságkötési tilalmat tervez a nemzet szempontjából nemkívánatos vérkeveredés meggátlására.

A népesedés visszaesésének egyfelől a születések kevesbedése, másfelől az erős halandóság az oka.

A gyermekáldás elmaradása részint a szándékosságra, a fogamzás megakadályozására vezethető vissza, részint azonban szándékosság nélkül, a szülők valamelyikének fogyatékosága vagy betegsége következtében áll elő. A megkötött házasságoknak átlagosan 10%-a gyermektelen s ebben különösen a nemibetegségeknek van nagy szerepe. A magtalanságot az esetek mintegy 70%-ában kankós megbetegedések idézik elő, a halvaszületéseknek mintegy 40%-a, a koraszüléseknek mintegy 34%-a szifilisz eredménye. Magyarországnak trianoni területén évente mintegy 30.000 születés marad el nemibetegségek miatt.

Az erős halandóság jelentékeny részben szintén a nemibetegségeknek tulajdonítható: a halálesetek jelentékeny része olyan szervek bántalmaiból ered (elme-, szív-, vesebajok stb.), amelyeket a szifilisz szokott megtámadni. A nemibetegségek mellett hazánkban még különösen a gümőkór az a betegség, amely tömeges halálozást okoz.

A gümőkór és a nemibetegségek, ha még fertőzők, megfertőzhetik a házastársat és a méhen át a leszármazót is, ekképp öröklés és családi érintkezés útján is előidézői olyan betegségeknek vagy betegségekre hajlamos állapotoknak, amelyek magtalanságot vagy korai halált okozhatnak, vagy a népesség minőségi romlására vezetnek.

A nemibetegségeknek a házasság szempontjából való jelentőségét mutatja az, hogy orvosi adatgyűjtés szerint hazánkban a nemibetegek 34%-a házas volt, a nők nemi baját pedig 29.7%-ban a férj idézte elő.²²³

---

23 Az 1941. évi XV. törvénycikk indoklása. Általános indoklás. In: Corpus Juris Hungarici CD. Szerk.: Pomogyi László. KJK–Kerszöv, Budapest, 2000. (A továbbiakban: CJH CD)

A fajvédelmi törvény célja tehát az volt, hogy közegészségügyi rendelkezések sorát vezesse be a magyar házassági jogba. Ki kívánta zárni a házasulók köréből a nemi betegségekből és az elmebetegségben szenvedőket, valamint véget akart vetni annak az 1895 szeptembere óta fennálló állapotnak, amely zsidó és keresztény házasságok számára is teljes mértékben szabaddá tette a polgári házasságkötést. Persze egyáltalán nem a házasság intézményének kérdéséről volt szó elsősorban, hanem a népszaporulat problémájáról. Az első intézkedés a népesség mennyiségi növekedését, a második és a harmadik pedig „minőségi feljavítását” szolgálta volna a kormány, és az őt támogató parlamenti többség elképzelései szerint. Mivel ezek a javaslatok eszmeileg messzemenőig a nemzetiszocialista fajelmélet talaján állnak, ezért érdemes felhívni arra a figyelmet, hogy az 1939-es választásokon komoly sikert elért Nyilaskeresztes Párt képviselői nem képezték részét ennek a többségnek, bár ellenzékéből nagy lelkesedéssel üdvözölték a fajvédelmi törvényt. Maróthy Károly, aki a harmadik zsidótörvény alsóházi vitájában a párt vezérszónoka volt, a következőképpen foglalt állást július 1-én elhangzott beszédében: „T. Képviselőház! Egyedül és kizárólag az elkülönítés, a kitelepítés, az Európából való kitelepítés lehet a zsidókérdés végleges megoldása. Addig is azonban, amíg ez bekövetkezik, természetesen gazdasági, politikai, társadalmi, kulturális teljes elkülönítést követelünk a zsidósággal szemben. Ghetót követelünk a zsidóság számára, jogi ghetót és tényleges gettót követelünk, *(Úgy van! Úgy van! Taps a szélsőbaloldalon.)* hogy az asszimilációnak még az árnyéka és az ábrándja is végleg és tökéletesen megszűnjék már ebben az országban.”²⁴ Ugyanakkor bírálták a kormányt egyebek mellett azért, mert a benyújtott törvényjavaslat a házasságkötés tilalma mellett nem tiltotta a zsidók és keresztények közötti házasságot kívüli szexuális kapcsolatokat.²⁵

Valóban, az eredetileg benyújtott törvényjavaslat nem tartalmazta még azt a fajgyalázási paragrafust, ami alapján később szűkebb történetünk főhőse, Kohn báró ellen is eljárás indult. Azonban nem az ellenzéki nyilasok kritikájának volt köszönhető, hogy a parlament által második olvasatban is elfogadott és 1941. október 10-én hatályba lépett törvény²⁶ végleges változatába már ez a büntetőrendelkezés is bekerült. Ez a 9. § rendelkezései miatt az alsó- és a felsőház között kirobbant vitának, és paradox módon a felsőház, s főként az egyházak képviselői jobbító szándékainak volt a következménye. Ez a paragrafus ugyanis, amely megtiltotta a zsidók és a keresztények közötti polgári házasságot, nem vette

---

24 OKN 10. köt. 356. p.

25 Uo. 360. p.

26 70.000/1941 IM sz. rendelet 17. § Vö. CJH CD

át az ún. második zsidótörvény 1. §-ában lefektetett szabályozást a zsidónak, illetve nem zsidónak minősülés kritériumrendszerét illetően, hanem új szabályozást vezetett be. Bár annak meghatározásában, hogy ki minősül zsidónak nem tért el alapvetően az előző szabályozástól, hiszen ezúttal is két zsidó nagyszülő létét tekintették fő demarkációs kritériumnak zsidók és keresztények szétválasztása tekintetében. Teljes egészében elmaradt ugyanakkor a második zsidótörvény 1. §-ának 2. bekezdésében még megtalálható kivételek hosszú felsorolása. „A jelen § alkalmazásában zsidó az, akinek legalább két nagyszülője az izraelita hitfelekezet tagjaként született, úgyszintén – tekintet nélkül származására – az, aki az izraelita hitfelekezet tagja. Az, akinek két nagyszülője született az izraelita hitfelekezet tagjaként, nem esik a zsidókkal egy tekintet alá, ha ő maga keresztény hitfelekezet tagjaként született és az is maradt, s e mellett mind a két szülője házasságkötésük idejében keresztény hitfelekezet tagja volt. Az ilyen személynek azonban nemcsak zsidóval, hanem olyan nem zsidóval is tilos házasságot kötnie, akinek egy vagy két nagyszülője az izraelita hitfelekezet tagjaként született.”²⁷

A Képviselőházi Napló tanúsága szerint Bocsáry Kálmán képviselő, aki a törvényjavaslatnak a miniszter által felkért előadója volt az alsóházban, beszédének azt a részét, amelyben a két zsidótörvény ugyanazon kérdésben megfogalmazott eltérő szabályozásainak viszonyát taglalta sűrű közbekiabálások kísérték: „T. Ház! Kétségtelen, hogy jogrendszerünkben a törvényjavaslat törvényerőre emelkedése után a zsidónak többféle fogalma fog élni, (Maróthy Károly: Ez baj!) és pedig egyrészt a második zsidótörvény (Maróthy Károly: Ez hiba!) és másrészt a most előterjesztett törvényjavaslat keretében. (Maróthy Károly: A végén senki sem tudja, ki a zsidó!) Az indoklás azonban világosan megmondja, hogy az igazságügyminiszter úr ezzel a törvényjavaslattal kizárólag csak a vérkeveredésnek, tehát a biológiai nemzetvédelemnek területén fennálló kérdést kívánja a házassági törvény keretében megoldani. Ennek folytán nem az egész zsidókérdés összetett problémáját tűzte ki a szabályozás céljaként. (Maróthy Károly: Ez nem jó!) Azonban meggyőződésem, t. Ház, hogy ennek ellenére a második zsidótörvény által szabályozott életviszonyok tekintetében is meglesz a hatása ennek a törvényjavaslatnak és pedig azért, mert faji alapra helyezvén a zsidóság fogalmát, mindazokban a kérdésekben, amelyek ma még nyíltak, és amelyeknél vitára adhat alkalmat a második zsidótörvény értelmezése, hatóságaink is a zsidó fogalmát ezen a faji alapon próbálják megalkotni. (Maróthy Károly:

---

27 Vö. Az 1941. évi XV. törvénycikk a házassági jogról szóló 1894:XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről. (A továbbiakban: 1941. évi XV. törvénycikk) 9. §. In: CJH CD

Helyes! Nem lehet többé visszatáncolni!) Ennek folytán közvetett hatásában ezen a vonalon is érvényesülni fog a törvényjavaslat előnye és felfogása. (Rassay Károly: Ez pontosan ellenkezik azzal, ami az indoklásban van! – Maróthy Károly: Nem! Azt mondja, hogy mi lesz majd a jövőben!)”²⁸ Tehát mind a törvény szövegében olvasható rendelkezések, mind a törvényjavaslat képviselőházi előadójának expozéja szerint a zsidónak minősülés új kritériumai csak és kizárólag a harmadik zsidótörvényben szabályozott fajvédelmi rendelkezések szempontjából lettek volna érvényesek, minden más esetben a második zsidótörvény maradt volna az irányadó. Bocsáry Kálmán képviselő úr azonban elég határozott formában juttatta kifejezésre azt a reményét, hogy a hatóságok egyre inkább a harmadik zsidótörvény 9. §-ának rendelkezéseit fogják figyelembe venni. Ez így is történt. Először a honvédelemről és az első világháborús elismerések törvényi szabályozásának módosításáról szóló 1942. évi XIV. törvénycikk 3. §-ának (3) bekezdése rendelkezett úgy, hogy a jogszabály szempontjából azt kell zsidónak tekinteni, aki a harmadik zsidótörvény szempontjából annak tekintendő, majd a nem zsidó származás igazolásáról szóló 3.400/1944.IM. sz. rendelet 5. §-a univerzális jelleggel is megállapította, hogy abban a kérdésben, hogy ki minősül jogi értelemben zsidónak vagy nem zsidónak, a fent említett 1942-es törvény előírásai az irányadók. Ha a korszak ismert statisztikusának, Kovács Alajosnak a számításaiból indulunk ki, akkor megállapíthatjuk, hogy Bocsáry képviselő úr reményeinek valóra válásával a Budapesten élő kb. 15 ezer zsidó származású, de a második zsidótörvény szerint jogilag nem zsidónak számító keresztény közül akár a 13 ezret is megközelíthette azoknak a száma, akik a harmadik zsidótörvény rendelkezései következtében szintén jogfosztottá váltak.²⁹

A Felsőház azonban kísérletet tett arra, hogy megváltoztassa a Képviselőház által elfogadott törvény 9. §-át. Ha kezdeményezésük sikerrel jár, akkor ez az imént említett szám valamennyivel csökkenhetett volna. A július 18-i plenáris ülésen 77 szavazattal 50 ellenében úgy módosították a vitatott paragrafust, hogy azok a személyek, akiknek két zsidó nagyszülőjük van, akkor nem esnek a zsidókkal egy tekintet alá, ha valamely keresztény felekezet tagjaiként jöttek a világra, illetve

---

28 OKN 10. köt. 352. p.

29 *Dolányi Kovács Alajos*: A keresztény vallású, de zsidó származású népesség a népszámlálás szerint. In: Magyar Statisztikai Szemle 22. (1944) 4–5. sz. 100. p. (A továbbiakban *Dolányi Kovács*, 1944.) Ennek a számnak a nagyságát azonban nagymértékben befolyásolja az a körülmény, hogy a fővárosban élő, két zsidó nagyszülővel rendelkező 6132 keresztény közül mennyire becsüljük azoknak a számát, akik a harmadik zsidótörvény 9. §-a értelmében is nem zsidónak minősültek.

ha 7. életévük betöltése előtt valamely keresztény hitfelekezet tagjaivá váltak. Értelemszerűen kivették a szövegből azt a külön kitéltet is, hogy mindez csak abban az esetben illeti meg őket, ha szüleik már a házasságkötésük idején is valamely keresztény hitfelekezet tagjai voltak.³⁰ Érdemes megjegyezni azt is, hogy a Felsőház az így módosított törvényjavaslatot is csak nagyon szűk többséggel, 65 szavazattal 53 ellenében fogadta el.³¹ Ezután a Felsőház a megváltoztatott törvényt alkotmányos hozzájárulás céljából visszaküldte a Képviselőháznak, de még mielőtt annak plenáris ülése elé került volna, összeült a két ház igazságügyi és közjogi bizottsága a felmerült nézetkülönbségek tisztázása, egy együttes jelentés elfogadása és a két ház plenáris ülése elé terjesztése céljából. 1941. július 23-án azt javasolták az alsóháznak, hogy vegyék ki a törvény 9. §-ának szövegéből a Felsőház által eszközölt módosításokat, és váltsák fel azzal a rendelkezéssel, hogy az igazságügyi miniszter „különös méltánylást érdemlő okból kivételesen felmentést adhat” a házasságkötési tilalom alól a két zsidó nagyszülővel rendelkező, jogilag zsidónak minősülő keresztényeknek, amennyiben keresztény felekezet tagjaiként születtek vagy 7. életévük betöltését megelőzően megkeresztelkedtek. Továbbá a fajvédelem hatékonyságának növelése érdekében beiktattak egy új paragrafust, amely a házasságkötés tilalmát a zsidó férfiak és a keresztény nők közötti házasságon kívüli szexuális kapcsolat tilalmával egészítette ki.³² A Képviselőház által július 25-én újfent jóváhagyott fajvédelmi törvény immáron végső változatának 15. §-a kimondta, hogy fajgyalázás vétségét követi el és 3 évig terjedő fogházzal büntetendő az a zsidó, aki magyar honos, tisztességes, nem zsidó nővel házasságon kívül, nemileg közösül vagy öt nemi közösülés céljára a maga vagy más zsidó részére megszerez, vagy megszerezni törekszik.³³ „A cselekmény büntett és büntetése öt évig terjedhető börtön, hivatalvesztés és a politikai jogok gyakorlásának felfüggesztése, ha a tettes

1. a cselekményt csalárdsággal, erőszakkal vagy fenyegetéssel követte el,

2. a cselekményt hozzátartozója ellen vagy nevelés, tanítás vagy felügyelet végett reábizott vagy neki alárendelt személy ellen követte el,

---

30 Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés Felsőházának Naplója 2. köt. Budapest, 1942. 303. p., Az 1939. évi június 10-ére összehívott Országgyűlés Képviselőházának Irományai 6. köt. Budapest, 1941. 540. sz. 552–554. p. (A továbbiakban: OKI)

31 *Hanebrink, Paul A.*: In Defense of Christian Hungary. Religion, Nationalism, and Antisemitism, 1890–1944. Cornell University Press, Ithaca–London, 2006. 171. p.

32 OKI 6. köt. 543. sz. 563–564. p.

33 OKN 10. köt. 496. p.

3. a cselekményt akkor követte el, amidőn a nő életének huszonegyedik évét még nem töltötte be,

4. a cselekményt annak ellenére követte el, hogy ilyen vétség miatt megbüntették és büntetésének kiállása óta tíz év még nem telt el.”³⁴

2. Fajgyalázás és a városi tér feletti hatalom

Két bejárattal, egy lépcsőházi és egy udvari ajtóval rendelkező Falk Miksa utcai földszinti lakás. Az udvarra nyíló kivilágított ebédlőben összejövő 4-5 fős társaság, akik közül Kohn bárót a felkészült detektív az ablakon betekintve felismeri. Az ebédlővel szomszédos sötét helyiség, ahová közösülés, és tegyük hozzá, hogy fajgyalázásnak minősülő nemi közösülés céljából bárki félrevonulhat. A fentebb idézett detektívjelentésből is kiderül talán, hogy a harmadik zsidótörvény elfogadása a városi tér ellenőrzése intenzívebb formáinak kialakítását igényelte. Ha a politikai hatalom gyakorlói érvényt is kívántak szerezni a zsidónak minősülő férfiak és a nem zsidónak minősülő nők közötti szexuális érintkezés tilalmának, ha nem kívántak beletörödni abba, hogy a törvény 15. §-a csak írott malaszt maradjon, akkor – szexuális konnotációktól egyáltalán nem mentes kifejezéssel élve – a a rendőrségnek sokkal mélyebben kellett behatolnia a mindennapi nagyvárosi élet nyilvános és magántereinek rejtett bugyraiba, mint azelőtt bármikor. Az üldözöknök azonban kettős nehézséggel kellett megküzdeniük ennek során. A nagyvárosi szexuális élet a külvilágtól szinte teljesen védett, intim terekben zajlik ma is és zajlott akkor is (eltekintve a prostitúció különböző formáitól, amelyek a fajgyalázás vétsége és/vagy büntette jogi kritériumainak egyáltalán nem feleltek meg, s mint ilyenek teljesen irrelevánsak voltak ebből a szempontból). A városi tér feletti hatalom ellenőrző tekintete azonban ide már egyáltalán nem ért el. Ez a körülmény pedig tovább élezte a feszültséget a körül a probléma körül, melyet Simon Gunn és Bob Morris, egy a városi tér és a társadalmi identitás kapcsolatával foglalkozó írásokat tartalmazó brit tanulmánykötet szerkesztőiként a következőképpen fogalmaztak meg: „ki rendelkezik a város (vagy a városi tér) felett?”³⁵ Ezt az uralmat miképpen lehet fenntartani, és ennek a dominanciának időről időre milyen kihívásokkal kell szembenéznie? Láthatjuk tehát, hogy a

---

34 Az 1941. évi XV. törvénycikk 15. §. Vö. CJH CD

35 *Identities in Space: Contested Terrains in the Western City since 1850*. Ed.: Gunn, Simon – Morris, Robert J. Ashgate, Aldershot – Burlington, USA – Singapore – Sydney, 2001. X. p. (A továbbiakban: *Identities in Space*, 2001.)

fajgyalázasnak minősített szexuális kapcsolatok üldözésének városi kontextusba helyezett kutatása a térbeli fordulat utáni várostörténet egyik legfontosabb kérdéskörének vizsgálatához vezet el bennünket.

Amennyire csak lehetséges volt, a potenciális elkövetőket még a városi tér azon szegmenseiben kellett kiszűrni, ahol olyan interakciók mentek végbe közöttük, amelyeket sem a harmadik zsidótörvény és más jogszabály sem tiltott. Ahol a városlakók pusztán csak találkoztak, sétáltak, beszélgettek, ettek, ittak, kávéztak stb. De ez a megfigyelő tevékenység önmagában még nem volt elégséges. Az ekkor több mint 1,1 milliós népességgel rendelkező Budapest utcáin és terein nyilvánvalóan ezekben az években is párok hatalmas tömege volt látható napról napra és óráról órára, akikről nem volt nehéz kitalálni, hogy mivel is töltik intim perceiket és óráikat. Közülük azonban csak azokat a férfiakat üldözte a törvény, akik az izraelita felekezet tagjai voltak, vagy keresztény felekezethez tartoztak ugyan, de az 1941. évi XV. törvénycikk 9. §-ában szabályozott kritériumoknak megfelelően származásuk alapján zsidónak minősültek. Őket is csak akkor, ha partnernőik viszont nem zsidónak minősültek. Ha a tér feletti hatalom ellenőrző mechanizmusait pusztán az antropológiai sajátosságok felismerésében való jártasságra alapozták volna, az aligha hozhatott volna eredményt. Ezt könnyen beláthatjuk, ha figyelembe vesszük azokat az adatokat, amelyeket Kovács Alajos, a Központi Statisztikai Hivatal munkatársa publikált az 1941-es népszámlálás adatfelvételére alapozva a zsidónak, illetve nem zsidónak minősülő magyar állampolgárok számarányairól. Számításai szerint az utolsó Horthy-kori népszámlálás idején 18.588 olyan izraelita felekezetű személy élt Magyarországon, akinek valamelyik nagyszülője keresztény volt,³⁶ míg a keresztény felekezetű zsidók száma 61.548 volt, és ebből 37.931 személy élt a census idején a fővárosban. A második zsidótörvény rendelkezései értelmében ez utóbbiak közül 22.122 minősült zsidónak, míg a további 15.809 személyre, mint nem zsidóra elvben nem vonatkoztak a diszkriminációs rendelkezések. De ahogy fentebb már említettük a harmadik zsidótörvény hatálybalépése után akár a 13 ezret is megközelíthette azoknak a budapesti zsidó származású keresztényeknek a száma, akik ekkor kerültek át a zsidónak minősülők kategóriájába.³⁷

---

36 *Dolányi Kovács*, 1944. 97. p.

37 Uo. 100. p. Kovács Alajos a budapesti zsidónak minősülő keresztények nemek szerinti eloszlására vonatkozólag sajnos nem közölt adatokat, ezért nem tudjuk megmondani, hogy összesen hány budapesti zsidónak minősülő férfit érintett elvileg a harmadik zsidótörvény 15. §-a. Az 1941-es népszámlálás eredményeinek részlegesen publikált adataiból csak az izraelita felekezetű férfiak száma állapítható meg, ami 87.622 volt. Vö. Budapest Székesfőváros Statisztikai Év-

Amagát fajelméleti alapokon állónak hirdető tudományos nemzetiszocializmus lényegében 12 éves fennállása alatt sohasem tudott kidolgozni olyan diszkriminációs rendszert, amely valóban biológiai, faji vagy vérségi alapon tett volna különbséget ember és ember között. Jobb híján maradt az üldözésnek az aktuális felekezeti hovatartozástól, illetve a felekezeti-származástól függő bürokratikus mechanizmusa. Ennek következtében Magyarországon, ahogy feltehetően más német befolyás és/vagy megszállás alá eső országokban is, a fajelmélet szempontjából nézve egy különös ellentmondással terhes helyzet jött létre. Egyfelől azok a zsidó származású személyek, akiknek csak két nagyszülője minősült zsidónak, de ők maguk valamelyik keresztény felekezet tagjaként jöttek a világra olyan szülők gyermekeként, akik házasságkötésük idején már valamelyik keresztény felekezet tagjai voltak, nem minősültek zsidónak. Ugyanakkor azok a személyek, akiknek mind a négy nagyszülőjük keresztény volt, de ők maguk jóvendőbeli házastársaik kedvéért áttértek az izraelita hitre, aktuális felekezeti hovatartozásuk okán a zsidótörvények hatályba lépése után zsidónak minősültek annak ellenére, hogy vérségi, biológiai értelemben vett származásuk, azaz faji eredetük alapján egyértelműen a német tiszta árja, illetve a Magyarországon inkább elterjedt szóhasználat szerint az őskeresztény kategóriába lehetett volna besorolni őket. Az újpesti Gy. Pék Péter,³⁸ 35 éves asztalosmester esete igazolja, hogy ez a probléma egyáltalán nem volt pusztán elméleti. Pék, aki apai és anyai ágon is teljes mértékben keresztény származású volt – az ilyen embereket hívták az üldöztetés korában őskereszténynek, megkülönböztetve azoktól a régóta Magyarországon élő asszimilánsoktól, akik a zsidótörvények rendelkezései értelmében nem zsidónak minősültek –, 1930-ban házasságot kötött a zsidó Schwarzenfeld Helénnel,³⁹ akinek a kedvéért áttért az izraelita hitre. Később azonban elvált tőle, és megpróbált visszatérni a keresztény vallásra, de ekkor az már komoly nehézségekbe ütközött.⁴⁰ Jogi értelemben még mindig az izraelita

---

könyve 32. (1944) Szerk.: Dr. Buziássy Károly. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest, 1946. 38. tábla, 33. p. Ez a szám azonban magában foglalja a 15 év alatti férfi izraelitákat is, akiket aligha tekinthetünk érintettnek a fajgyalázásnak minősített szexuális kapcsolatok szempontjából. A fent idézett kiadvány azonban csak a teljes budapesti népesség tekintetében közöl adatokat a korcsoportok és korévek szerinti megoszlásról, az egyes felekezeteknél ezt már nem részletezi.

38 Általam kreált álnév.

39 Általam kreált álnév.

40 Érdemes idézni a harmadik zsidótörvénynek az ilyen esetekre vonatkozó rendelkezését: „Az izraelita hitfelekezetbe a jelen törvény hatálybalépése után áttért olyan személy, akinek a jelen § értelmében tilos volna áttérése előtt zsidóval házasságot kötnie, ha az izraelita hitfelekezet

felekezet tagja volt, amikor megismerkedett egy 22 éves újpesti, keresztény lánnyal, akivel úgy döntöttek, hogy közös háztartásra lépnek. Ekkor a Pestvidéki Törvényszéken vádat emeltek ellene fajgyalázás vétsége miatt, és háromhavi fogházra ítélték. „Az ítélet indokolása szerint Péket, aki keresztény származású, bűnösnek kellett kimondani, mert a törvény szerint az a zsidó, aki keresztény nővel tart fenn kapcsolatot, elköveti a fajgyalázás bűncselekményét. Márpedig *a törvény szerint zsidó nemcsak az az egyn, aki származása folytán zsidónak tekintendő, hanem az is, aki származására való tekintet nélkül a zsidó hitfelekezet tagja* [Kiemelés az eredetiben – L. A.].”⁴¹

A nagyváros interakciókból szőtt társadalmi terének ellenőrzése tehát komoly szociális kompetenciát igényelt. Nem volt elegendő az „éberség”, a pusztá megfigyelés, azt is fel kellett tudni ismerni, hogy melyik férfi, illetve nő minősül zsidónak, illetve kereszténynek. Ez azonban a fent részletesen tárgyalt okokból pusztán a fizikai antropológiai jegyek professzionális felismerésének készségére alapozva nem volt lehetséges. Felvetődik a kérdés, hogy akkor miképpen lehetett hatékonyan azonosítani a zsidó férfiak és keresztények nők közé ékelt térbeli határokat áthágni kívánó személyeket. A mindennapi életben, de különösen a személyes kapcsolatteremtésben és azok fenntartásában az állampolgároknak továbbra sem volt kötelező ahhoz igazodni, hogy ki milyen származást igazoló anyakönyvi kivonatot hord magával a táskájában, illetve őriz otthon az asztalfiókjában, még ha ezek az információk nem is maradtak rejtve az interakciós partnerek előtt. Ezért a városi-társadalmi tér feletti hatalom gyakorlása szempontjából elengedhetetlenné váltak azok a hétköznapi szereplők, akik eleve be voltak ágyazódva a kapcsolatok rendszerének tekintett nagyvárosi társadalom mikrohálózataiba, és a maguk mikroszinten érvényesülő kompetenciái révén hozzáférhettek az ezekben a kapcsolati hálókbán mozgó hétköznapi városiakok faji, vagy inkább felekezeti hovatartozásáról közkézen forgó információkhoz. Megfigyeléseiket ezekkel az információkkal összekapcsolva továbbíthatták szükség esetén a rendőrségnek, akik az ügyességgel együtt az általuk működtetett bürokratikus mechanizmusokon keresztül lefolytatták ezek ellenőrzését. Ezért

---

tagjaként zsidóval köt házasságot, a zsidókkal egy tekintet alá eső személy marad akkor is, ha utóbb ismét keresztény hitfelekezet tagjává lesz.” Vö. 1941. évi XV. törvénycikk 9. §. In: CJH CD. Gy. Pék még a fajvédelmi törvény előtt több mint egy évtizeddel tért át az izraelita vallásra, így elvileg a fent idézett törvényhely nem vonatkozott rá. Ugyanakkor mivel nem tért vissza az 1941. évi XV. törvénycikk hatálya lépéséig, mint az izraelita felekezet tagja fajgyalázás vétségét követte el, ha nem zsidónak minősülő nővel szexuális kontaktust létesített.

41 Függelékenység, 10. (1942) 124. (június 3. szerda) sz. 4. old. Hálás köszönetemet szeretném kifejezni Karsai Lászlónak, aki felhívta figyelmemet az itt idézett forrásra.

volt az egész folyamatban meghatározó szerepe a besúgóknak, feljelentőknek és egyéb informátoroknak, mert ők voltak azok a személyek, akik be voltak ágyazódva azokba a mikrotársadalmi kapcsolatrendszerbe, ahol a rendőrségi-ügyészségi eljárás beindításához szükséges információkat beszerezhették. Ezeknek a nélkülözhetetlen figuráknak az egyike volt Kovács Antalné is, akinek feljelentőlevelében szerepelt is az a rendőrség szempontjából igen értékes információ, hogy ki az a zsidó férfi, s az ő keresztény barátnője, akik rendszeresen találkoztak, és együtt vacsoráztak, továbbá meg kell jegyeznünk, hogy Kovács Antalné szerint bizony mást is csináltak Stein Margit lakásán.

Azt azonban a Budapesti Királyi Ítéletáblának Kohn báró ügyében másodfokon hozott felmentő ítélete is világossá tette, hogy a potenciális elkövetők faji szempontokat követő kiszűrése a nagyvárosi, szinte átláthatatlan tömegtársadalomból mennyivel könnyebb feladat volt, mint behatolni a szexualitás zárt magánterébe, és a fajgyalázásnak minősített aktusok megtörténte bizonyítékot szerezni. Az előbbihez szükséges kompetenciát az 1903-ban Kesztyöcön született,⁴² majd 1914-ben Budapestre költöző Kovács Antalné⁴³ is elsajátította az alatt a 28 év alatt, amit a feljelentőlevelével megírásáig a fővárosban töltött el. Az antiszemitizmus elsajátításánál azonban jóval keményebb dió lehetett számára a nagyvárosi életforma adaptációja, amelyben Stein Margithoz képest másfél évtizedes, de Kohn báró családjához képest, akiknek budapesti jelenlétére már az 1840-es évekből is vannak adataink, mintegy 75 éves lemaradásban volt.

Mielőtt tovább folytatnánk a Falk Miksa utcai vacsorák és az ebédlővel szomszédos sötét helyiség rejtélyes történetének elemzését, még tisztáznunk kell azt, hogy milyen szerepet játszanak a férfiak és a nők, vagyis a társadalmi nemek a fajgyalázás nemzetiszocialista eszméjében, azaz a zsidók és keresztények közötti megkülönböztetés mellett a kutatás spektrumát ki kell terjesztenünk a náci megkülönböztetések problémájának gender dimenziójára is.

3. Társadalmi nemek és félig áteresztő határok a nagyvárosi térben

Amagyar parlament alsó- és felsőházának többsége által elfogadott zsidótörvények, amit történetírásunk teljes joggal tekint a jogállamiság útjáról való letérésnek, egy új terminust vezettek be a magyar jog fogalmi rendszerébe, nevezetesen a faj fogalmát. Noha a törvények és a hozzájuk kapcsolódó rendeletek szövegeiben

---

42 BFL IV.1405. 1943-as vál. névj. 79/a. szk. V. Falk Miksa u. 19.

43 IV.1419.j 338/l. szlj. V. Falk Miksa u. 19. földsz. 3. 4. ssz. lakásív

explicit formában meglehetősen ritkán találkozunk ezzel a kifejezéssel, ez nem változtat azon a helyzeten, hogy ettől kezdve egyfelől bizonyos állampolgári jogok csak a nem zsidónak minősülőket illettek meg, míg azokat, akik a második és/vagy a harmadik zsidótörvény rendelkezéseinek következtében zsidónak minősültek ezen jogok gyakorlásából – beleértve számos foglalkozás üzésének, pozíciók betöltésének lehetőségét is – kirekesztették. Másfelől olyan büntetőjogi kategóriákat vezettek be, amelyeket eleve csak bizonyos fajhoz tartozók követhettek el. A Magyarországon alig valamivel több, mint három és fél évig létező fajgyalázás vétségének és büntetének különössége már abban is megnyilvánult, hogy az 1935-ös nürnbergi pártnapokon elfogadott, a német vér és becsület védelméről szóló törvény rendelkezéseitől eltérően, ezt a bűncselekményt is csak zsidók követhették el, holott a fajgyalázás alapjául szolgáló szexuális kontaktusról egyáltalán nem beszélhetünk az azt megvalósító keresztény és zsidó felek együttes részvétele nélkül. A náciak azonban Nürnbergben úgy döntöttek, hogy az ilyen nemi aktusokban résztvevő nőket, legyenek azok árjak vagy zsidók kizárják a büntethetőség köréből.⁴⁴ A magyar parlament két háza 1941-ben azzal tette végképp szürreálisra a rendelkezés magyar változatát, hogy a keresztény férfiakat is kivette ebből a körből. A késő Horthy-kori kormánypárti többség ezen döntése következtében, hacsak nagyon rövid időre is, de létrejött egy olyan büntetőrendelkezés, amelyet egyrészt teljes mértékben a fajelmélet nemzetiszocialista elképzelése hatott át, másrészt nemcsak faji nézőpontból, hanem a társadalmi nemek szempontjából is súlyos egyenlőtlenségeket intézményesített a magyar büntetőjogban.

Ennek megfelelően Magyarországon csak zsidónak minősülő férfiakat állíthattak bíróság elé fajgyalázás vádjával, bár az 1941. évi XV. törvénycikk 15. §-ának pontatlan megfogalmazása miatt könnyen lehetett volna azt a keresztény nőkkel szexuális kontaktust létesítő leszbikus zsidó nőkre is alkalmazni.⁴⁵ Mivel a fajgyalázási ügyek történeti kutatása Magyarországon még gyerekcipőben jár, ezért nem lehet teljes bizonyossággal kijelenteni, hogy ez utóbbiakra soha nem alkalmazták volna ezt a paragrafust. Mégis van három körülmény, ami

---

44 A hitleri árjatórvények teljes szövege és magyarázata. Ki írja, félvér, nemárja – félvérek és nemárjak jogállása – nemárjak állampolgársága, házassága, hivatalviselése – harctéri szolgálatból eredő kiváltságok stb. Összeállította: Dr. Molnár Ákos. Szerzői kiadás, h. n., 1938. 18. p. (A továbbiakban: A hitleri árjatórvények, 1938.)

45 A törvény korabeli megfogalmazója által használt „az a zsidó” szófordulat jelentése nem más, mint „az a zsidó férfi”. A férfiközpontúság árulkodó jeleként is felfoghatjuk azt, amikor a zsidó szó evidensen, minden további magyarázat nélkül zsidó férfit jelent, míg ellenkező esetben mindig zsidó nőt kell mondanunk, ha azt akarjuk, hogy mások is értsék, hogy mire gondolunk.

valószínűtlenné teszi azt a jogértelmezést, amely ennek a paragrafusnak az alkalmazását rájuk is kiterjeszt(h)ette volna. Az első a mintaadó német törvény, amely ezért a cselekményért csak a férfiakat rendelte büntetni. A magyar változat ezt tovább szűkíti a zsidó férfiakra, így nem valószínű, hogy a jogalkotó egy másik nézőpontból, a nemek szempontjából a kiterjesztés híve lett volna. A másik az, hogy a magyar büntetőjog a homoszexuális férfiakkal ellentétben sohasem büntette a lesbikus nőket.⁴⁶ Harmadszor pedig a nemzetiszocializmus férfi szempontból tekintett a szexualitásra. A nőket nem tekintették férfi szexuális partnereikkel egyenrangúnak, és a nemi aktusban egyáltalán nem tulajdonítottak nekik aktív szerepet.⁴⁷

A lesbikus zsidó nők azért nem jelentettek veszélyt számukra, amiért a nők általában. Nézetük szerint a női test egyszerűen nem képes hozzáférni a faj testéhez, miközben a női testtel szexuálisan érintkező férfi test fajkeveredés fennállása esetén, legalábbis a törvény német változatában egyenesen meggyalázza azt. Ha a szexuális érintkezésben aktív szerepe csak a férfi testének lehet, akkor a faj teste meggyalázásának felelőssége is csak a férfiakat illelheti. A keresztény férfiak ezt akkor követik el, ha zsidó női testtel, míg zsidó férfiak akkor, ha keresztény női testtel szexuálisan érintkeznek. A nők teste azonban másképpen viszonyul a faj testéhez, mint a férfiaké. Ha nem így lenne, és a férfiak és nők testét egyenrangúnak tekintenék, olyannak, amelyek azonos módon reprezentálhatnák a faj egészének testét, akkor fajgyalázásért a nők is büntethetőek lennének. De hogyan lehetséges az, hogy míg a keresztény és zsidó nők teste egyaránt alkalmatlan a fajgyalázás vétségének vagy büntetettének megvalósítására, addig a másik fajhoz tartozó férfi testtel érintkezésbe lépve, a faj testét megfelelően reprezentálni és éppen ezért meggyalázni sem képes női test hirtelen a faj testének hordozójává válhat a másik fajhoz tartozó és vele szexuálisan közöszülő férfiak büntethetősége érdekében. Mindez talán örökre a nemzetiszocializmus zavaros metafizikájának rejtélye

---

46 „Férfiak között véghezvitt fajtalanság, úgyszintén embernek állattal elkövetett fajtalansága: a természet elleni fajtalanság vétségét képezi, és egy évig terjedhető fogházzal büntetendő.” 1878. évi V. törvénycikk a magyar büntetőtörvénykönyvről. 241. §. In: CJH CD

47 Elvileg alkalmazható lett volna női elkövetőkre a 15. §-nak az a kitétele, amely arról szólt, hogy nemcsak maga a szexuális kontaktus minősülhet fajgyalázásnak, hanem az is, ha egy zsidónak minősülő személy egy tisztességes keresztény nőt a maga vagy más zsidó számára kíván megszerezni. Stein Margit esete, akit azzal gyanúsítottak, hogy lakását titkos szerelmi találkahelyként működteti, azonban azt mutatja, hogy ezeket a cselekményeket nem fajgyalázásnak, hanem kerítésnek tekintették. Vö. 1935. évi XX. törvénycikk a nagykorú nőkkel üzött kereskedés elnyomására vonatkozó nemzetközi egyezmény becikkelyezése tárgyában. In: CJH CD

marad. Annyi azonban bizonyos, hogy a nürnbergi törvényeknek a fajgyalázásra és ennek büntetésére vonatkozó rendelkezései kettős megkülönböztetést alkalmaztak, éles határt húzva keresztény és zsidó faj, valamint férfiak és nők közé. Ennek a kettős diszkriminációs rendszernek pedig az lett a következménye, hogy a zsidó és a keresztény férfiakat egyaránt börtönbüntetés,⁴⁸ majd annak letöltése után Heydrich titkos rendelete értelmében koncentrációs tábor fenyegette,⁴⁹ ha a nürnbergi törvények rendelkezései szerint a másik fajhoz tartozó nőekkel tartottak fenn szexuális kapcsolatot.

Éppen a férfi, a nő és a faj testének komplikált viszonyrendszeréből tekintve válik végképp problematikussá a magyar szabályozás „logikája”, amely a nemzetiszocialista faji–társadalmi nemi hierarchia csúcán lévő, árja férfit vont ki a büntetőség köréből, a zsidó férfiakat téve a büntetőrendelkezés egyedüli céltáblájává. A társadalmi nemek és a fajok közötti egyenlőtlenség nemzetiszocialista rendszerét tehát annak faji pólusán tette még hangsúlyosabbá. Olyan határt ékelt zsidók és keresztények közé, amelyeket az utóbbiak büntetőjogi következmények nélkül léphettek át, míg az előbbieket számára legalábbis jogilag szigorúan zártak és átjárhatatlanok voltak. Azt is mondhatjuk, hogy a városi térnek ezek a szemmel nem látható, külsőleg nem tárgyiasult, de szubjektíven, az egyéni tapasztalatban hordozva mégis óhatatlanul létező félig áteresztő határai a késői Horthy-kor Budapestjén a térbeli igazságtalanság rendszerének alapjait képezték.

Gisela Bock német történész hívta fel a figyelmet arra, hogy a nemzetiszocializmus rendszere annyira férfi központú volt, hogy a családi segélyeket is az apáknak folyósították, és a gyermekeiket egyedül nevelő nők csak akkor részesülhettek ezekben az állami juttatásokban, ha az apa személye ismert volt, s így garantálható volt az is, hogy a gyermek faji hovatartozása megfelel a hatalom preferenciáinak. Az egyszerre szexista és rasszista nemzetiszocialista családtámogatási rendszer az ilyen faji szempontból kifogástalan gyermekek nemzését fontosabb célnak tekintette felnevelésüknél. A „faji feljavítás” érdekeit szolgáló szülésellenes politika, amelynek kulcsszereplője az árja férfi, tetten érhető a fajgyalázásról szóló törvényi rendelkezésekben is, annak nürnbergi és magyar változatában egyaránt.⁵⁰ Eddigi gondolatmenetünk azon alapult,

---

48 A hitleri árjatórvények, 1938. 18. p.

49 *Karsai*, 2001. 50. p.

50 *Bock, Gisela*: Egyenlőség és különbség a nemzetiszocializmusban. Fordította: Greskovich Endre. In: Van-e a nőknek történelmük? Szerk.: Scott, Joan Wallach. Balassi, Budapest, 2001. 175–176. p.

hogyan a nemzetiszocialista fajelmélet zsidó és keresztény test pusztán szexuális érintkezésében is fajgyalázást lát függetlenül annak kimenetelétől, azaz attól, hogy születik-e gyermek ezekből a náci számára nem kívánatos aktusokból. Kicsit konzekvensébb képet alkothatunk azonban a fajgyalázás eszméjéről, ha abban felismerjük a születésszabályozás egyik alapvetően fontos nemzetiszocialista eszközét. Ha ebből indulunk ki, akkor könnyen eljuthatunk egy olyan értelmezésig, amely szerint a fajelmélet hívei számára fajgyalázásnak tulajdonképpen nem az számított, hogy egy szerintük tisztátalan, zsidó test megérintett, beszennyezett és ezáltal meggyalázott egy tiszta, a német terminológia szerint árja, a magyar szóhasználatban keresztény testet, és ezen keresztül persze az egész faj testét. Nézetük szerint a fajgyalázás sokkal inkább akkor valósult meg, amikor egy keresztény nő, aki egy keresztény apától származó, faji szempontból kifogástalan keresztény gyermeket is világra hozhatott volna, egy félig zsidó újszülöttnak adott életet. Ezt az álláspontot erősíti a Radocsay László igazságügyi miniszter által jegyzett és fentebb már idézett, a törvényjavaslathoz fűzött indoklás is, amely a törvény célját Magyarország népesedésének mennyiségi és minőségi javításában, valamint a nemzet szempontjából nem kívánatos vérkeveredés megakadályozásában határozta meg.⁵¹

A faji politika preferált alanya az árja, illetve keresztény férfi volt, aki mint a faj testének par excellence hordozója alapvető szerepet játszott a hatalom szempontjából kívánatosnak tartott népesedéspolitikai megvalósításában. Ebből az következhetett volna, hogy elsősorban az ő szexuális partnerválasztási szokásaikat igyekszik a hatalom jogi eszközökkel is a faji szempontból normatívnak tekintett irányba terelni. Magyarországon azonban, ahogy láhattuk, ennek éppen az ellenkezője történt. Míg a keresztény férfiak szabadon léphettek át azokat a bizonyos, fejekben meglévő, láthatatlan határokat, amelyek a harmadik zsidótörvény hatására jöttek létre, addig a keresztény nők és a zsidó férfiak közötti szexuális kontaktusokat törvényileg tiltották. Igaz, hogy ezeket a nőket zsidónak minősülő heteroszexuális partnerekkel ellentétben nem fenyegette lebukás esetén a börtönbe kerülés veszélye, de a harmadik zsidótörvény 15. §-ának rendelkezéseit gender szempontból a magam részéről úgy értelmezem, hogy a hatalom a kívánatos szaporodáspolitikai esetleges megghiúsulásáért mégis őket, a faji szempontból másodlagos nemű keresztény nőket tartotta felelősnek, és ezért őket és nem a keresztény férfiakat korlátozta szexuális partnereik megválasztásában.

---

51 Az 1941. évi: XV. törvénycikk indoklása. Általános indoklás. Vö. CJH CD

A fajgyalázás nemzetiszocialista elképzelése kétféle lehetséges értelmezésének problémájával függ össze az a kérdés is, amire Lázár Ernő ügyvéd mutatott rá tanulmányunk mellékletében közölt fellebbezésében, mikor megkérdőjelezte a büntetőtörvényszék által követett azon nyelvhasználat jogszerűségét, amely Kocsis Hannát, a Kohn báróval hírbe hozott táncosnót sértettnek nevezi. Lázár hangsúlyozta, hogy jogi álláspontja szerint a fajgyalázási paragrafus sértettje csak egy faj lehet. „Fajvédelem, és nem lokáltáncosnó védelem” – fogalmazott egyáltalán nem visszafogott szakzsmussal beadványában.⁵² Ettől függetlenül azonban a fajgyalázási eseteket tárgyaló bírók elég gyakran éltek azzal a szóhasználattal a zsidó férfi vádlottak partnernőivel kapcsolatban, hogy megilleti őket, illetve általában prostituáltak esetében, hogy nem illeti meg őket a törvényes védelem. Azt a kérdést, hogy a fajvédelmi törvény a faj kollektív, vagy a keresztény nők individuális testét kívánta-e védeni, csak akkor lehet megválaszolni, ha tisztázzuk, hogy a nemzetiszocialista ideológia a test fogalma alatt csupán az egyének testét értette-e, vagy emellett a faj kollektív testének létezését is posztulálta.

Ez utóbbi mellett foglalt állást Boaz Neumann izraeli történész a német *Volkskörper*től alkotott nemzetiszocialista elképzelésről írt fenomenológiai elemzésében.⁵³ E köré a fogalom köré, amit a német faj testeként fordíthatnánk magyarra, egy ún. korporeális ontológia szerveződött a náci világnézetben. Neumann szerint a történeti kutatás sokáig úgy értelmezte a kifejezést, mint szimbólumot, ami valami másnak, pl. a nép, a nemzet vagy az etnikai közösség kifejezésére szolgált. A szerző azonban elveti ezeket az értelmezéseket, és a kutatás fenomenológiai módszerének ahhoz a felfogásához nyúl vissza, amit Heidegger a *Lét és idő* 7. §-ában fejtett ki. A mű megjelenése után hat évvel az NSDAP-ba is belépő, majd a freiburgi egyetem első nemzetiszocialista rektorává megválasztott német filozófus a fenomén fogalmán azt a megmutatót érti, ami önmagát mutatja meg, a fenomenológia pedig nézete szerint nem tesz mást, mint önmagából látatja azt „ami önmagát megmutatja, úgy amint saját magából megmutatkozik.”⁵⁴ Heideggernek ezek a gondolatai lényegében zsidó tanítómesterének, Edmund Husserlnek a fenomenológiai kutatás legalapvetőbb sajátosságáról alkotott régi elképzelését fogalmazzák újra, amelyet tömören

---

52 Ld. tanulmányom mellékletét 567. p.

53 *Neumann, Boaz: The Phenomenology of the German People's Body (Volkskörper) and the Extermination of the Jewish Body.* In: *New German Critique* 36. (2009) 1. (Winter) sz. 149–181. p.

54 *Heidegger, Martin: Lét és idő.* Fordította: Vajda Mihály és munkatársai. Gondolat, Budapest, 1989. 123., 131. p.

a „vissza a dolgokhoz” jelszavával ír le a mai fenomenológiai irodalom is. Neumann ezt a fenomenológiai alapelvet követve azt vizsgálja, hogy miként jelenik meg a náci világnézet történeti forrásaiban a *Volkskörper* fogalma, és mindebből azt a következtetést vonja le, hogy a nácik számára ez a kifejezés nem metafora, hanem egy ténylegesen létező, már-már kézzelfogható test, amelyet traumák értek, ami katasztrófákat élt át, így regenerálódásra, gyógyításra van szüksége. Ezzel a *Volkskörper*rel parazita szimbiózisban él a nemzetiszocialista felfogás szerint a zsidó *Fremdkörper*, amely beszívargott a faj testébe és abban élősködve tartja fenn magát. Ennélfogva a *Volkskörper*t úgy lehet meggyógyítani, hogy el kell távolítani belőle és meg kell semmisíteni az őt létében veszélyeztető *Fremdkörper*t. A fent már említett náci korporeális ontológia feladata éppen az lesz, hogy elvégezze azt az értékelést, ami alapján az egyének testét ápolásra, nemesítésre érdemesnek vagy eltávolításra és megsemmisítésre ítélik. Neumann érvei alapján nem nehéz belátni, hogy a fajgyalázás büntettének a bevezetése a büntetőjogba nem pusztán a faji szempontból nem kívánatos gyermekek születését megakadályozni hivatott szülesellenes politika része volt, hanem a keresztények és zsidók szétválasztásának csak hosszabb távon megvalósítható és az előbbinél szélesebb célját is szolgálta. Ezzel magyarázható az a körülmény is, hogy sem Németországban, sem Magyarországon nemcsak azokat büntették, akiknek szexuális kapcsolatából gyermekek születtek, hanem egyáltalán mindenkit, akik ilyen kapcsolatot létesítettek.

4. A hely, „amely közösülésre alkalmas”

A harmadik zsidótörvény 15. §-ának rendelkezései szerint akkor lehetett fajgyalázásról beszélni, ha egy nem házas heteroszexuális pár férfi tagja zsidónak minősült, míg a nő jogilag nem zsidó volt, magyar honos és tisztességes. Kohn báró a lipótvárosi születési anyakönyvben rögzített, bár közel sem egyértelmű adatok szerint minden kétséget kizáróan zsidónak minősült. Az egyik utólagos bejegyzés szerint 1919. augusztus 27-én tért át a katolikus vallásra, bár ezt a belvárosi plébánia ismeretlen okokból csak 1937. január 22-én regisztrálta, és a felekezeti hovatartozás megváltozását a polgári születési anyakönyvbe is csak 1941. szeptember 25-én rögzítették. Ezt megelőzően azonban 1938. április 27-én azt jegyezték be, hogy báró Kohn András Béla az ágostai hitvallású evangélikus vallásra tért át. A Székesfőváros Illetőségi ügyosztálya azonban 1941. július 28-

án törölte ezt a bejegyzést.⁵⁵ Mivel a tanácsi irat, amely a törlést elrendelte nem maradt fenn, ezért valószínűleg már sosem derül fény arra, hogy Kohn báró igazából katolikus vagy evangélikus volt-e abban az időben, amikor eljárás indult ellene, be kell érünk azzal az információval, hogy mind a periratokban, mind az 1941-es népszámlálási lakásíven konzekvensen evangélikusként regisztrálták.⁵⁶ Ami az ügy szempontjából lényeges, hogy ez utóbbi iraton már azt is rögzítették róla, hogy zsidónak minősül.⁵⁷ A második zsidótörvény rendelkezései szerint csak akkor nem minősült volna zsidónak, ha már 1919. augusztus 1-e előtt megkeresztelkedett volna,⁵⁸ A születési anyakönyv adatai szerint erről mindössze 27 nappal késett le. A harmadik zsidótörvény ebben a tanulmányban már többször hivatkozott 9. §-a értelmében pedig még egyértelműbb volt a helyzet, hiszen születésekor mind a négy nagyszülője és mindkét szülője az izraelita felekezet tagja volt.

Kocsis Hanna esete még ennél is bonyolultabb. Ahogy az a rendőrségen 1942. december 4-én felvett tanúvallomási jegyzőkönyvében szerepel, édesapja az első világháború vége felé, vagy közvetlenül a háború vége után orosz fogságban megnősült. Az ebből a házasságból született Hanna, Ukrajnában látta meg a napvilágot 1919. január 16-án. Három hónapos volt, amikor szüleivel együtt

---

55 BFL XXXIII.1.a VI/V. kerületi születési anyakönyv 785/V./1900. Báró Kohn András Béla (1900.08.07– 1900.08.09.)

56 BFL IV.1419.j. 441. szlj. VI. Munkácsy Mihály u. 21. földsz. számozatlan lakásív.

57 A báró 1941 januárjában, amikor a népszámlálás adatfelvételi munkái zajlottak, már hosszabb ideje Franciaországban tartózkodott. A távollétében a Munkácsy Mihály u. 21. II. em. 6. sz. alatti bérleményről felvett lakásíven még nem szerepel adat arra vonatkozólag, hogy zsidónak minősül-e vagy sem, ami azzal magyarázható, hogy a lakásíven a távollévők adatait rögzítő 30. sz. tábla nem tartalmaz olyan rovatot, ahová ezt be lehetne írni. Vö. BFL IV.1419.j. 441. szlj. Munkácsy M. u. 21. II. 6. sz. lakásív. Kohn báró azonban feltűnik egy földszinti lakásról felvett íven is, csak míg az előzőn az szerepel, hogy 1939 szeptemberétől bérlő, addig ez utóbbin 1941. október 8-a szerepel a beköltözés dátumaként. Vö. BFL IV.1419.j. 441. szlj. VI. Munkácsy M. u. 21. fszt. számozatlan lakásív. Az 1941-es népszámlálás alapvető célja az volt, hogy a népességről az 1941. január 31-i állapotnak megfelelő adatokat gyűjtsenek össze. A földszinti lakásba való beköltözés rögzített dátuma azért több mint szokatlan, mert az igencsak messze esik a népszámlálás eszmei időpontjától. Az a körülmény, hogy ezen a több mint 8 hónapos késéssel felvett iraton ellenben már rögzítették, hogy a báró jogilag zsidónak minősül, valószínűleg ezek után már nem különösebben meglepő. (A II. em. 6. sz. alatti lakásba 1941 augusztusában a báró volt felesége költözött be. Vö. IV.1419.n 441. szlj. VI. Munkácsy Mihály u. 21. II. 6. sz. lakásív)

58 Vö. Az 1939. évi IV. törvénycikk a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról. 1. § (2) 3/a. Vö. CJH CD. A másik kritériumnak, hogy 1849. január 1-e előtt már Magyarországon élő felmenői legyenek, ahogy arról más vonatkozásban szó is esett, Kohn báró megfelelt.

visszatért Magyarországra. Később szülei elváltak, de mind a ketten Budapesten éltek a Kohn-ügy idején is. 1942–43-ban, amikor a báró ellen az eljárás folyt, Kocsis Hanna nem tudta beszerezni Ukrajnából születési anyakönyvi kivonatát, így magyar állampolgársága és felekezeti hovatartozása az egész ügy folyamán tisztázatlan maradt. A büntetőtörvényszék nagyvonalúan eltekintett ettől a körülménytől, és hitelt adott Kocsis Hanna szavainak, aki a hatóságok előtt görög keleti vallásúnak vallotta magát. Lázár Ernő ügyvéd, aki Kohn báró védelmét az elsőfokú ítélet ellen benyújtott fellebbezéstől kezdve vette át, erre úgy reagált, hogy tulajdonképpen az egész első fokú bíróságot nyíltan „lesztalinistázta”, ami Magyarországon a negyvenes évek első felében nemcsak, hogy meglehetősen szokatlan lehetett még, de ama körülménynél fogva is, hogy az ország hadban állt a Szovjetunióval, nem kis bátorságot igényelt az ügyvéd úr részéről. „Ha valaki beállít, hogy őt Sztalin főhercegnek nevezte ki és nem »cáfolja meg ezt« senki, akkor ez már törvényszék által elismert főherceg lesz????”⁵⁹ Lázár Ernő retorikájának offenzív jellege és zsidó védenca melletti bátor kiállása, azt hiszem, alapvetően keresztülhúzzák azokat az előzetes várakozásainkat, amelyek a Horthy korszak végéről, különösen a zsidóüldözések koráról szerzett, leülepedett tapasztalatainkból táplálkoznak, származzanak ezek akár a kortársak személyes, vagy a történészek kutatások során szerzett élményeiből.

Kohn báró, akinek családja 1912-ben szerzett bárói címet,⁶⁰ 1930. június 11-én nősült meg Hollandiában.⁶¹ A házasságból 1931-ben egy fiú-, míg 1933-ban egy leánygyermek született.⁶² Feleségétől a harmincas évek végén vált el Budapesten. A válóperes iratok nem maradtak fenn, de a Budapesti Királyi Törvényszék

---

59 BFL VII.5.c. 1882/1943., valamint lásd a tanulmányunk mellékletében szereplő dokumentumot, 573. p. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a Szovjetunióban született gyermekek anyakönyvi kivonatának beszerzése még a háború után is komoly gondot jelentett a kommunista párt olyan vezető pozíciót betöltő tagja számára is, mint amilyen Révai József volt. Vö. BFL IV.1409.c. Budapest Székesfőváros Polgármesterének Iratai. Polgármesteri ügyosztályok központi irattára, 3423/46–IV. lvt. sz. Révai József nemzetgyűlési képviselő, budapesti lakos kérelme külföldön született gyermekének a hazai anyakönyvbe anyakönyvi kivonat hiányában való bejegyzése tárgyában. Ezúton is szeretném hálás köszönetemet kifejezni, Horváth J. András kollégámnak, aki erre az iratra felhívta a figyelmemet.

60 BFL XXXIII.1.a. VI/V. kerületi születési anyakönyv 785/V./1900. fsz.

61 <http://regi.pim.hu/Online/Adattar/csaladfa.php>

62 BFL IV.1419.n. 441. szlj. VI. Munkácsy Mihály u. 21. II. 6. 6. ssz. lakásív

Főljajstromkönyvében és Névmutatójában⁶³ regisztrált adatok alapján annyira megállapítható, hogy a bírósági procedúra 1939-ben zajlott. A törvényszék által az ügyészségnek megküldött végzésből, amely az utóbbi szerv iratai között viszont fennmaradt, az is kiderül, hogy a válás 1939. április 5-én emelkedett jogerőre.⁶⁴ Ebben az időben ismerkedett meg Kocsis Hanna táncosnővel, aki 14 éves korában külföldre ment egy balettszoport tagjaként, és csak 1938-ban tért vissza Budapestre. Hazatérése után leszerződött a Moulin Rouge-ba, ahol táncosnőként dolgozott, és az ebből származó havi 350 pengős jövedelméből tartotta el önmagát és édesanyját. A báróval munkahelyén ismerkedett meg, aki, miután párkapcsolat alakult ki közöttük, havi 500 pengővel támogatta. A rendőrségen tett tanúvallomásában hangsúlyozta, hogy Stein Margit lakásán sem a fajvédelmi törvény hatályba lépése előtt, sem azután nem közöszült a báróval. Általában a báró lakásán találkoztak, vagy nagyon ritkán önála, ha az édesanyja nem volt otthon. Kijelentette, hogy a harmadik zsidótörvény hatálybalépésekor szakítottak, de továbbra is személyes kapcsolatban maradtak. „A báró azelőtt, amikor viszonyunk is volt, havonta 500 pengővel támogatott, azóta azonban kb. 300 pengővel segít. Hosszú ismeretségünk alatt, mint embert megszerettem és ezért van, hogy minden nemi kapcsolat nélkül a baráti viszony közöttünk most is fennáll, és ennek alapján segít engem továbbra is.”⁶⁵ Ezt erősíti meg Kocsis Hanna 1941. október 6-án kelt levele is, amit Kohn báró Dr. Loránt Henrik ügyvéd úr útján 1941. december 27-én közjegyzői őrizetbe helyezett Dr. Hedry Aladár budapesti közjegyzőnél.

„Kedves Andriskám!

Sajnálattal vettem tudomásul azon közléseket, melyet már régebben tettél, hogy évekig tartott intim kapcsolatunkat a törvényes intézkedésekre való tekintettel megszüntetni voltál kénytelen. Hidd el, hogy ennek ellenére baráti érzelmeim veled szemben mit sem változtak.

Azon ígéreted, hogy anyagi támogatásodban, ha csökkentett mértékben is, továbbra is részesíteni fogsz, nagyon megnyugtat a jövőre nézve. 300 pengőből iparkodni fogok megélni, ez nem lesz könnyű, mert a jövedelemem nagyon

---

63 BFL VII.2.c Budapesti Királyi Törvényszék polgári peres iratai. 1692. köt. Főljajstrom 1939. 32.745. fsz., 1892. köt. Névmutató 1939 K–M.

64 BFL VII.18.c. Budapesti Királyi Ügyészség házassági bontóperes iratai 32.745/1939.

65 BFL VII.5.c. 1882/1943. Kocsis Hanna rendőrségi tanúvallomása, 1942. december 4.

csékély. Iparkodni fogok azonban megint egy gazdag barátot találni, ki támogat, ha ez sikerül, akkor neked se kell engem tovább támogatni.

Sokszor csókollak és igaz szeretettel gondolok rád

Hanna⁷⁶⁶

Az elsőfokú ítélet indoklásában Kristóf Sándor, Szilassy Pál és Schrotti Sebestyén törvényszéki bírók úgy foglaltak állást, hogy ez a levél a vádlott számára csak egy eszköz volt arra, hogy a színleges szakítást alkalomadtán igazolni lehessen, és kétségbe vonták azt is, hogy tényleg a levél tetején található időpontban, 1941. október 6-án íródott-e, s nem utólagos kreálmányról van-e szó. Ez utóbbi teljesen alaptalan és az ügyben ítélkező bírák mélységes inkorrekttségéről tesz tanúbizonyságot, hiszen a dr. Hedry által kiállított tanúsítvány egyértelműen bizonyítja, hogy a levelet 1941. december 27-én közjegyzői őrizetbe helyezték. Ha a bíró urak attól tartottak, hogy Kohn báró Hedry Aladár budapesti királyi közjegyzővel együttműködve közokirat-hamisítás révén próbálja meg félrevezetni a törvényszéket, akkor betekintheztek volna Hedry 1941-es ügykönyvébe, és ellenőrizhették volna, hogy a közjegyző az előírásoknak megfelelően iktatta-e a kérdéses közjegyzői okiratot. A bíró urak által elkövetett súlyos mulasztást magam voltam kénytelen orvosolni, és Hedry 1941-es ügykönyvét áttanulmányozva, azt mindenben megfelelőnek találtam. A közjegyzőnek abban az évben összesen 1827 ügye volt, és a Kocsis Hanna levelének deponálásáról szóló jegyzőkönyv regisztrálását, amely az 1811. volt abban az évben a megfelelő sorszámnál bárki megtalálhatja ma is, ha befárad a Fővárosi Levéltárba, és kikéri az iratot.⁶⁷ Az ügykönyv 1941. év végi szabályos lezárása egyértelműen kizárja annak lehetőségét, hogy azt utólag iktatták volna. Mivel Kovács Antalné szül. Szlovák Margit feljelentő levele 1942. augusztus 20-án érkezett meg a bűnügyi iktatóba, minden utólagosság-elméletet zavaros okoskodásnak vagyok kénytelen minősíteni. Egészen más a helyzet a színlelt szakítás teóriájával, mert arról én is meg vagyok győződve, hogy ez a levél azért íródott, és azért helyezték közjegyzői őrizetbe a fajvédelmi törvény hatályba lépése idején, hogy amikor erre szükség lesz, akkor fel lehessen használni a fajgyalázási paragrafus által kikényszerített szakítás megtörténtének bizonyítására. Jogi antropológiai és forráskritikai szempontból egyaránt úgy vélem, hogy Kocsis Hanna fentebb teljes terjedelmében

---

66 Uo. Dr. Hedry Aladár budapesti kir. közjegyző által kiállított tanúsítvány. 1943.01.23. A letétbe helyezésről szóló jegyzőkönyv eredeti közjegyzői iktatószáma: 1811/1941. Hedry iratait őrző fond jelzete: BFL VII.171.

67 BFL VII.171 8. kötet Ügykönyv 1941–1944.

idézett levelét nem azért írta, mert az abban közöltek mindenben megfeleltek a valóságnak, hanem azért, mert szerelmének, Kohn bárónak, de tulajdonképpen neki magának is ez állt az érdekében. Az utólagosság tézisével szemben tehát sokkal inkább Kohn báró előzetes óvintézkedéseinek nyomát fedezhetjük fel ebben a levélben, bár jogi értelemben ezt természetesen nem lehet bizonyítani.

A jogi antropológiai megközelítésnek nem is ez a célja. A peres konfliktusban részt vevő laikus és professzionális cselekvők jogi lépéseiket, az eljárás során megfogalmazott különböző állításait nyilvánvalóan az érvényes jogszabályok előírásaihoz, a jogintézmények működési gyakorlatához igazítják, azaz annak megfelelően manipulálják, hogy milyen stratégiai cselekvést követve látják elérhetőnek céljaik megvalósulását a bíróságon. A források jogi antropológiai szemléletű elemzése ebben az értelemben nem jelent mást, minthogy a történész a jog működésének sajátosságai miatt többszörösen eltorzított képből kiindulva megpróbál eljutni a jog szűrőjén keresztül megismert múltbeli események vagy társadalmi viszonyok, egy jogi manipulációktól többé-kevésbé megtisztított értelmezéséig.

A rendőrségi, ügyészségi és törvényszéki eljárás során Kohn bárón és Kocsis Hannán kívül, kihallgatták Stein Margitot, az inkriminált vacsorák helyszínül szolgáló lakás főbérlijét, a vacsorákon részt nem vevő, de ezeken az estéken általában otthon tartózkodó két albérlijét, a Moulin Rouge több alkalmazottját, köztük egy bármixernőt, Kocsis Hanna ügynökét és egy táncosnő kollégáját. A tanúvallomásokban semmilyen adat vagy körülmény nem merült fel, amely Kohn báróra terhelő lett volna. Mind a Falk Miksa utcai lakást illetően, mind a Moulin Rouge Nagymező utcai helyiségeit illetően azt állították a tanúk, hogy figyelembe véve a vacsorán résztvevők és a mulatóban szórakozók nagy számát, egyik helyen sem található közösülésre alkalmas helyiség. De nemcsak a vádhatóság volt sikertelen a Kohn elleni bizonyítékok összegyűjtésében, hanem a védelem is, akik szerettek volna a mulatóhely alkalmazottaiból olyan vallomást kicsikarni, amelynek alapján a bíróság megállapíthatta volna, hogy Kocsis Hanna nem tisztességes, és ezért, ahogy a fajgyalázási perek ítéleteiben gyakran megfogalmazták, „nem jár neki a törvény nyújtotta védelem”. Ahogy azt Kohn báró első ügyvédje, aki az elsőfokú ítélet kimondásáig védte őt, Dr. gyöngyösi Szappanos József írta védence nevében az ügyészségre 1942. december 28-án megérkezett beadványában: „Kocsis Hanna nem felel meg annak a követelménynek, amelyet a törvény és a bírói gyakorlat a »tisztes nő« volta megállapíthatására megkíván, mert magát pénzért, többeknek áruba

bocsátotta, sőt ez volt existenciájának alapja.”⁶⁸ Indítványozták két tanú újbóli, és egy harmadik további kihallgatását ennek bizonyítására. Két tanút ismételten beidézték a nyomozó szervek, de azok semmilyen adalékkal nem szolgáltak Kocsis Hanna állítólagos erkölcsstelen életvitelével kapcsolatban.

A kísérlet háttérében az állt, hogy a Moulin Rouge artistanői táncos számaik bemutatása után odaültek a vendégek asztalához beszélgetni velük, elszórakoztatni őket, és ezért társalgási pénzt kaptak. Azt mondhatjuk, hogy nagy valószínűséggel a Kohn báró és Kocsis Hanna közötti intim és pénzügyi viszony is így kezdődhetett. Ennek ellenére ezt a munkaköri tevékenységet próbálták meg úgy feltüntetni, mint ami a prostitúció egyik formájának tekinthető, mert a bíróság csak a prostituáltakat tekintette nem tisztességesnek, s a fajgyalázás vádját ezen az úton csak így lehetett megdönteni.⁶⁹ Bár Kohn báró és dr. Szappanos lépésében problematikus volna egy instrumentálisan hatékonynak gondolt jogi eszköznel sokkal többet látni, mégis meglepő, hogy a Kocsis Hannával feltételezhetően a harmadik zsidótörvény hatályba lépése után is szerelmi viszonyt folytató báró ezt az eszközt is bevetette a büntetőjogi következmények alóli kibújás érdekében. Joan Scott írja a gender fogalmáról, mint a történeti kutatások hasznos elemző, és nem leíró kategóriájáról szóló híres tanulmányában, hogy „a társadalmi nem a hatalmi viszonyok elsődleges jelölője”.⁷⁰ Ezekben a büntetőperekben, ahol mindig zsidó férfiak voltak a vádlottak, míg a keresztény nőknek nem kellett büntetőjogi következményekkel számolniuk, az előbbiekről az utóbbiak tisztességének

---

68 BFL VII.5.c. 1182/1943.

69 Lengyel János törvényszéki bíró a következőképpen foglalta össze a tisztességes és tisztességtelen női magatartás jogi megítélésének kritériumait. „Tisztességes az a nő, aki bárki részéről *pénzzel nem szerezhető meg*. Tisztességtelen az a nő, aki *pénzért bárki részére megszerezhető*. Ez a fogalom *nem fedi az erkölcsi értelemben vett tisztesség fogalmát*, mert erkölcsi értelemben az olyan nő is tisztességtelen, aki pénzért nem mindenki részére, hanem csak olyanok részére kapható, aki neki tetszik, vagy aki udvarlással rábírra őt, hogy *pénzért odaadja magát neki*. A bíróság azért foglalta el ezt az álláspontot, mert *ezekben a büntetőügyekben nem az a bíróság feladata, hogy erkölcsi értelemben állapítsa meg a tisztességes és tisztességtelen nő fogalmát, hanem alkalmazza a tilos vérkeveredésről szóló törvényt és megtorolja a zsidó vérnek magyar vérrrel való elkeveredését*. Célja ennek a törvénynek a magyar fajtisztaság megőrzése. *Ha etikát és erkölcsöt akart volna védeni a törvény, akkor eltiltotta volna a keresztény férfiaknak keresztény nőkkel való házasságon kívüli nemi érintkezését*.” Vö. Bírói megállapítás a tisztességes és tisztességtelen nő fogalmáról egy fajgyalázási ügyben. In: Népszava 70. (1942) 24. (január 30. péntek) sz. 8. old. Ezúton szeretném kifejezni köszönetemet Karsai Lászlónak, aki felhívta a figyelmemet az itt idézett forráshelyre.

70 Scott, Joan Wallach: Társadalmi nem (gender): a történeti elemzés hasznos kategóriája. In: Van-e a nőknek történelmük? Szerk.: Scott, Joan Wallach. Balassi, Budapest, 2001. 146. p.

firtatása alkalmas eszköznek bizonyult arra, hogy a faji törvények által háttérbe szorított férfiaknak a keresztény nőkkel szemben is érvényesülő dominanciáját szimbolikusan, vagy, ahogy Pierre Bourdieu fogalmazott, „az érzelem csatornáin keresztül a tudat merőben jelképes medrében” kifejezésre juttassa.⁷¹

Foglaljuk tehát össze, hogy a Kovács Antalné feljelentő levele nyomán Kohn báró Falk Miksa utcai vacsoráinak körülményeit vizsgáló eljárás milyen eredményekre jutott. A vacsorákra hetente két-három alkalommal a Stein Margit által bérelt Falk Miksa u. 30. földszint 2. sz. alatti lakásban került sor. Ennek a bérleménynek összesen 9 helyisége volt. Egy előszobából, két udvarra néző lakószobából és egy hallból, egy cselédszobából, egy cselédfülkéből, egy konyhából, egy éléskamrából és egy fürdőszobából állt.⁷² A lakásnak két bejárata volt, az egyik a lépcsőházból nyílt, a másik a bérház belső udvarából. A lakás valamennyi nyílászáróval rendelkező helyisége az udvarra nézett, kivéve a lépcsőházi bejárat mögött elhelyezkedő hallt. Mivel a lépcsőházat az udvartól fal választotta el, és csak egy feltehetőleg állandóan kilincse zárt, szűk ajtó kötötte őket össze, ezért a nyomozók nehezen tudták kontrollálni, hogy ki mikor érkezik, és mikor távozik a lakásból.

Az étkezés az ebédlőként használt egyik szobában zajlott. A vacsorákon általában a házigazda Stein Margit, Kohn báró, Kocsis Hanna, Kohn báró húga, Stein Margit két barátnője, Schindler Margit és Serényi Irén, azaz összesen 6 fő vett részt. Stein Margit két albérlője közül az idősebb, Kis Mária, aki takarítás ellenében lakott a lakásban, a társasági összejövetelek alatt általában mindig otthon tartózkodott, és kint a konyhában segédkezett. Az ő lánya, a másik albérlő, Kiss Anna tisztviselő, aki havi 50 pengőért bérelte az egyik lakószobát, nem volt mindig otthon az esti összejövetelek idején, de amikor igen, akkor az általa bérelt szobában tartózkodott, és a másik szobába, ahol a vendégek vacsoráztak, beszélgettek, kártyáztak, soha nem ment át. Ez a szoba volt az, amely a mindig kivilágított ebédlő szomszédságában mindig sötétbe burkolózott a detektívek helyszíni megfigyeléseiről írt jelentésének tanúsága szerint. Tehát a két szoba hallos lakásban ezeken az estéken 7-8 személy is tartózkodott. A vacsorák költségei fejében Kohn báró havi 200-300 pengőt fizetett távoli rokonának, aki ekkor már a zsidótörvények diszkriminatív intézkedései miatt munkanélküli

---

71 *Bourdieu, Pierre*: Férfiuralom. Fordította: N. Kiss Zsuzsa. Napvilág, Budapest, 1998. 9. p.

72 BFL IV.1419.j. 334/I. szlj. V. Falk Miksa u. 30. földsz. 2. 8. szs. lakásív. A bérház tervrajzai sem Budapest Főváros Tervtárának, sem a Székesfőváros Tanácsa III., építésügyi osztályának iratai között nem maradtak fenn, ezért pontosan sem a lakás nagyságát, sem az egyes helyiségek térbeli elhelyezkedési rendjét nem ismerjük.

volt. A báró egykori barátnőjét is támogatta, akivel – ebben, de csakis ebben egyetértek az elsőfokú bíróság megállapításaival – minden valószínűség szerint csak színleg szakított, igaz, a nyíltan is vállalt kapcsolat idején fizetett havi 500 pengővel szemben, most csak 300-zal. Mindezt könnyen megtehetette, mert családja ugyan elvesztette kiterjedt földbirtokait, de Kohn báró így is több mint félmillió pengős vagyon felett rendelkezett. Az ellene indult eljárás idején a VI. kerületi Előjáróság által kiállított vagyoni bizonyítvány szerint értékpapírokból, nevezetesen a Hungária Selyemszövőgyár Rt. részvényeiből és bankbetétből álló összesen 584 ezer pengőt érő portfóliója után élvezett éves jövedelme 53 ezer pengőre rúgott.

Mindezek alapján a büntetőtörvényszék három bíróból álló tanácsa az alábbi következtetésekre jutott. „Igaz ugyan, hogy nincs közvetlen bizonyíték arra, hogy a vádlott és a sértett a nemi viszonyukat a fajvédelmi törvény életbelépte után is folytatták volna, sőt a kihallgatott sértett és a tanúk a vádlott ez irányú védekezését erősítették meg, azonban kétségtelen, hogy ezekben az ügyekben a sértett vallomásán kívül a legnagyobb ritkaság olyan tanúvallomás vagy tárgyi bizonyíték, ami a nemi kapcsolat tényleges fennforgását észleleti tény alapján vagy más módon bizonyítaná. A bíróságnak tehát ilyenkor közvetett bizonyítékok alapján kell az ítékezése alapjául szolgáló tényállást megállapítani. [...] Azt, hogy a vádlott és a sértett a nemi viszonyukat a fajvédelmi törvény életbelépte után is folytatták, bizonyítja az, hogy a vádlott nem szakította meg az ismeretséget a sértettel, hanem azzal rendszeresen találkozik, állítólagos rokona Stein Margit lakásán. Olyan lakásban, amelynek kettős bejárata van, több helyiségből áll, titkos telefontal rendelkezik, tehát feltétlenül alkalmas hely a nemi közösülés elvégzésére. [...] De a nemi viszony folytatására utal a vádlottnak a nyomozás során tett ama vallomása, hogy azért nem találkozik nyilvános helyen a sértettel, mert még a látszatát is el akarja kerülni annak, hogy vele továbbra is fenntartja a kapcsolatát. Ugyanis még inkább a vádlott ellen szól az a körülmény, hogy a sértettel végeredményben titokban találkozik olyan helyen, amely közösülésre alkalmas. Az is különös, hogy más társaságban a vádlott nem mutatkozik a sértettel. Ezek a körülmények, valamint az, hogy a vádlott még most sem vonta meg a támogatását a sértettől, holott a sértett jelenleg is állásban van, dolgozik, tehát önmaga eltartásáról gondoskodni tud, mind-mind azt támogatja, hogy a vádlott szakítása a sértettel csak színleges volt.”⁷³

Egy jogilag zsidónak minősülő férfi egy keresztény nővel egy nemi közösülésre feltétlenül alkalmas helyen együtt vacsorázott hetente két-három alkalommal.

---

73 BFL VII.5.c 1182/1943.

A bíróság a majdnem nyolc hónapja folyó vizsgálat során lényegében ennyit tudott megállapítani 1943. április 5-én hozott ítéletében. Az ítélkező bírák a tényfeltárásnak ezt az egy bővített mondatban összefoglalható eredményét aztán összekapcsolták a történet keretétől szolgáló tér meglehetősen önkényes elemeket is tartalmazó, tendenciózusan egyoldalú olvasatával, amelyet szinte egy az egyben Sebestyén Árpád és N. Marton János detektívektől vettek át, majd ennek alapján egy év fogházbüntetésre ítélték a vádlottat. Az általuk követett eljárás megerősíti az angolszász térbeli fordulat teoretikusainak néhány alapvető elgondolását.

Az irányzat talán legismertebb képviselője, Edward Soja úgy véli, hogy a 19–20. századi nyugati társadalomtudományi kutatásban a temporális és a történeti megközelítésmódok olyannyira privilégizált pozícióra tettek szert mind elméleti, mind gyakorlati szempontból, hogy a térbeli fordulatnak az 1980-as években bekövetkező színrelépéséig legfeljebb a historicizmus hallgatag térbeliségéről lehetett beszélni.⁷⁴ A tudomány beleszorult egy szekvenciálisan, azaz az időbeli egymás után következés mentén szerveződő elbeszélés keretei közé, ami szinte lehetetlenné tette, hogy „egy szöveget úgy tekintsenek, mint egy térképet, mint olyan szimultán viszonyok és jelentések földrajzát, amelyet sokkal inkább térbeli, semmint időbeli logika köt össze.”⁷⁵ Simon Gunn egyenesen úgy értelmezi az amerikai geográfusnak ezeket az elgondolásait, hogy a historista gondolkodás teljes mértékben „elhomályosította a hatalom, a társadalmi viszonyok és a megismerés mélyén rejtőző térbeliséget.”⁷⁶ Soja azon elképzelését, hogy a tudományos kutatásnak komolyan kell vennie a teret,⁷⁷ megerősíti a Kohn báró ügyét első fokon tárgyaló háromtagú bírói tanács ítéletének térbeli logikája. Véleményem szerint a bírák önértelmezésével szemben nem az volt az általuk követett eljárás legfontosabb sajátossága, hogy közvetett bizonyítékok alapján döntöttek, hiszen bizonyítékok valójában még közvetetten sem álltak rendelkezésükre. Ami rendelkezésükre állt, az a két detektív térbeli spekulációkkal átítatott írásos jelentése Stein Margit lakásának három hónapon át tartó teljesen eredménytelen megfigyeléséről. Ha figyelembe vesszük, hogy a zsidóüldözések korában még egy bárót is el lehetett ítélni egy évre a Falk Miksa utcai vacsorák

---

74 Soja, Edward W.: *History: Geography: Modernity*. In: *Uő.: Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. Verso, London–New York, 1989. 13–16. p. (A továbbiakban Soja, 1989.)

75 Uo. 1. p.

76 Gunn, Simon: *The Spatial Turn: Changing Histories of Space and Place*. In: *Identities in Space*, 2001. 4. p. (A továbbiakban: Gunn, 2001.)

77 Soja, 1989. 7. p.

keretét képező térbeli viszonyok ilyen, finoman szólva is bizonytalan alapokon álló értelmezése alapján, akkor jobb lesz komolyan venni Soja figyelmeztetését, és komolyan venni a történeti elemzésnek alávetett események és azok társadalmi kontextusának térbeliségét.

A térbeliség komolyan vétele ugyanakkor azt jelenti, hogy megváltozik a tér fogalmának jelentése. Simon Gunn mutatott rá arra, hogy a régi várostörténet-írásban a teret eleve adott, absztrakt, uniformizált kategóriaként kezelték, olyan semleges dimenzióknak, átlátszó közegnek tekintették, amely a benne lejátszódó cselekvésekre, a társadalmi és gazdasági struktúrák működésére egyáltalán nem gyakorol hatást. De figyelmen kívül hagyták a hely történelmi sajátosságait is, úgy vélték, hogy az az események üres háttérfüggőnye, a történelmi dráma lejátszódásának csupasz színpada csupán.⁷⁸ Aki azonban a sötét szobában felismeri a nemi közösülésre alkalmas helyet, a duplabejárátú lakásban pedig a menekülési útvonalak használatának kockázatminimalizáló eszközét, valamint a városi belső lakótér ellenőrzésével szembeni ellenállás lehetőségét látja, az a térről és a helyről egyáltalán nem így gondolkodik. Aki így tesz, az lényegében belátta, hogy a városi tér nem adottság, hanem a városlakók hozzák létre közösen végrehajtott cselekvéseik eredményeképpen, függetlenül attól, hogy ezeket az interakciókat az együttműködés vagy a konfliktusok megvívásának igénye, esetleg mindkettő egyszerre jellemzi-e. Aki így cselekszik, az tulajdonképpen arra a belátásra jutott, hogy a hely és a tér nem semleges, hanem olyan közeg, amely a mindennapi városi életet maga is formálja, annak alakulásában és alakításában neki is konstitutív szerepe lehet.

A városi tér éppen azért képes befolyást gyakorolni a városi-társadalmi folyamatokra, mert ezt a városi teret maguk a városlakók hozzák létre konfliktusaik megvívása, illetve hétköznapijaik megélése során. Michel de Certeau ezt a folyamatot a hely és a tér fogalmai között tett különbségtéves segítségével a következőképpen írta le. A szerző a hely fogalmán az együtt létezés viszonyain alapuló rendet értette, a pozícióknak azt a pillanatnyi konfigurációját, amelyeknek az a funkciója, hogy megteremtsék az adott hely stabilitását. Hogy pontosan mit ért ez alatt a szerző, azt a saját maga által választott példán, az utca példáján keresztül lehet bemutatni. Az utca, mint hely de Certeau szerint az a geometriailag meghatározott rend, amit a várostervezés hozott létre. Ezt aztán birtokba veszik a városlakók, akik sokrétű gyakorlatok különbözői formáit dolgozzák ki az utca hétköznapi használatán keresztül. Amikor ezek a gyakorlatok, többek között a sétálóké, már keresztül-kasul átszövik a várostervezés által kialakított

---

78 Gunn, 2001. 2–3. p.

geometrikus rendet, akkor beszélhetünk a helynek térré való átalakulásáról.⁷⁹ Ezt a transzformációs műveletet figyelhetjük meg a Falk Miksa utca környékének és Stein Margit lakásának példáján is. Csakhogy ugyanazon a helyen egészen más városi teret hoz létre Kohn báró rokonaival, barátaival és (volt) szerelmével közösen a vacsorák megszervezésének gyakorlata révén, mint a szemközi 19-es számú házból éppen ezek által a vacsorák által generált megnövekedett forgalmat árgus szemmel figyelő feljelentő, Kovács Antalné szül. Szlovák Margit házmesterné, és az ő feljelentése után nyomozni kezdő detektívek. Kétféle gyakorlat, kétféle városi tér, s a nagyvárosi élet nem két-, hanem szinte ahány szereplő, olyan sokféle térbeli tapasztalata. „From this point of view »there are as many spaces as there are distinct spatial experiences«” – idéz de Certeau fentebb már hivatkozott művében Maurice Merleau-Ponty *Az érzékelés fenomenológiája* című könyvéből.⁸⁰

Kohn báró fajgyalázási ügyének Falk Miksa utcája azonban nem egy békés, foucault-i értelemben vett heterotópia, amely egy reális helyen többféle teret, egymással összeegyeztethetetlen szerkezeti helyeket, azaz hálózatokat tud egybegyűjteni.⁸¹ Itt 1942–43-ban vagy ártatlan találkozások, társasági élet, evés, ivás, kártyázás és beszélgetés ment végbe, vagy ez az egész csak álca Kohn báró és Kocsis Hanna között a fajvédelmi törvény után is titokban folytatódó szexuális kapcsolat leplezése céljából. Szinte ugyanazokból az alapelemekből táplálkozó két különböző értelmezés, jelentéstulajdonítás és térszervezés egyikének a peres konfliktus végén, a jogerős másodfokú ítélet kihirdetésével el kell buknia. Kohn báró új ügyvédje, Lázár Ernő a törvénytöréssel szemben bátor és agresszív stílusban fellépő, támadó szellemben megírt fellebbezésében alaposan szétbombázta az első fokú ítélet gyenge pontjait. Rámutatott arra, hogy Kocsis Hanna magyar honosságát a vád nem tudta igazolni. Ő is meg akarta mutatni, hogy ki az úr a háznál, hát újra megpróbálkozott Kocsis Hanna tisztességes mivoltának megdöntésével, de védelmébe vette a közjegyzői intézményt is, és mindent latba vetett azért, hogy alátámaszthassa Kocsis Hanna 1941. október 6-án kelt levelének bizonyító erejét. De nem feledkezik meg arról sem, hogy visszautasítsa a törvénytörési ítéletnek a Stein Margitot gyanúsító és rágalmozó kitételeit, miszerint ő kerítéssel foglalkozna, és lakását anyagi

---

79 Certeau, Michel de: *The Practice of Everyday Life*. Translated by Steven Rendall. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London, 1988. 117. p.

80 Uo. 117–118. p.

81 Foucault, Michel: *Eltérő terek*. In: Uő.: *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Fordította: Sutyák Tibor. Latin Betűk, Debrecen, 2000. 152. p.

ellenszolgáltatások fejében titkos szerelmi találkák lebonyolítására rendelkezésre bocsájtaná.⁸² Jogi érvelése azonban akkor vesz igazán mindent elsöprő lendületet, amikor a detektívek jelentését és az első fokú ítélet térértelmezését veszi célba. A jelen tanulmány mellékletben közölt dokumentum elolvasása után olvasóim is megállapíthatják, hogy a detektívtestületnek adott jó tanácsaival, miszerint hogyan célszerű megfigyelni egy kettős bejárattal rendelkező lakást, valamint a Dr. Kristóf Sándor vezette bírói tanács által a dupla bejáratból és a titkos telefonból levezetett „közösülésre alkalmas hely” teóriának a cáfolatával gyakorlatilag teljesen nevetségessé tette az első fokon eljáró három törvényszéki bírót.

Az ítéletábra három bírója, Ottrubay Dezső, Pálffy Elek és Lengyel Ernő 1943. november 18-án hozott jogerős ítéletében végül is két okból mentette fel Kohn bárót az ellene felhozott vádak alól. Egyrészt azért, mert nem volt semmilyen közvetlen bizonyíték arra, hogy Kohn báró és Kocsis Hanna nemi viszonyukat a harmadik zsidótörvény hatályba lépése után is folytatták. Másrészt az Ukrajnában született Kocsis Hannáról, akinek szülei Szovjet-Oroszországban kötöttek házasságot, nem volt minden kétséget kizáróan megállapítható, hogy magyar honos-e. Így Kohn báró nem pusztán bizonyítottság, hanem egyenesen bűncelekmény hiánya miatt bizonyult ártatlannak. Paradox módon ez után az ítélet után, legalábbis a német megszállásig, akár újra nyíltan is felvállalhatták volna kapcsolatukat, hiszen az eredeti anyakönyvi kivonatok nélkül Kocsis Hanna a továbbiakban sem volt magyar honosnak tekintendő. A fajvédelmi törvény pedig nem vonatkozott olyan nőkre, akik nem voltak magyar állampolgárok. Nem valószínű azonban, hogy ez megtörtént. Báró Kohn András Béla az ítéletábrai ítélet kihirdetése után egyszerűen eltűnik a szemünk elől, az ezt követően keletkezett fővárosi forrásokban eddig még nem találtam semmilyen nyomot a per utáni életének alakulására vonatkozóan. A kutatás jelenlegi állása szerint azt sem tudjuk, hogy túlélte-e a holokausztot.

A magyar honosság problémájánál azonban a mi szempontunkból sokkal fontosabb az, hogy azok a zsidó férfiak, akik „közösülésre alkalmas helyen” keresztény nőkkel találkoztak, beszélgettek, stb. jogilag nem voltak szankcionálhatóak a nemi aktus megtörténének bizonyítása nélkül, a Kohn báró perében bevetett mégoly bravúros térbeli értelmezés révén sem. Más esetekben azonban a bíróság talált olyan térbeli konstrukciókat (pl. közös háztartásban, egy

---

82 A Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék 1942. és 1943. évi névmutatóiban nem találtam annak nyomát, hogy Stein Margit ellen az ügyészség vádat emelt volna, akár kerítés vádjával, akár bármilyen más vádpontban. Vö. BFL VII.5.c. 4231. köt. 1942. Nyi–Sza, 4236. köt. 1943. Osz–Sza.

lakásban élés, vagy közös ágy bérlése, együtt alvás, stb.) amelyekből a hétköznapi józan ész által is természetesnek tekintett módon következett a felek között fennálló szexuális viszony feltételezése. Ezekben az esetekben a bíróság a nemi aktus megtörténtének bizonyítása nélkül is kimondta a bűnösséget, amivel lényegében kikényszeríthette az ily módon együtt élő vagy élettársi viszonyt fenntartó zsidó férfiak és keresztény nők szétköltözését, újabb térbeli határokat ékelve közéjük.⁸³ Ez a kérdés azonban már túlmutat Kohn báró büntetőperének intenzív vizsgálatán, ez már egy másik, az üldöztetés korabeli Budapest zsidóságának és a keresztény többségnek egymásról szerzett testi és térbeli tapasztalatait feltáró, fajgyalázási esetek szélesebb körének elemzésén alapuló tanulmány tárgya lesz majd.

Zsidók és keresztények közötti kapcsolatokkal többé-kevésbé sűrűn átszótt budapesti városi-társadalmi térről, a két félnek az egymásról szerzett tapasztalatairól azonban még szólni kell. Kohn bárónak a nyomozó szervek és a magyar büntető igazságszolgáltatás rendszerében és útvesztőiben való hányattatása 15 hónapig tartott. A megpróbáltatások egyértelműen Kovács Antalné feljelentő levelével vették kezdetüket. A történetnek ez a nyitánya egybevág a faji törvények kora és a holokauszt óta eltelt hét évtized alatt ezzel a nemzeti tragédiával kapcsolatban felhalmozódott és leülepedett tapasztalatainkkal. Egy antiszemita érzelmű keresztény házmesterné pengő érmét ragadott, és annak élével, saját írásképét elváltoztatva feljelentő levelet írt az egyik szemközti házban lakó, állástalan zsidó főbérlnő és vendégei ellen, akik nagy valószínűséggel soha semmi rosszat nem tettek ellene. Ebből aztán első lépésben levonhatjuk a következtetést, a zsidóság kirekesztésének, majd kiirtásának eszméje nem német import termék, nem is a magyar politikai elit szélsőjobboldali alakulatainak ügye, hanem a magyar társadalom soraiban is megvan ennek a politikának a maga társadalmi bázisa. A történet második része, hogy 15 hónap alatt a bűnüldöző szervek nem találtak egyetlen tanút sem, aki hajlandó lett volna Kohn báróra terhelő vallomást tenni, azt hiszem mindnyájunk várakozásait keresztülhúzza. Sem a Falk Miksa u. 30. sz. alatti bérházban, sem a Moulin Rouge-ban, sem másutt nem akadt Kohn bárónak vagy Kocsis Hannának egyetlen rosszakarója sem, aki elérkezettnek látta volna az időt, hogy benyújtsa a számlát vélt vagy valós sérelmeiért. Ha tehát a fajgyalázási, de esetleg a második zsidótörvény gazdasági rendelkezéseit kijátszani akarók ellen indult perekben gyakran találkozoznánk a szolidaritás hasonló megnyilvánulásaival, akkor le kellene vonnunk a következtetést, miszerint a

---

83 BFL VII.5.c. 542/1943. Újházi Vendel (általam kreált álnév), valamint 1968/1943. Mannsberg Sándor (általam kreált álnév) fajgyalázási perének iratai.

budapesti keresztény társadalom a zsidókérdésben jóval megosztottabb volt, mint azt korábban gondoltuk.

A fajgyalázási perek iratainak tanulmányozása révén, a politikatörténeti forrásokkal összehasonlítva, jóval közelebb kerülhetünk a hétköznapi embereknek ezekben a nehéz, egyedi helyzetekben tanúsított, hatalmi körök és politikai csoportosulások által közvetlenül általában nem befolyásolt viselkedéséhez, valamint a zsidóknak és a keresztényeknek az egymásról szerzett közvetlen tapasztalataihoz is. Így esélyünk nyíllhat arra is, hogy az eddigieknél jóval árnyaltabb és a magyar felelősség megítélésének szempontjából is jóval realisabb képet alkothassunk történelmi múltunknak még ma is szinte mindnyájunk számára traumatikus fejezetéről.⁸⁴ Ez az üldöztetésnek és a zsidó-keresztény kapcsolatrendszernek a térbeliségét a középpontba helyező kutatás ezzel járulhat hozzá a magyar holokauszt múltjának történeti feltárásához.

Ehhez azonban nagy szükség van arra is, hogy tisztázzuk, mit is érthetünk a tapasztalat fogalmán. A fenomenológus Tengelyi László a kifejezés kétféle jelentését különbözteti meg. Az első, de Tengelyi szerint egyáltalán nem elsődleges, diszpozicionális értelme a szónak, és erre tanulmányomban már kétszer is utaltam, az a beállítottság, amely az életünk során felhalmozódott, leszűrt vagy leülepedett tapasztalataink nyomán kialakult, magától értetődővé vált meggyőződéseinkre épül. Tapasztalatról azonban a szó szoros értelmében csak abban a másik esetben beszélhetünk, amikor olyan új felismerésre teszünk szert, aminek következtében „előzetes várakozásaink megdőlnek, kialakult nézeteink megrendülnek, rájuk épülő szándékaink meghiúsulnak.” A tapasztalat tehát elsődleges értelmében nem beállítottság, hanem esemény, olyan új felismerések megszületésének eseménye, amely keresztülhúzza számításainkat. A zsidóüldözések korában a forrásainkból ismert múltbeli szereplőknek gyakran volt osztályrészük efféle sorseseeményekben, amikor új felismeréseik keresztülhúzták mindenféle számításait. Ezért az ő tapasztalataik iránt érdeklődő történészeknek is mindig nyitottnak kell lenniük további, új tapasztalatok megszerzésére.⁸⁵ A tapasztalat diakritikai fenomenológiai fogalmának használata az üldöztetés korabeli térbeli viszonyokra koncentráló kutatásokban azért is gyümölcsöző lehet, mert véleményem szerint – Simon Gunn nézetével szemben – ezeknek a történeti vizsgálódásoknak nem a városi tér

---

84 Úgy vélem azért beszélhetünk mindnyájunk traumáiról, mert a több mint félmillió magyar zsidó meggyilkolásáért viselt közös keresztény felelősség is lehet traumák forrása, noha nem ugyanolyan traumának, és nem ugyanabban a mértékben, mint az áldozatok, a túlélők és leszármazottaik esetében.

85 *Tengelyi László: Tapasztalat és kifejezés. Atlantisz, Budapest, 2007. 62–64. p.*

és a társadalmi identitás kapcsolatának feltárására kell elsősorban irányulniuk,⁸⁶ hanem a korabeli társadalmi szereplők térbeli tapasztalataira. Egyszerűen azért, mert ezeknek az új felismeréseket hozó tapasztalatainknak a nyomán indultak be azok a történelmi folyamatok, amelyek új önazonosság képződéséhez is elvezethettek.⁸⁷

Dokumentum

Dr. Lázár Ernő védőügyvéd fellebbezése báró Kohn András Béla⁸⁸ fajgyalázási perében a Királyi Büntető törvényszékhez:

Dr. Lázár Ernő
és
Dr. Lázár László
ügyvédek
Budapest, IV. Fővám-tér 2.
Telefon: 183–666

Tekintetes Kir. Büntető törvényszék!

B. III. 1882/4 – 1943. sz. alatt Báró Kohn András Béla ellen fajgyalázás vétsége miatt hozott elsőbírói ítélet ellen vádlott és védője által szóval bejelentett

*fellebbezések indokait*⁸⁹

az ide ./. alá csatolt új meghatalmazás alapján az alábbiakban vagyok bátor előterjeszteni, kérve a nagytekintélyű Kir. Ítéltáblát: méltóztassék az E. T. 115. §. **alján kitézendő szóbeli tárgyaláson**

---

86 Gunn, 2001. 6–7. p.

87 Tengelyi László: Élettörténet és sorsesemény. Fordította: Tengelyi László–John Éva. Atlantisz, Budapest, 1998. 193–213. p.

88 Általam kreált álnév.

89 Az eredetileg írógépen írt fellebbezésben a hangsúlyos szövegrészeket Lázár Ernő ügyvéd háromféleképpen emelte ki, egyrészt aláhúzással, másrészt nagyobb betűkötők használatával, harmadrészt bizonyos szekvenciákat piros színnel írva. Ebben az átiratban az első kettőt kurzívval, míg a harmadikat félkövér betűformátum alkalmazásával jelöltük.

1. vádlottat az ellene emelt vád alól a B. P. 326. §. 2. p. alapján felmenteni,⁹⁰
2. esetleg az alább indítványozott bizonyítás kiegészítés elrendelésével új tényállást megállapítani és ez alapon felmenteni,
3. legrosszabb esetben a Btk. 92. §-nak alkalmazásával vádlottra pénzbüntetést kiszabni,⁹¹
4. és úgy ezt, mint az esetleg enélkül kiszabandó és három hónapot meg nem haladó fogházbüntetést a II. Bn. 1. §. alapján *három évi próbaidőre felfüggeszteni.*⁹²

---

90 Az 1896. évi XXXIII. törvénycikk a bűnvádi perrendtársról hivatkozott helye kimondta, hogy bűncselekmény, illetve bizonyítottság hiányában felmentő ítéletet kell hozni.

91 Az 1878. évi V. törvénycikk a magyar büntetőtörvénykönyvről hivatkozott paragrafus kimondta, hogy amennyiben a vádlott mentségére több enyhítő körülmény hozható fel, és ezek olyan nyomatékosak, hogy az adott cselekményekre meghatározott büntetésnek a legkisebb mértéke is aránytalanul súlyos volna, abban az esetben az adott büntetési nem a legkisebb mértékig leszállítható. (Mivel a harmadik zsidótörvény büntető rendelkezései a fajgyalázás vétsége büntetésének csak a maximális mértékét határozta meg, míg a minimálisat nem, ezért ezekben a perekben a két kategória egybe esett. A Csemegi-kódex – 1878. évi V. törvénycikk – 25. §-a a legrovidebb fogházbüntetés tartamát egy napban határozta meg.) Ha a bíróság úgy ítélné meg, hogy még ez is túl szigorú volna, akkor a bíróságnak lehetősége van arra is, hogy a büntetést az egy fokozattal enyhébb büntetési nem legkisebb mértékéig leszállítsa. Lázár Ernő tehát arra törekedett, hogy amennyiben nem sikerül elérni védenca felmentését az ellene felhozott vád alól, akkor az Ítéletábla az itt hivatkozott jogszabályi hely alapján Kohn báró első fokozott fogházbüntetését változtassa pénzbüntetésre. Szembeötlő, hogy a védőügyvéd a pénzbüntetést illetően nem tesz indítványt annak mértékére, pedig – mint említettem – a törvény ennek a legkisebb mértékre való leszállítására is lehetőséget nyújtott. A második büntetőnovella (1928. évi X. törvénycikk) 5. §-a vétség esetében a legkisebb mértékű pénzbüntetést 50 pengőben határozta meg.

92 Gépelési hiba. A büntetés felfüggesztésével a második büntetőnovella nem foglalkozik. A kérdést az első büntetőnovella (1908. évi XXXVI. törvénycikk) 1. §-a szabályozta. Különös méltánylást érdemlő esetben valóban lehetőséget biztosított a kiszabott fogház- és pénzbüntetés végrehajtásának 3 évi próbaidőre (3. §) való felfüggesztésére, de a szabadságvesztés esetében csak az egy hónapot meg nem haladó tartamú büntetések esetén adott erre lehetőséget. Mind ez ideig nem sikerült tisztázni, hogy ezt az egy hónapos korlátot mikor és melyik jogszabály emelte fel három hónapra.

Indokok

I.

A kir. törvényszék eljáró tanácsa egy új perrendi intézményt statuál. Azt mondja: „Igaz ugyan, hogy nincs *közvetlen bizonyíték* [...] de mert ezekben az ügyekben a sértett vallomásán kívül a *legnagyobb ritkaság* olyan tanúvallomás, vagy tárgyi bizonyíték, amely a nemi kapcsolat tényleges fennforgását *észleleti tény* alapján, vagy *más módon* bizonyítaná [...] a bíróságnak tehát ilyenkor közvetett bizonyítékok alapján kell a [...] tényállást megállapítani.”

Tehát ahol nincs „észleleti tény”, ott jön a *kombináció* !!!! Kombinál egy tényállást és ezen kombinált tényállásért átnyújt egy soha nem büntetett, tisztességes, feddhetlen előéletű, mostanáig köztisztelőben álló, számos előkelő és hatvan keresztény össel rendelkező úr barátjának *egy esztendei* fogházat...

Arról nem is beszélek, hogy a Btk. 92. §-át, – amelyet minden csirkefogóval, 2-3-szor már büntetett apró tolvajjal, csalóval, verekedővel, *rablógyilkossal* szemben alkalmaz egy bölcs és belátó, eszményi magaslatban trónoló bíró az előfeltételek esetén, – nem talál helyénvalónak, noha annak előfeltételei, amint azt ki fogom mutatni igenis fennforognak, de vádlottat nem érdemesíti erre a kedvezményre felfoghatatlan és érthetetlen okok miatt...

De lássuk azokat a „közvetett bizonyítékokat”???? Az első az lenne, hogy a fajvédelmi törvény meghozatala után is rendszeresen találkozik [a] sértettel.

Mindenekelőtt nem értem, miért nevezi az ítélet Kocsis Hanna úrhölgyet sértettnek? Kocsis Hannának semmi néven nevezendő jogát, érdekét, személyiségét, karrierjét, becsületét, jó hírét, társadalmi állapotát nem sértette ez a viszony. Sőt maga a törvény sem tartja megsértettnek a leányt, hanem igenis sértettnek tekinti a magyar fajt, amelyet maga a törvény is akként szerepeltet, mint amelyet ez a törvény *véd* !!!!! Fajvédelem, és nem lokáltáncosnő védelem! Ezt koncedálja az ítélet is, amikor azt fejtegeti, hogy „a sértettnek igen jelentős anyagi érdeke fűződik ahhoz, hogy ne tegyen felfedező értékű vallomást.” Tehát: jutalmazott és nem sértett.

Tehát közvetett bizonyíték, hogy találkozik Kocsis Hannával. De szabadna kérdezmem: tiltja ezt a fajvédelmi törvény ?????? Sétálni és találkozni sem lehet, csak niam–niam négermókkal és sátoros cigánynékkal ????? Na de van itt valami differenciált találkozás is! „*Kettős bejáratú* helyiségben találkoztak, amelynek *titkos* telefonja is volt...” „Tehát – mondja az ítélet – *feltétlenül* alkalmas hely a nemi közösülés elvégzésére”. Na hát ez ugyan elég „közvetett” bizonyíték. Titkos telefon nélkül és kettős bejáratú szoba hiányában nem is lehet feltétlenül

alkalmas módon közösülni !!!! Na és a liget bokrai és a Gellérthegy tetején levő parkok enyhe árnyat adó csaltitjai, az semmi ????? A közösülésnél, a szerelmesek találkozásánál nem tényálladási elem a magány, a csend, a zavartalanság, csak a titkos telefon és a különbejáratú szoba....

De az ítélet nem hagyja figyelmen kívül a vádlott védekezését sem. Isten mentsen! Mert, hogy azt mondja: „Igaz, hogy a vádlott azzal védekezett, hogy ezeken a vacsorákon Stein Margit barátnői is mindig részt vettek, azonban ez **nyilván valótlan, mert ezen barátnőknek a nevét a sértett nem tudta megmondani, holott elképzelhetetlen az...**”

Nem tudom minek nevezem azt, hogy a főtárgyalási jegyzőkönyv ezen ítéleti ténymegállapításnak *homlokegyenest ellentmond* ????? Kocsis Hanna ugyanis ezt vallotta a főtárgyaláson:

„Stein Margitnál rajtunk kívül Stein Margit **Gitta és Irén nevű barátnői is sokszor jelen voltak.**” Hát ezeket nem tudta Kocsis megnevezni???? És kételyben és tájékozatlanságban hagyta a bíróságot, amely pedig ezt a részt is szeretne volna tisztázni ????? Mert hiszen a jegyzőkönyv egy szóval sem említi, hogy a főtárgyaláson *bárki is* egy szóval is faggatta volna Kocsist, hogy mondja lelkem, hogy is hívták az ott vacsorázó vendégeket, Gittát, meg Irént, tehát az ítélet által valótlanak bélyegzett vádlotti védekezés *nem nagyon* tekinthető valótlanoknak, mert senki meg sem kísérelte annak valóságát, vagy *valótlanosságát* ellenőrizni....

De [a bírói tanácsnak – L. A.] az egyébként éles logikával és csalhatatlan következtetéssel megszerkesztett **ítélet[et] írásba foglaló mélyen tisztelt tagja** már néhány sorral [lejjebb] a Stein Margit kihallgatásánál megtalálhatja a feleletet, amely a vádlott védekezését bombatalálattal megerősítette, mert ez a tanú azt vallotta: „...Az előbbieken kívül feljárt még **Serényi Irén és Schindler Margit nevű barátném is...**” És ismét bátorkodom kérdezni: e tanúk nevének és lakásának ismeretében, vagy ismerete nélkül lehet-e egyszerűen valótlanok bélyegezni valakinek ilyen részletekre kiterjedő vallomását, még ha az a valaki vádlott is vagy **pláne „sértett”?**

További csalhatatlan következtetés, hogy Stein Margit a 2–300 pengő ellenében vállalkozott a kuplorségre. Érthetetlen! A Kohn család a leggazdagabb családok közé tartozott. És ha ki is sajátították annyi ezer holdra tehető vagyonát, még mindig zsebre tud tenni egy belvárosi bankot és egy virágzó vállalatot... És ez ne engedhesse meg magának azt, hogy egy távoli rokonát segélyezze???? Én szegény tatár vagyok mellette és Erdélyben maradt, ott kirabolt, kifosztott rokonaimnak most is húsz és egynéhány év óta állandóan küldök segélyeket... És ezen az oldalon nem igen tudnám beszorítani azok nevét, akik tőlem *állandó*

segélyeket kapnak. És az összetartásukról híres zsidók között ne akadna egy, aki koszos 300 pengőt ad egy távoli rokonának ??????

És ha már mindenkire piszok hull, aki vádoltthoz ebben az ügyben hozzá ért, mik azok a „súlyos gyanúokok”, amelyek arra szolgálnak bizonyítékul, hogy Stein Margit találkahelyet csinál lakásából ??????

Tudok egy esetet, amikor a védő azt merete megkérdezni az egyik tanútól, hogy volt-e büntetve, – mert hiszen a B.P. 221. § 2. pontjára,⁹³ illetve a B.P. 222. § 3. pontjára⁹⁴ vonatkozó, tehát törvényen alapuló jogos indítványt e nélkül elő sem terjesztheti, – amikor nyomban lecsapott a hatalom azzal, hogy a tanút nem hagyja meggyanúsítani... És íme a tanú ellen itt súlyos, valóságuk esetén őt a közmegevetésnek és bűnvádi eljárásnak kitévő ama megállapítás áll az ítéletben, hogy „a nyomozás során különben is súlyos gyanúok merült fel arra, hogy Stein Margit lakását ismerősei részére hasonló céllal rendelkezésre bocsájta.”

Miután az ítélet ilyen apró következtetésekre alapítja vádlott egy évi fogházát, most már *én is* szeretném alaposabban levetkőztetni ezeket a mozaikokat.

I. Biz. kieg.

Ennélfogva *bizonyítás kiegészítés* iránt teszek indítványt és kérem, méltóztassék tanúként kihallgatni

1. *Serényi Irén*[t] és

2. *Schindler* Margitot (lakásukat bejelentem elrendelés esetén) arra nézve, hogy ők csakugyan Stein Margithoz jártak vacsorára és sem találkájuk, sem erkölcstelen üzelmeik nem voltak.

3. Kérem beszerezni a detektív jelentésben felhozott 1288/942. fk. (Referense Dr. Horváth) erkölcshandzseti iratokat, valjon **nem-e éppen ezen alkalomból tettek az eljáró detektívek oda is feljelentést**, hogy itt kézen-közön támogassa egymást ez a két feljelentés.....

De hogy milyen erőszakolt, átlátszó és tökéletesen *elfogult* a detektív jelentés erre vonatkozó része, az kitűnik a következőkből is.

Azt mondja a *két detektív* által aláírt jelentés, hogy napokon keresztül figyelte a Stein Margit lakását, de nem tudta rajta csípni a találkásokat, mert „a lakásnak

93 A tanu megesketése mellőzendő, ha hamis tanúzás, vagy hamis eskü miatt el volt ítélve, habár büntetését kiállotta.

94 A bíróság az eset körülményei szerint az eskütételtől elzárhatja azt az egyént is, aki nyereszkdő szándékból elkövetett büntett vagy vétség miatt vizsgálat vagy vád alatt áll, vagy ilyen bűncselekmény miatt elítélletett.

két kijárata volt.” Ezt nem értem. Két detektív ír[ja] alá a jelentést, tehát két detektív nyomoz és ketten nem tudnak két, egymástól pár lépésre fekvő ajtót megfigyelni ??? Ez csak úgy történhetett, hogy vagy *egyedül* járt el a detektív és akkor miért írják ketten alá a jegyzőkönyvet, – vagy miért nem vitt magával egy másik detektívet a 400 közül? Mert akkor nem lehetett volna ezt a terhelő jelentést írni....

Legyen szabad azonban nagytekintélyű kir. Ítéletábla e detektív–jelentés rosszhiszeműségét azzal a Sherlock Holmes–i megfigyeléssel dokumentálni, ahogy e szívdobogatóan izgalmas nyomozásnak leírásánál elmondja, miként leskelődött be a két szobás Stein lakás egyik szobájába, ahol **lefuggönyözött ablak nélkül, egyszerű betekintéssel megállapította azt a hihetetlen ravaszságot, gyakorlatot és pompás szimatot igénylő tény, hogy az asztal körül többen ültek és vacsoráztak...** Köztük volt persze a vádlott is !!!! Hogy azonban a másik szobában kétségtelenül erkölcstelen üzelmek folynak, az abból is kitűnik, hogy ebben a szobában – – – **sötét volt.....**

Ha Stein Margit is azon a szellemi magaslaton állana, mint ez a nyomozati eredmény, akkor azt kellene megkérdezni tőle: miért nem eresztette le a függönyt??? (Igaz, hogy ez még gyanúsabb lett volna...) De viszont nyomban semmivé lesz ez a mozaik, ha arra gondol az ember, hogy aki ötödmagával, – *ezt a detektív is konstata*lta !!! (Nem is kell ide Gitta és Irén vallomása...) [-] nyitott spalettás szobában, lámpafénynél vacsorázik, azok nem igen járhatnak rosszba és semmi esetre sem szövetkeztek [a] fajvédelmi törvény kijátszására....

Ami pedig a detektív-regény sötétségű másik szobát illeti, amelyre azt mondja a jelentés, hogy ez kétségtelenül a közösülés okából volt besötétítve, szerény mosollyal ki kell jelentenem, hogy vagy vacsorázik valaki, vagy édeleg, és ha édeleg, akkor leereszti a függönyt. Ha pedig a függöny nem volt leeresztve, akkor rosszhiszeműség kell ahhoz, hogy egy sötét szobát „kétségtelenül” találka helynek lehessen közokiratban feltüntetni. A tisztelt ítélet is majdnem átvette a következő indokolást: két bejárátú szoba, titkos telefon, **„tehát kétségtelen, hogy a megélhetéshez szükséges összeget szobáinak közösülés céljából való átadásával szerzi meg.”**

Ismét csak kérdésekkel kell alkalmatlankodnom: ki itt a vádlott? Stein-e, vagy Kohn? És mi itt a vád? Találkahely tartás, vagy [a] fajvédelmi törvény megszegése? Úgy látszik észleleti tény és más mód hiányában most már igazán be szeretne vonulni a Tripartitumba a szarvas okoskodás és következtetés: ha a hajó hossza 54 méter, szélessége 10 méter és Br. Kohn András lefuggönyözetlen ablakok mellett vacsorázik ötödmagával, detektív leskelődése mellett, akkor – hány éves a hajóskapitány ????

Így készülnek a detektív jelentések e perben. De van itt még egy pár ibolyácska is ebben a bokrétában. Azt mondja a detektív–jelentés, hogy „Kocsis Hanna *beismerte*, hogy Stein Margit *lakásán több ízben közösült*.”

Az ítélet ezt a „beismerést” nem vette át. Erre sehol nem nyilatkozik, és nem hivatkozik. De az is igaz, hogy erre vonatkozólag Kocsis Hannának sem a *nyomozati*, sem a *főtárgyalási* vallomásaiban egyetlen árva hang sincs... Sőt éppen ellenkezőleg egyenes és határozott tiltakozással él e föltevés ellen. A közvetett bizonyítékok **nagy tömegében** itt egy láncszakadás észlelhető... A végén már nincs is lánc, csak merő szakadás...

Az ítélet szerint „nyilván utólag készült és a főtárgyalási jegyzőkönyvhöz **óvatosan boríték nélkül becsatolt**” **levélre** is kénytelen vagyok egy pár észrevételt tenni.

Nem tudom, mit változtat a dolog eredményén az, hogy boríték is van a levél mellett vagy sincs? Vádlottat kihallgatták a főkapitányságon 1942. december 4-én. A bizonyítás

II. Biz. Kieg.

kiegészítési kérelmem keretében becsatolok egy 1941. december 27-én közjegyzői letétbe helyezett levél átvételéről és annak 1943. január 23-án történt *felbontásáról* készült közjegyzői okiratot. Ebből készségesen rendelkezésre bocsátok a közvetett bizonyítékok nagy tömegéhez egy csekély, de az ítélet szerint nagy horderejű adatot.

Az ítélet szerint „nyilván utólag készült” ez a levél. Nem tudom[,] mit ért ez alatt. Min utólag? A Kocsis Hanna születése *után* utólag, vagy a bűnvádi feljelentés megtétele *után* utólag? Ezt az okiratot felvették 1941. december 27-én. Tehát a főtárgyalást megelőzőleg **több mint egy évvel....** Tehát, ha gyanút keltő, sőt közvetett bizonyítékot képező főtárgyalási jegyzőkönyvhöz „óvatosan, boríték nélkül” való csatolást az ítélet mint a vádlott rosszhiszeműségének dokumentálására látja mód fölött gyanúsnak, ravasznak és terhelő adatnak, akkor a bűnvádi eljárás megindulása előtt letett levél megcáfolja ezt az előlegezett és minden vádlotti ténykedésben *csak* a büntudatot kereső és egy csöppet sem a B.P. 100. §-[a] parancsainak megfelelő tárgyilagosságnak példát adó példáját...⁹⁵

---

95 A nyomozás folyamán nemcsak a terhelő, hanem a mentő körülmények is kiderítendők, és a gyanúsított érdekében is gond fordítandó ama bizonyítékok megszerzésére, melyeknek megsemmisülésétől tartani kell (9. §). A gyanúsított védelme érdekében egyes nyomozó cselekmények teljesítését a járásbírósnál is kérheti. E kérelem alapján a járásbíróság e cselekményeket elrendelheti és foganatosíthatja. 9. §: „Az eljáró hatóságok és hatósági közegek kötelesek a ter-

Ahá! Mondhatná az ítélet, tehát már jó előre sejtette, hogy fel *fogják* jelenteni és már előre védekezett, mint a Sipulusz vádlottja, aki azzal védekezett, hogy „láttam, észrevettem, hogy pofon akar ütni, megelőztem és *visszaütöttem!*”

Hát ami azt illeti, ez bele illene a nagytömegű közvetett bizonyítékok közé. De ha valaki egy emberben nem lát okvetlen megrögzött gonosztevőt, amiért ellene vádirat adatott ki, akkor úgy is védekezhetne, hogy Kocsis látta, hogy baj lesz, mézédes könyörgésre fogta a dolgot. Viszont vádlottnak is volt esze, tudta, ami azóta **száz és száz esetben be is következett**, hogy a megszakadt hasonló viszonyok felbomlásába éppen a hölgyikék nem tudtak belenyugodni, és ügyesen megrendezett manőverekkel igyekeztek a Btk. nyomásával mellére térdelni üldözött áldozataiknak, és ezért a kapott levelet nyomban biztonságba helyezte... Ez a becsatolt okirat ezt bizonyítja és nem azt, amit neki az ítélet tulajdonít...

Ezek volnának a következtetési tényállás megalapozására vonatkozó ítéleti indokolásokra adott *nehány* kifogásom.

Még sokat tudnék felsorolni, mer ahány szó, annyi vádlott ellen irányuló bárdcsapás. Szinte az egész ítéletben nem akad *egyetlen* szó, amelyből a jóindulat és könyörület – nem, nem áradna – csak *szivárogná* is ki!

II.

De lássuk a bűncselekmény tényálladási elemeit!

Fő kérdés az, valjon Kocsis Hanna *magyar állampolgár-e?*

Atyja született magyar ember. Ami azonban a Kocsis Hanna magyar állampolgárságát illeti, azzal az ítélet hamar végez. Szinte statáriálisan... Azt mondja: „a sértett keresztény nő, ugyancsak az volt mindkét szülője és **mind a négy nagyszülője is**. Az igaz, hogy sértett Oroszországban született, azonban a sértett **meg nem cáfolt előadása szerint** a sértett édesapja Szegeden született, s **miután a magyar állampolgárságot el nem veszítette, s így a sértett** édesatyja után magyar állampolgárnak tekintendő. Ugyancsak a **sértett adta elő**, hogy **szülei törvényes házasságot kötöttek, és sem az előadása, sem az, hogy törvényes házasságból származott, megcáfolva nem lett, s az ellenkező bizonyítása meg sem kíséreltetett.**”

---

helő és súlyosító, valamint az enyhítő és mentő körülményeket egyenlő gondossággal figyelembe venni. Kötelesek továbbá a terheltet az őt megillető jogokról és a megengedett perorvoslatok használásáról azokban az esetekben is felvilágosítani, melyekben ezt a törvény kifejezetten nem rendeli.”

Hajmeresztő jogi indokolás !!!!!

Ki bizonyította, hogy Kocsis Hanna mind a négy nagyszülője keresztény volt ????? Hol vannak az okiratok? Ha egy száz év óta budapesti lakos, itt 4 éven át adót fizetett, tehát helyi illetőségűnek vélelmezett – de *hivatalosan, törvény alapján* vélelmezett és nemcsak úgy „meg nem cáfolt állításként saját vélelemmel ellátott” vélelem alapján annak minősített embernek – mondjuk, – választójogát akarjuk megszerezni, vagy házasságkötését, vagy választását akarjuk kérelmezni, vagy iparigazolványt akarunk neki szerezni, akkor elindul az ember *eredeti* anyakönyvi kivonatokat szerezni és hat hónap alatt csakugyan be is tudja szerezni az igenlő, vagy nemleges választ. Tehát ott nem lehet érvelni azzal, hogy az érdekelt magát annak tartja és előadása szerint nemcsak ő, hanem 100–120 évvel ezelőtt született nagyszülei is keresztények és ezzel rendben van a dolog.... Egy választójoghoz *törvény* által rendelt bizonyítékok kellenek és egy tisztességes ember egy évi tömlöcének kiutalásához elég egy állítás ????????

Hol van itt bizonyíték arra, hogy Kocsis Hanna apja magyar állampolgár? Amiért Szegeden született? Ez nem bizonyíték! Tessék megkérdezni a m. kir. Igazságügyminisztérium *Közjogi* Osztályát, ha már valaki nem ismeri az állampolgárságra vonatkozó legújabb belügyminiszteri rendeleteket.... És mi az, hogy „magyar állampolgárságát el nem veszítette”???? Tudja-e az, aki ezt állítja, hogy 10 évi külföldi tartózkodás után elvesz a magyar állampolgárság???? De azt csak tudja, hogy a lex Bánffy emiatt fosztotta meg Kossuth Lajost a magyar állampolgárságtól ?????? És azt tudja-e, hogy a legújabb nemzetközi jog szerint két államnak nem lehet egy ember egy időben polgára???? És az orosz állampolgár nem lehet ismét magyar állampolgárrá azzal, hogy egyszerűen évek hosszú sora után haza hurcolkodik.... És ki mondta ki ebben a perben és *milyen törvényhely alapján*, hogy a Kocsis Hanna atyja *nem veszítette el* magyar állampolgárságát????????????? Csak úgy kinyilvánítani, mint azt, hogy titkos telefonja és két bejáratú lakása van és oda csak közöszlenni mennek az emberek, mégsem lehet !!!! Tessék a minisztériumot megkérdezni! És miféle jogszabály az, hogy egy katona künn *marad* Szovjetországban, és ott csak úgy bejelenti a házmesterénél, hogy én megházasodom ezzel a nővel, attól kap egy féltényérnyi cédulát és ezzel – érvényes a házassága Magyarországon is????????????? És ha az Alkotmány utca 14. III. emelet[é]n bizonyítania kell valakinek azt, hogy *törvényes* házasságból született, a Markó utca 27. szám alatt már elég,⁹⁶ hogy ezt

96 Mind a két cím egyaránt a Budapesti Királyi Törvényszéknek a telekkönyvileg a 959-es telekkönyvi betétszámon, illetve a 24.941-es helyrajzi számon nyilvántartott telken található épületeit jelöli. Vö. Budapesti ingatlanok címtára 1942. Solo Kereskedelmi Bank Rt., Budapest,

állítja valaki és ha ezt meg nem cáfolja „valaki”, akkor ez már hiteles okirat????? Ki cáfolja meg? Ha valaki beállít, hogy őt Sztalin főhercegnek nevezete ki és nem „cáfolja meg ezt” senki, akkor ez már törvényszék által elismert főherceg lesz?????

És főleg mit jelent az az ítéleti megállapítás, hogy „az ellenkező bizonyítás meg sem kíséreltetett” ????

Azt szeretném tudni: kit terhel itt a bizonyítás kötelezettsége? Engem–e, vagy a kir. ügyészséget? A magyar állampolgárság és a keresztény származás tényálladéki eleme ennek a vétségnek. Enélkül nincs marasztalás, enélkül nem lehet *vád sem!* Mert nincs bűncselekmény. Már pedig a B.P. 1. § szerint vád alapján lehet csak eljárni.⁹⁷ Tehát, hogy jövök én ahhoz, hogy én a kir. ügyészség ***bizonyítási terhét magamra vállaljam ??????*** Tessék neki bizonyítani, hogy Kocsis Hanna az a személy, akivel szemben ezt a cselekményt egy zsidó származású elkövetheti. Ha ő ezt bizonyította, ***akkor terhel engem az ellenkező bizonyítása !!!!!*** Ez törvény – tisztelt Haza – és ezt nem lehet megforgatni, mint csecsemőt a mosdótálban....

III. Biz. kieg.

Én tehát a bizonyítás kiegészítését indítványozom és a m. kir. Igazságügyminisztérium megkeresését a most felsorolt körülményekre vonatkozó törvényhelyek és vélemény közlésére.

Természetesen előbb *beszerzendők azok az okiratok*, melyek a Kocsis Hanna állításait *támogatnák*.

é.n. 191., 204. p. De míg a polgári peres ügyeket az V. Alkotmány u. 14. sz. alatt, addig a büntetőpereket az V. Markó u. 27. sz. alatt tárgyalták. Vö. A budapesti egységes hálózat (Budapest és környéke) betűrendes távbeszélő névsora. 551. p. Lázár Ernő érvelésében arra kíván rámutatni, hogy ha egy jogi tényállást egy pereskedő félnek hivatalos iratokkal kell bizonyítania a Budapesti Kir. Törvényszéken folyó polgári peres eljárásban az Alkotmány utcában, akkor a Markó utcában ugyanannak a jogi tényállásnak a fennállását a Budapesti Kir. Büntetőtörvényszék ítéletében csak akkor állapíthatja meg, ha a büntetőper folyamán azt a vád vagy a védelem ugyanazoknak a hivatalos iratoknak a benyújtásával előzőleg már bizonyította.

97 „Bűnvádi ügyben bírói eljárás csak törvény értelmében, vád alapján és csak az ellen indítható, akit büntett, vétség vagy kihágás nyomatékos gyanuja terhel. Bűncselekmény miatt nem alkalmazható más büntetés, mint amelyet bírói hatalommal törvényesen felruházott hatóság törvényesen eljárva kimondott.”

III.

Nagytekintélyű Kir. Ítéletábla!

Ha tárgyilagosan végig méltóztat olvasni az egész peranyagot, – amiben egy szemernyi kételyem sincsen! – nem kétlem, hogy itt minden további nélkül a B.P. 326. §. 2. pontja alapján *felmentő* ítéletet méltóztat hozni. És semmi bizonyításra szükség nem lesz, mert a cipő olyan használhatatlan, hogy ezen ezer folt sem segít többé...

De védői kötelességem, hogy kiterjedjek minden lehető, sőt lehetetlen helyzetre is.

Bűnösség megállapítása esetén teljességgel felfoghatatlan előttem az, miért nem alkalmazta a törvényszék a Btk. 92. §-át. Az enyhítő körülmények[,] ha olyan nagyszámúak, vagy nyomatékosak.... mondja a törvény. Hol van itt *több* enyhítő körülmény, mint a jelen esetben?

Az előkelő társadalmi állású ember *elválik* feleségétől. A fizikum követeli a maga jogait. Keres tehát valakit[,] akivel való viszonya *senkinek* nem okoz kárt vagy sérelmet. Tehát nem úri, vagy polgári leányt, nem asszonyt, hanem egy *mulatóból* való táncosnót, akinek foglalkozásából kifolyóan oda kell ülnie szeszes italokat nyakaló és a sexuális táncoktól felizgatott emberek asztalához, ahol a gazdának minél nagyobb pezsgófogyasztást, magának minél több „társaságpénzt” szerez. Mi ez? És miféle foglalkozás ez? Van tánc, melynek zenéje, koreográfiája és táncosai, táncosnői a világ legnagyobb művészeit foglalkoztatja. Közönsége minden sexuális és erkölcstelen gondolattól mentes műértő, művelt, művészetkedvelő, finom emberekből áll. Ez művészet. Ez megbecsült és tisztelt foglalkozás. Társadalmi állásuk, helyzetük, elhelyezkedésük a legnagyobb művészekével egyenlő magasságú és értékű! De lokálban táncolni részeg ficsuroknak, gazdag kéjenceknek és sikkasztó pénztárosoknak, és a „szólótánc” után leülni *vadidegen, soha nem látott emberekkel* szeszelni és lehetőleg olyan magaviseletet tanúsítani, amely e felhevült pasasokból még nagyobb hasznot tud kicsikarni – ez lehet egyesek szemében az erkölcs teteje, de jó ízlésű, jó nevelésű emberek kezet mosnak ezután. Hol van az a tisztességes középosztálybeli ember, aki boldogan látná orvos, vagy mérnök, vagy jogász, vagy bankhivatalnok fiát oltárhoz vezetni fehér sleppes ruhában, fehér liliomokkal fehér kesztyűs kezében Moulin Rouge-beli, vagy más lokálból való táncosnót????? A tisztesség és erkölcs relatív. De én azt hiszem más mentalitású emberekben akarta védeni a törvényt a magyar fajtát....

Felfogásom szerint tehát *enyhítő* körülmény az, hogy a magyar fajt ért erkölcsi sérelem *kisebb jelentőségű*.

Vádlott büntetlen előélete, sőt *feddhetetlen* előélete további enyhítő körülmény.

További enyhítő körülményt képez, hogy *két gyermeke van anya nélkül*, kiknek nevelése tehát vádlottra hárul, és azok tartásáról, neki kell gondoskodnia. A hosszú szabadságvesztés tehát a büntetés célját meghaladóan *ártatlan* embereket sújtana.

Ez vonatkozik a vádlott társadalmi állásában szokásos *erkölcsi* és letörülhetetlen hátránynak ártatlan gyermekeit sújtó büntetés[é]t illetően is.

Amennyiben a magas Ítéletábla az általam *lehetetlennek tartott* bűnösségi álláspontot foglalná el, további *enyhítő* körülményként lenne mérlegelendő az a jóhiszeműség, hogy Kocsis Hanna egyéniségének mérlegelésénél őt téves felfogás ejtette tévedésbe, és okozta ballépését.

Az ismétlés nem súlyosító. Az lenne, ha a viszonyoknak *gyümölcse* lett volna.

De a törvényszék egy olyan *súlyosító* körülményt *kreált*, amelynek a felsőbb bíróság által való akceptálása veszedelmes precedenset képezne...

Azt mondja az ítélet: „*hogy a cselekményt, mint kétgyermekes családapa követte el, ez súlyosító körülményt képez.*”

Tehát ha valakinek négy gyermeke van, az még nagyobb súlyosító... És jaj lenne annak a szegény székelyföldi zsidónak, akinek az ottani jó szokás szerint 14 gyermeke volna.....

De ismét kérdem: mi köze a két gyereknek, az elvált apa természetes szükségletei kielégítéséhez? Mi a vád? Közkerölcs elleni kihágás, vagy házasságtörés?????? Ha nem lett volna két gyereke, alkalmazták volna a 92. §-t???? Úgy néz ki a dolog, mintha keserves tünődés után halászták volna ki ezt az erőltetett súlyosító körülményt....

E felsorolt enyhítő körülmények nagy száma és nyomatékos volta a Btk. 92. §-nak alkalmazását és az ekként kiszabandó büntetésnek próbaidőre való felfüggesztését annál inkább indokolja, mert annak kedvező hatása ilyen cselekményeknél egészen kétségtelen.

Mély tisztelettel

Dr. Lázár Ernő védő

Forrás: Budapest Főváros Levéltára, VII.5.c. Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék büntetőperes iratai 1882/1943. báró Kohn András Béla⁹⁸ fajgyalázási perének iratai.